

Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца: књига друга, 1929.

Садржај

Велики рат

1. Пред сам рат
2. Немачке праве намере
3. Руске војничке намере
4. Београд као залога
5. Аустрија и Русија
6. Немачки ултиматум

Објава Светског Рата

1. Немачки цар
2. Белгиска неутралност
3. Француска
4. Енглеско држање
5. Италија ћути
6. Румунија
7. Турска, Бугарска и Грчка
8. Положај на дан почетка рата

Западни фронт

Источни фронт

Српско-аустриске борбе

Отоманска Царевина

Улога Италије

Пољски фронт

Балканске земље

Србија 1915.

Солунски фронт

Битке на мору

Нова немачка офанзива на Вердену

Други фронтови

Румунија

Грчка

Прве понуде за мир

1. Крај Руског Царства
2. Судбина Николе II
3. Пред крај Аустро-Угарске
4. Немачка колебања
5. Први уговори о миру
6. Италијански пораз и стање код Тројног Споразума
7. Вилзонових четрнаест тачака
8. Последњи напори Немачке
9. Услови примирја

94 (497)

"1914-1918"

215 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 215

СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ

Срба, Хрвата и Словенаца

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ДРУГА

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXII. Бр. 215.

СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД, 1929.
ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА“, АНЂЕЛКОВИЋ
Телефон 14-40 Ускочка 6/а.

ВЕЛИКИ РАТ.

Ове странице из историје Великога Рата не садрже ништа друго него факта и догађаје, како су следовали и развијали се од прогласа рата Србији од стране Аустро-Угарске па до краја рата. Овде је учињен покушај да се освежи и прикаже историја Великога Рата на кратак и колико је могуће мање досадан начин. Приказати читаоцима С. К. Задруге у што јаснијем облику и нешто занимљивијем начину познате ствари које су растурене овде онде, често и у одличним историским делима, то је била тежња. Због тога је из неких, и са допуштењем аутора, узето оно што је тамо добро, кратко, јасно и важно за ову материју, као што је на пример случај са Е. Ренувеном, Гучовом и другим излагањима догађаја 1914—1918. Објављивања докумената о Светском Рату настављају се; досада су Немци дали сву преписку од 1871. до 1914.; Совјетска руска република такође је објавила доста из тајних архива и наставља објављивања; Енглеска је објавила досада исто тако много поверљивих аката из своје архиве; Француска намерава да изда све дипломатске документе да би објаснила порекло и узроке рата. Кад се објаве документа из архиве Србијине и аустриске од 1904. до 1914., онда ће се имати у главном сав материјал за велико питање о узроцима и о одговорности за Светски Рат. Кад буду сва та документа објављена вероватно је да ће се понешто, а нарочито оваква или онаква данашња тумачења из историје Рата показати као нетачна. И то је природно. Тек доцнијим, далеким покољењима, припада право и могућност да

Срп.
НБТТ

дадну потпуну целину и праву оцену догађаја и личности које су играле улогу у Великом Рату. Наше није било да дамо неку примерну и коначну историју догађаја тога рата; то није данас ни могућно. Главни предмет је нама сувише близу; он је још везан са данашњим људима и проблемима Европе; људске страсти, па и народа, још се нису стишале; огромни материјал, војнички, привредни, политички, и други, о узроцима и последицама Светског Рата још је непроучен. Наше је, дакле, било да изнесемо сумарно најважније догађаје и људе који су их стварали или држали, било по сили прилика, било по њиховој унутрашњој вредности, и који су се сматрали као творци новог реда ствари у Европи, па и наше земље. У исто време гледало се да се истакну све тешкоће, муке и заплети свакојаке врсте, на које су у стварању данашњег међународног поретка наилазили учесници у Великом Рату.

* * *

Светски Рат је почео 4. августа 1914., а завршио се 28. јуна 1919. Версаљским Миром.

Кад је рат почео зарађене државе су биле подељене у две групе европских Великих Сила; *Антанџа* [В. Британија, Француска, Русија, са Белгијом, Србијом и Црном Гором] и *Централне Силе* [Немачка и Аустро-Угарска]. Доцније су се придружиле *Антанџи* европске државе: Италија, Румунија, Грчка, Португалска, и на крају рата ослобођене Пољска и Чехословачка; америчке: Уједињене Државе Америке, Куба, Панама, Бразил, Боливија, Гватемала, Хондурас, Никарагуа, Хајити, Перу, Уругвај, Еквадор; афричке: Либериа; азиске: Хејас, Јапан и Китај. *Централним Силама* придружиле су се доцније Турска и Бугарска. *Антанџа* је позвала под заставе 40 милиона војника, а *Централне Силе* 22 милиона.

1. Пред сам рат.

Аустро-Угарској је Сарајевски Атентат служио као изговор за рат са Србијом. Али зашто су и како ушле остале државе у Светски Рат?

„Ја свечано изјављујем“, — вели цар Никола II у своме прогласу рускоме народу 3. августа 1914. — „да сам чинио све што сам могао да избегнем рат.“

„Бог ми је сведок“, говори о Божићу 1914. Виљем II, „да ја нисим ни најмање крив за рат. Ја нисам хтео рат. Рат нам је био наметнут.“

„Без и најмањег повода од наше стране, један сусед, охол на своју снагу, прекршио је дату реч на уговору. Он је силом продро у земљу ваших предака“, говори белгиској војсци њен краљ.

„Ми нисмо изазвали овај рат“, говорио је Фрања Јосиф I. „Овај рат нам је наметнут.“

„У име читаве земље ја изјављујем“, — говорио је шеф британске владе, „да је она чинила све што је могла да избегне рат који јој је наметнут...“

„Француска, неправедно изазвана, није хтела рат. Она је чинила све да га отклони“, изјављивао је председник француске владе.

„Рат је нама наметнут“, каже султан цариградски позивајући правоверне у Свети Рат противу неверника Руса.

„Бугари знају шта сам ја учинио да одржим мир на Балкану. Наш подли сусед, Србија, није хтела да прими наш захтев и преда Македонију, изазвала нас је прешавши у нашу земљу“, храбрио је неверно Фердинанд I своје војнике.

Тако се говорило на почетку овога рата, који је трајао четири године. Сви су осећали да ће бити страхан, али и мислили да неће тако дуго трајати.

Од почетка аустро-српскога сукоба због сарајевског атентата, чињени су напори да ствар некако легне. Чинили су то Французи, а нарочито Енглези. Сер Едвар Греј је озбиљно још од 24. јула, од ултиматума Србији, покушавао да сложи несложне. А кад је био познат читав одговор Србије на ултиматум и прекид односа аустро-српских, акција је јача. Да би довела до локализовања рата Немачка покушава да неутралише акцију Русије. Она упућује свога посланика у Паризу да француској влади, као савезнику Русије, наметне обавезу да се не меша у аустро-српски сукоб.

— Немачка је солидарна са Француском, говори посланик Шен, у искреној жељи да се очува мир, и како Аустрија не мисли да се повећава на рачун Србије, нити да дира у њену целокупност, то од Русије зависи развој догађаја, те зато Француска треба да учини корак у Петрограду.

— Ту се слажемо, одговара се посланику, али би добро било да и Немачка учини сличан корак у Бечу.

— То се не слаже са нашим тежњама да се сукоб локализује.

— Па онда да се учини корак у четворо, у Бечу и у Петрограду.

— Ни то; него само у Петрограду правити корак.

— То ми не можемо, одговара француски министар спољних послова.

Немци покушавају тога истога дана још једном да приволе Французе на корак у Петрограду али без успеха. Фон Шену неће помоћи ни предлог о некој франко-немачкој заједничкој акцији на мирењу у Бечу и у Петрограду; Французи су непоколебљиви. Заступник министра иностраних дела, Бјенвени Мартен, иако је употребио неке неопрезне изразе у разговору са немачким послаником и узбунио Русе због тога, ипак је брзо прозreo намере немачког корака, напоре да скине са себе одго-

ворност и да унесе хладноћу и неповерљивост међу Русе и Французе.

Покушај за мирење, који је истога дана (26. јула) учинио Сер Едвар Греј, био је овај. Он је предложио да се састави Четворна Конференција од Немачке, Енглеске, Италије и Француске, која би имала да реши спор. Она би упутила позив Београду, Бечу и Петрограду да се обустави одмах свака акција, докле Четворна Конференција не реши спор. Енглески министар је мислио да ће Србија лакше попустити пред Силама него пред претњама Аустрије, и може бити дати пуно задовољење Аустрији. Предлажући ово, он није више држао да је сукоб локалнога него европскога значаја; он је видео да аустро-српски рат води сигурно аустро-руском сукобу, па онда европском рату.

У Паризу и у Риму прихвата се овај предлог без примедбе; Петроград га у начелу прима, иако би радије видео да се приведу крају непосредни разговори између Беча и Петрограда, који су као почели. Берлин је био одмах противан предлогу; увек исти изговор: да не може он свога савезника, Велику Силу, изводити пред суд за овакву малу ствар. Прави разлог је Бетман Холвег казао у својим успоменама; он се бојао да ће се наћи Немачка на конференцији сама, као један према тројци, који су наклоњени и Русији и Србији. За Енглеску се било веровало да је запливала у руске воде, а на Италију се, по традицији, није требало много ослањати у оваквим стварима.

Ово објашњење Бетмана Холвега чини се неосновано. Све три силе, Енглеска, Италија и Француска, желеле су тих дана искрено и сигурно мир. Италија је ишла тада толико далеко, да је њен шеф спољне политике говорио Французима: „Србија би боље урадила да је примила ноту у целости; па и данас (26. јула) то је једино што би се имало урадити, јер Аустрија неће, ни по цену европског рата, попустити.“ Бетман Холвег се преварио у оцени значаја Конференције и у држању Енглеске.

Он је сумњао у правичност Канференције, а веровао да ће Велика Британија остати неутрална на случај аустро-рускога и даљих сукоба.

Сер Едвард Греј, видећи несугласност међу Силама, одлаже овај свој предлог за доцније, оставља га као резерву и чека крај аустро-руских разговора.

До 26. јула руска влада је била непомирљива и према свакоме попуштању нерасположена. Али, откако је горњи предлог Сер Едварда Греја Француска прихватила без резерва, а Енглеска била одлучна, она је мекша. Сазонов говори сада без љутње с аустриским послаником; он му предлаже да још једанпут прегледају ултиматум, нарочито онај део његов који се односи на сарадњу аустријских чиновника и официра за ислеђење оптужених у Србији за дело Сарајевскога Атентата.

— Како би било да се пренесе решење спора на суд или на италијанскога или британскога суверена? пита Сазонов грофа Сапариија, јер сматра да се тај део аустрискога ултиматума у овој форми не може примити.

— Примам на знање; саопштићу влади; ја нисам овлашћен да претресам ни да тумачим ултиматум. Ствар иде својим током, — одговара аустријски посланик.

Тај одговор се не допада Сазонову, зато се обраћа немачкоме посланику, и тражи од њега какво решење.

— Треба наћи нешто, говори му он, и да се Србији да заслужена лекција и да се сачувају њена суверена права.

Немац одбија, јер његова влада неће да се обраћа бечкој, али ако Русија жели нека се обрати право Бечу. То Сазонов и ради. Нуди разговоре којима би основа била српски одговор на аустријски ултиматум. Аустријски министар спољних послова то не прима.

— Нико у Аустро-Угарској не би могао ни разумети ни одобрити да се преговара о српском од-

говору који је одбијен... У осталом, сад је и доцкан, рат је данас (28. јула) оглашен Србији.

Дајући овакав одговор Русији гроф Берхтолд није казивао праву ствар. Пре свега, Аустрија је само убрзала да дође до објаве рата, а затим њена намера није била да одмах предузима и војничке операције у Србији. Аустриска Врховна Команда мислила је да их почне тек 12. августа, када мобилизација буде потпуна. Зашто је све то удешавано тако, зашто је објава рата на брзу руку послата, када се намеравало то урадити тек око 12. августа? Права мисао је била да се Европа стави пред свршени чин. Тако је било и с анексијом Босне и Херцеговине 1908. Свршени чин отклања дипломатску акцију.

Енглески предлог за Конференцију у четворо је био учињен у часу кад Сер Едвард Греј није знао за цео текст српског одговора Аустрији. Кад га је видео, он је први пут почео говорити немачкоме посланику готово претећим пророчким тоном.

— Србија је дала толико колико ја нисам никад очекивао. Ту је, види се, Русија утицала; сад је ред на Аустрију. Ако почне војне операције, ако сад узме Београд, Русија ће се умешати, а онда... најстрашнији рат који Европа никад видела није... Треба мирити.

Ово има утицаја у Берлину. Бетман Холверг телеграфира у Беч немачком посланику да ће, „ако би одбили енглеску посредничку улогу и сад, цео свет нас оптужити и одговорним учинити за рат. То ће створити код нас унутра неприлике пред народом, јер он мора веровати да су нас силом увукли у рат. Зато видите шта мисли гроф Берхтолд.“

Гроф Берхтолд је мислио као и раније. Аустрија има сама да се обрачуна са Србијом. „Ја не могу“, каже он енглескоме посланику у Бечу, де Бансену, „примити макава разговор на темељу српскога одговора; рат је неизбежан и питање ће

се расправљати између две државе, које су непосредно заинтересоване.“

У часу кад је Бетман Холвег, нешто као од беде а нешто стидљиво радио у Бечу с озбиљним предлогом Сер Едварда Греја, враћа се у Берлин Виљем II са свога разоноднога пута по Северном Мору. Кад су му дошли до руку преписи целог одговора Србије и телеграфских извештаја кнеза Лихновскога из Лондона, он мења своје дотадашње држање. Виљем II који је, тако рећи, гурао Аустрију у рат, сад налази да је сваки разлог за рат отпао; „Србија је задовољила одговором у потпуности Аустрију. Све што може још Аустрија да учини, то је да окупира Београд и задржи га као залог за дате обвезе. На тој основи он је готов да посредује за мир.“

Овакво ново расположење немачкога цара поклапало се донекле са намерама његова рођака Ђорђа V, али није утицало много на развој доцнијих догађаја, иако се јавило нешто ново. До дана објаве рата Србији, Аустрија је крила од свих сила, па и од Немачке, своје праве намере. Она је дотле давала изјаве да ће поштовати целокупност Србије, али тога дана аустриски посланик у Лондону саопштава кнезу Лихновском тајне одлуке Министарскога Савета у Бечу од 19. јула 1914. Једна је од тих, да Србију подели између њених суседа, Румуна, Бугара и Арбанаса. Оваква дволичност је збунила прилично Немце, они су у Берлину праскали, али су ипак, на крају крајева, ублажили и тон и садржину својих нових опомена. Виљем II је поново скретао пажњу савезнику, да се не може одбацити онако олако предлог за посредовање и показивати се потпуно непомирљив. Мора се водити рачуна о европском јавном мњењу и добити га за себе, или бар оставити утисак да се хтеда избећи светска катастрофа. Зато тражи од Аустрије одсечну изјаву да не жели од Србије узимати ништа и да обустави војне операције. Он верује, да би

на тај начин, ако би и дошло до рата, одговорност пала на Русију.

Утицај Виљемов се показао слаб. Бечки одговорни чиниоци обећавају, али не испуњавају. И оно што обећавају није увек сигурно; и према савезнику, који је овога пута желео и себи и Аустрији добра, показали су се неискрени. Али, да ли су били Немци у целој овој акцији за мирење бољи? Историја једне депеше аустро-угарскога посланика у Берлину Сеђењија, чију су вредност спорили и у Бечу и у Берлину, открива њихову двојну игру.

2. Немачке праве намере.

Сеђењи, овај стари и дотле у Бечу и Берлину уважавани аустриски дипломата, саопштава своме министру: „Државни секретар изјавио ми је у највећем поверењу да ће вам немачка влада у најкраћем времену саопштити помирљиве предлоге из Енглеске. Али, немачка влада нас одсечно уверава да се никако не слаже са тим предлозима, да је апсолутно противна да их узмемо у разматрање, јер их она саопштава само из обзира што долазе од Енглеске... У осталом Немачка ће изјавити Енглеској најодлучније, да неће никако помагати такве понуде за посредовање и да ће их саопштавати само да се одазове жељи Енглеске.“ Немачка је тако и радила, рекао је даље фон Јагов, јуче (26. јула), кад је послала саопштење своме посланику у Беч о Грејову предлогу за ублажавање аустриске ноте. Она је просто предала жеље Грејове, без свога мишљења.

То, другим речима, значи да је Немачка подржавала Аустрију у њеној непомирљивости и одбијању посредовања Великих Сила.

Кад су Американци, за време рада Конференције Мира, објавили прва два става из Сеђењијева телеграма, онда су Немци и Аустријанци спорили њихову тачност. Сад је Сеђењи био и наглув, и излапео, и без сигурног памћења; он није разумео што му је фон Јагов казивао, него је измислио, и т. д.

„Свако би се са правом чудило: зар би у тако озбиљним часовима Немци пристали да раде и с таквим човеком, а Аустријанци држали једнога старца који се почео губити? Биће, дакле, пре вероватно да је Јагов исказао 27. јула увече тадању праву мисао берлинске владе: одбацити предлог Енглеске о посредовању и оставити одрешене руке Аустрији, да се са Србијом разрачунава.

Немачка је до 27. јула у девет и по сати увече била сигурно за рат; Аустрија опет непопустљива. Али од 27. јула Немачка је опет за рат, али жели да одговорност за њ, кад дође, буде бачена Русији на леђа.

3. Руске војничке мере.

Чим је Аустрија предала у Београду ултиматум, Русија је почела да се брине о одговарајућим војничким припремама. И после саветовања између војника и владе од два дана и под председништвом царевим, донете су две одлуке. Једна је: да се у европској Русији установи цензура, саопшти распоред и зборно место за обвезнике, припреме возови, позову у пограничним окрузима резервисти на вежбање, људи врате с отсуства, а заштитнице буду на својим збориштима. Осим тога да се заштите железничке пруге, да се оправљају утврђења. Друга је одлука била: да се може мобилизација, кад устреба, извршити у четири војничка округа (13 корпуса), у кијевском, одеском, московском, казанском. Ова одлука се имала извршити тек онда, ако би Аустрија покушала нешто силом против Србије, и после престанка рускога министра иностраних дела.

О овим двама одлукама, које су у ствари представљале почетак делимичне мобилизације руске, обавештене су биле пријатељске државе. Француска је 27. јула знала о томе, а доцније и Енглеска, а припреме су вршене 26., 27. и 28. јула полако и тако да Немци и Аустријанци нису били сасвим на чисто да ли има мобилизације у европској Русији

или не. Они су знали да се нешто спрема, али у коликој мери не.

Чим је стигао глас у Петроград да је оглашен рат Србији, руска влада је разматрала питање општој или о делимичној мобилизацији. Руски Главни Генералштаб био је мишљења, да треба извести одмах општу мобилизацију, а не само тринаест корпуса. А пре а после требало је доћи на општу мобилизацију; аустро-немачки савез води у сигуран рат. Што пре Русија, чија је спорост позната, мобилише, у толико ће бити бољи изгледи за њу. Ако се изврши општа мобилизација, говори Сазонов, цела ствар добија карактер светски; иначе, задржава само обличје једнога аустро-рускога спора на Балкану. Русија је, поред тога, изјавила Немачкој да неће извршити мобилизацију на немачкој граници, а Немци обећали да ће бити мирни. После заједничкога претреса припремљена су два указа за царев потпис, један за делимичну други за општу мобилизацију. Наредбе су биле готове за оба слушаја, како се укаже потреба.

Војничко припремање је било почело; сутрадан по прогласу рата Србији почело се са мобилизацијом одескога, кијевскога, московскога и казанскога војнога округа. Аустријанцима и Немцима се објашњава да ће то стање трајати дотле докле интереси руски на Балкану буду у питању, али да ниједан војник неће крочити ногом преко границе. Докле руски министар спољних послова објашњава дипломатима, и својим и страним, руско држање, дотле будућа руска Врховна Команда, имајући у рукама царев указ о општој мобилизацији, предузима мере за њу, иако не одлучне. Овако поступање руских одговорних чинилаца дошло је нарочито после изјаве немачкога посланика у Петрограду, да је Немачка почела мобилисати и да се рат не може избећи. Ово није био ултиматум Русији, али свакојако то је била претња. Тиме је Немачка мислила да примора Русију да прекине делимичну мо-

билизацију. Русија није пристајала и тако је руски Главни Штаб почео опште мобилисање руске војске.

Али, у часу кад је требало послати командантима наредбу за општу мобилизацију читаве војске, цар Никола се предомишља. Сад, 29. јула увече, он не допушта да се шаље наредба за општу него наредба за делимичну мобилизацију, т. ј. за мобилизацију поменутих војних округа. Цар Никола II је био помирљив, па се вероватно у томе часу збунио не толико од општега сукоба, колико од неславнога држања његова рођака Виљема II и берлинске владе. Никола II је телеграфисао њему и позвао га да умери насртљивост Аустрије, да спречи „срамни рат Аустрије противу Србије“. Цар Виљем II је опет њему јављао да је нешто предузимао у Бечу да га приволи на преговарање, само тражи да се строго казне морално одговорна лица за Сарајевски Акт.

Овај први почетак разговора између „два брата“, иако су се ове њихове депеше размимоишле, давао је наду Берлину да ће поведљивога самодржавнога владара Русије приволети на њихову страну. И да није било претње коју је у исти час немачки амбасадор Пурталес ставио Сазонову до знања, можда би се цела ствар тако и развијала. Цар Никола одмах упућује други телеграм и тражи објашњења о томе од Виљема II. „Право би било“, завршава он своје питање, „да се аустро-српски сукоб изнесе пред Хашки Суд.“ Пре него је овај телеграм стигао у руке немачкога цара, овај шаље са своје стране други телеграм. У њему он изражава жељу да се Петроград и Беч непосредно споразумеју, и скреће пажњу да свака мера противу Аустрије може довести до рата и онемогућити посредничку улогу.

Неодлучни Никола II жели добра и свету и Русији; хоће светски мир, али хоће и мобилизацију. Он потписује указ за обе мобилизације, одобрава и ону другу, општу, кад сазнаје за горњу поруку берлинске владе, али ипак, без знања Сазонова, шаље предлог Виљему II да се аустро-српска ствар изнесе пред Хашки Суд и решава да се обустави

општа мобилизација руске војске. „Цар ме је позвао, прича шеф Главног Рускога Штаба, генерал Јанушкевић, у 11 сати ноћу на телефон. Он ме је питао како иде са мобилизацијом. Одговорио сам да иде својим током. Онда ме понова упита да ли се не би могла обуставити наредба за општу мобилизацију, и да је замени делимична противу Аустро-Угарске. Ја сам одговорио да је то врло тешко сад, да је мобилизација у току, и да је већ позвао под заставу 400.000 резервиста. Тада ми је цар рекао да је добио од цара немачкога телеграм у коме је дао поштenu реч, да ће између Немачке и Русије настати пријатељски односи, ако се не објави општа мобилизација. Ја сам преклињао цара да не поништава наредбу. Узалуд сам му примећивао да ће тим да се поремети из основа наш план, и да би нова мобилизација била немогућа. Али преовлада је Виљемова часна реч, и указ о делимичној мобилизацији бива објављен.“

И докле је одлука за делимичну мобилизацију позната, дотле је одлука о општој мобилизацији остала непозната све до објаве докумената из царско-руске архиве. Да је била позната, она би сигурно друкчије утицала на ток ствари. Онда су били обичаји да се крију овакве ствари. Крили су их Руси, али крили су и Немци своје намере о мобилизацији. Делимична мобилизација руске војске могла је бити узрок за европски рат. А Русија је из гласова који су стизали из Беча и из Берлина могла закључити, да и Аустрија мобилише на руској граници, да је већ Београд бомбардован.

Енглески амбасадор у Петрограду је добио наредбу да руску владу не охрабрује у њеном првобитноме држању. Ово је био први одговор Енглеске на позив Русије да се она одмах одреди, како Централне Силе не би у њеном држању нашле оправдања за рат. Доцније се ствар нешто изменила. Лондонска влада изјављује да неће остати у свакоме случају ван сукоба, само, ради посредовања

за мир, моли руску владу да се одложи мобилизација.

Француска влада се сагласила са руском у овоме тешкоме часу: 1) да треба одржати мир, равнотежу снага у Европи а нарочито на Истоку, 2) да треба предузети кораке у Бечу како би се спречило аустриско мешање у унутрашње ствари Србије, што би она могла сматрати као повреду њене независности и суверенитета, 3) да је француско-руски савез непромењен. Французи су стајали чврсто уз Русе и са највећом мирноћом очекивали су последице заостренога сукоба.

— Ми смо уз вас, говорио је Сазонову француски амбасадор, само вас преклињем не предузимајте ништа на немачкој граници и будите обазриви према Аустрији, докле Немачка не открије своју карту. Најмања необазривост лишиће нас потпоре Енглеза.

Русија је, дакле, приступила делимичној мобилизацији само зато што је Аустрија огласила рат Србији. Да Аустрија није предузела ту меру и противу одобрења и савета из Петрограда, Русија не би ставила граничне војне округе у мобилно стање.

4. Београд као залога.

Немачки војни кругови, сутра-дан по објави рата Аустрије Србији, вршили су озбиљан притисак на берлинску владу. — Аустрија ће морати мобилисати сву војску, чим сазна за мобилизацију руских граничних војних округа. А чим то Аустрија уради, рат је са Русијом неизбежан, опомиње шеф Главног Немачког Генералштаба, Молтке, државнога канцелара. Чим се то догоди Русија ће извршити општу мобилизацију, а за њом и Француска и зато Немачка треба да је готова за борбу на два фронта. Од највеће је важности да се зна хоће ли Русија и Француска загазити у рат са Немачком.

И Аустрија је у журби да зна колико ће војске упутити на Србију, и да ли главни део треба окренути

на Русију. Главни Штаб пожурје немачки Главни Штаб да одмах нареди општу мобилизацију, чим Русија мобилише четири корпуса. Једновремена мобилизација показала би свима да је оно што Централне Силе предузимају озбиљно.

Ово нестрпљење војника доводи у први мах до неспоразума између Главнога Немачкога Штаба и немачке владе. „Овде су војни и цивилни кругови сложни у незадовољству противу Аустрије што је тако споро радила са припремама, јер ће требати бар две недеље докле не почну операције. Војска жели хитне мере у сагласности са садашњим положајем и са погледом на опасности од рата. Молтке иде даље; он тражи да се искористи добар положај и почну непријатељства. Он мисли да Русија није војнички сигурна, и да је летина већ у главном сређена а рад по касарнама завршен.“ Овако оцртава баварски војни пуномоћник у Берлину стање на дан 29. јула, и додаје да влада чини све што може да умири, да не изазове сличне мере у Француској и Енглеској и започне рат.

Истог дана ствари су ове дошле пред Виљема II. На састанку су били канцелар, и министар војни и шеф Главнога Штаба и командант флоте. Канцелар је приволео цара да он донесе само одлуку о заштити жељезничких објеката, а не и о мобилизационим мерама, бар докле се не види хоће ли успети посредовање у Бечу. У исто време су послати немачкоме посланику у Брисел текст ултиматума за случај потребе, и посланику у Копенхаген упуста, којих ће се држати ако рат почне.

После овог састанка позват је британски посланик да се изјасни: хоће ли Велика Британија на случај рата остати неутрална. Из једнога разговора царева брата Хенриха Пруског, који тек што је био дошао из Лондона, са енглеским краљем, излазило је да ће Велика Британија остати неутрална.

— Ми сада дајемо реч, рекао је канцелар Е. Гошену, да на случај победе не мислимо узимати од Француске у Европи ништа. Исто тако обвезу-

јемо се да чувамо неутралитет Холандске, а у Белгију ћемо улазити само на случај да нас француска војска присили, али и тада Белгија остаће нетакнута. Ако пристане Енглеска на то, онда може доћи до некога уговора о неутралитету...

Енглеz је одмах одговорио, да не верује да ће његова влада примити овај предлог. Имао је право; енглеска влада је под таквим условима одбила тражену неутралност.

Предлог рускога цара: да се ствар аустро-српска изнесе пред Хашки Суд примљен је у Берлину са подсмехом. Виљем II га крсти *будалашиином*, а на тексту депеше Николе II записује: *није него још нешто!* Зар се може излагати Аустро-Угарска међународној пресуди, нарочито кад се аустриски захтеви правно врло тешко могу бранити? Осим тога, немачка влада је налазила да се овде арбитража Хашкога Суда не може применити, јер су у питању част и животни интереси Аустро-Угарске, а не тумачење или примена некога међународнога уговора. Узалуд ће се бранити доцније да се овај предлог није узео озбиљније зато што га је цар слао приватно, без владе. Немци су одбијали ту ствар, јер им није тада годила. Хашки Суд је могао ући у игру баш и да је мобилизација била у пуном јеку. Немци су, може бити, и хтели, али тек пошто Аустријанци узму један део Србије као залог, како су их били већ упутили.

У Бечу су одлагали решење о непосредним разговорима између Беча и Петрограда, као што је желео лондонски кабинет, па и париски, а пристајао и руски. Српски отправник послова у Риму је дао изјаву италијанском министру иностраних дела, да би се могло разговарати и о учешћу аустриских власти у ислеђењу по делу Сарајевскога Атентата. Бечка влада није пристајала да се ма што почиње, узимајући као основу српску ноту, иако су из Берлина, међутим, два пута опомињали бечку владу да са руском владом почне разговоре на основи попуштања Србије и заузимања једног дела

територије као залог. У осталом, то је било мишљење и британске владе, које је саопштено Немачкој, али са једним додатком: „Ако Немачка и Француска буду увучене у рат, британска влада може бити принуђена у даном тренутку за брзе одлуке, а тада Енглеска не може остати дуго по страни и чекати.“ Ствар, дакле, постаје озбиљна и ствара Виљема II нестрпљивим, што се види по забелешкама на депешама из Лондона. После ове британске претње берлинска влада озбиљно и оштро опомиње најбржим путем бечке политичке кругове да приме преговарања са Петроградом. Канцелар тада по други пут скреће пажњу грофу Берхтолду, да Италија тражи накнаде од Аустрије. „Ми ћемо вршити наше савезничке обвезе, али морамо одбити да нас Беч лакоумислено повуче против наших савета у општи рат.“

Бечка влада је ишла својим путем. Она „узима у разматрање цео предлог“ о узимању Београда, Шапца, Смедерева, Пожаревца у залог, али не даје одговора у погледу војних мера. Руска влада показује вољу да не предузима ништа против Аустрије докле трају преговори, и верује, да ће Немачка моћи уразумити Аустрију. Уз ову другу и најозбиљнију тешкоћу диже се нова. Француска почиње да предузима мере предострожности. Цар би да прекине с улогом посредника коју му тражи Никола II, позивајући се на пријатељство дома Романова и Хоенцолерна, али га умеравља његов канцелар. Бетман-Холвег чини покушај да очува наклоност Енглеске и лично и преко царева стрица који је у добрим односима са енглеским краљем. Одвојити В. Британију од Русије и Француске, или је бар за тада неутралисати. Виљем II у исти мах шаље цару Николи у Царско Село поруку: „докле ја посредујем твоја војска се спрема противу мога савезника, Аустро-Угарске, што чини моје посредовање готово немогућим. На теби је каква ће бити одлука; ти ћеш носити одговорност за рат или мир.“

5. Аустрија и Русија.

У Петрограду је било разговора између њега и Беча још увек око истог питања. Руска влада је још пре објаве рата Србији тражила да се очува и целокупност Србије и њена политичка независност. Бечка влада је оклевала с одговором. Најпре је изјавила да не мисли на ма какво територијално повећање, да не намерава да анектира никакав део Србије. Та изјава није много вредела, јер није била ни уколико искрена, па је Петроград није ни узимао много озбиљно. Због тога је Берлин тражио од Беча да аустриска влада изјави одрешито у Петрограду, да нема никакве анексионистичке намере и да „објављени рат има за циљ привремену оккупацију.“

За Сазонова то није било довољно; он је хтео да се обезбеди суверенитет Србије. Изјаве бечке да Аустрија „не мисли дирати у независност Србије“ нису биле довољне. Услови у аустрискоме ултиматуму су били такви да је са правом страховао кад је говорио немачкоме посланику у Петрограду:

— Животни интереси Русије захтевају да се очува не само целокупност Србије, него и да Србија, примајући аустриске захтеве, не постане вазална држава Аустрије.

Сазонов овако обележава услове под којима је готов да Русија обустави даље прикупљање војске на аустро-руској граници. „Аустрија треба да призна да је аустро-српски сукоб у ствари европског карактера; да пристаје да из ултиматума Србији изостави оне тачке које уништавају суверена права Србије“. Сазонов не говори о „територијалној залози“, већ о суверенитету Србије. Кад Сазонов овако говори он још не зна да се о томе води разговор између Берлина и Лондона, да се ради о „Београду и околини“ као залози да ће Србија извршити што обећа.

Овај захтев Сазонова нико не прихвата. И берлинска и лондоска влада налазе да је то тешко пријети. Докле немачки министар иностраних дела

изјављује да је „непријемљив“ за Аустрију, дотле британски шеф спољње политике предлаже други облик овога руског захтева. „Ако Аустрија, пошто окупира Београд и околне српске територије, изјави готовост, у интересу европског мира, да обустави свој поход, и прије претресању и коначном уређењу овога питања, ја се надам, — тако телеграфише Сер Едвард Греј, — да ће и Русија пристати на разговор и обуставити доцније војничке припреме, под условом да то ураде и друге Велике Силе.“

Тешкоће су још увек у Бечу. Он се тешко одлучивао и раније, а камо ли овом приликом кад се дошло до уверења да је „сад или никад“ време за обрачун са Србијом.

На наваливање из Берлина бечка влада шаље упутства своме посланику у Петрограду да отпочне разговоре са руском владом. Али, упутства су неодређена; препоручује се, „да пита Сазонова, о чему би желео да говори, најбоље је да се говори уопште о аустро-руским односима а не о аустро-српском сукобу. Може ући и у дубље претресање али без икакве обавезе и задржавајући се на општим стварима.“ Гроф Берхтолд и сам започиње разговор са руским послаником у Бечу, али се све врти око онога што је било, што би могло бити, али не и око онога што је сад.

Кад се из Берлина саопштава предлог Сер Е. Греја, и гроф Берхтолд, и његова два помоћника, Форгач и Хојош, одбијају га. Сви се они слажу да ће морати задржати после закључења мира један део Србије, и да не изгледа могуће обуставити војне операције. Немачки посланик се показује довољно предузимљив и по наредби из Берлина убедљив, али је то узаман. На састанку који су имали Франца Јосиф, гроф Берхтолд и барон Конрад, 30. јула, одлучено је да се одбије предлог. Немци су због овога и љути и забринути. Љути што се ствар одуговлачи, а забринути што Енглези отворено казују да неће седети скрштених руку. Виљем II пожурује

Фрању Јосифа да се одлучи што пре, јер ако Беч одрекне сваку уступку, онда је више немогућно свалити кривицу на Русију за европски сукоб који ће доћи. Доиста, одбијајући све, Беч је показивао да хоће пошто пото рат.

И ко зна како би се ова ствар свршила, да се нису умешали у Немачкој војници. Немачки Главни Генералштаб потури у берлински лист *Локал Анцајгер* вест, да је објављена општа мобилизација у Немачкој, и на тај начин притесни берлинску владу да мора ићи напред. Аустрија, по савету Главнога Генералштаба из Берлина, нареди општу мобилизацију као одговор на делимичну руску мобилизацију. И берлинска влада под утицајем Молткеа попустила и обуставља свој притисак на Беч. У Бечу 31. јула пре подне, међутим, Министарски Савет одлучује да се не прими предлог В. Британије. „Обуставити војна кретања није могућно, стоји у записнику са његове седнице, а примити енглески предлог значи да се цаба радило“. После неколико година опет би Србија радила исто. Може се разговарати са Силама, али тек пошто Русија повуче наредбе о мобилизацији своје војске. Европска Конференција је била целом Министарском Савету одвратна. Како и Немачка жели да се одбаци посредовање, то се одлучује да се умири Енглеска на тај начин што ће аустриски одговор, по свом обичају, бити помирљив. Тај одговор је имао два услова: 1) да се не прекидају аустриске операције и 2) да британска влада обустави руску мобилизацију. Одговор је био у ствари одбацивање предлога Сер Едварда Греја. То се види и из депеше Фрање Јосифа, коју је био упутио своме савезнику Виљему III 31. јула: „Није ми могућно примити овакво мешање у ствар. Ја потпуно схватам значај мојих одлука...“

Аустрија је ову одлуку донела да би једном за свагда свршила са Србијом, да не би Немачка мислила да је Аустрија слаба и потражила савез са Енглеском, и да се не би кварио план Главнога Ге-

нералштаба, који је предвидео напад на Србију преко Саве а не преко Дунава.

Одговор аустриски, који је немачки канцелар покушао неверно да објасни као задовољавајући, није ни стигао, а Русија 31. јула објављује општу мобилизацију. Цар је њу спречио 29. јула после телеграма Виљема II, али руски Главни Штаб није сматрао да треба напуштати своју намеру. Он се бојао да делимична мобилизација не испретура општи мобилизациони план и онемогући руске операције на граници Пруске. Осим тога, он је објашњавао цару и незгоде политичке природе. Французи могу помислити да се Русија мало брине о својим дужностима према њима, кад сву пажњу обраћа фронту према Аустрији. А главна брига и тежиште је у Источној Прусској, ако Немачка уђе у рат, као што је требало очекивати. Французи не говоре до сада ништа, али ако Немачка искористи то, па издејствује од њих неутрално држање, онда долази за Русију погибија; могу је Немци свом снагом напасти. Никола II није хтео ни да чује о томе ништа; он чак неће да прими министра војске и саслуша о томе, те за то иде цару Сазонов. Њега су били убедили војници о погибији за Русију, ако остане овако како је. Мучан је то био састанак. Цар се борио да одржи своју, али је, најзад, попустио и овластио Сазонова да изда шефу Главнога Генералштаба наредбу за општу мобилизацију.

Сазонов још у трему царскога двора телефонира у Главни Штаб:

— Дакле, издајте наредбе ваше, генерале и... изгубите се за данас...

Сазонов се бојао да се цар опет не предомисли. И тако је 31. јула тачно у 4 сахата поподне, после читавога часа разговора између цара и Сазонова, добијено одобрење за руску мобилизацију. У Паризу су сазнали за ову ствар читавих девет сати доцније него у Берлину. Овај факат игра улогу не толико у догађајима, колико у одговорности за одлуке око опште мобилизације.

Шта је нагнало руске војничке и политичке чиниоце да убрзају одлуку о општој мобилизацији? Има важности неке да се то зна, јер се ради тога водио у Европи за време рата и после рата спор: ко је први и зашто мобилисао и изазвао рат. Говорило се нарочито у Немачкој да су Русију на општу мобилизацију навела три-четири разлога. Први би био чисто техничке природе. Главни Штаб је знао недостатке руске мобилизације, спорости и несигурности читавог мобилизационог апарата. Други би био разлог она лажна депеша у *Локал Анцајгеру* о тобожњој и тренутној мобилизацији Немачке. Трећи би разлог био у осећању свих ме-родавних кругова у Русији да Немачка спрема рат. Четврти би био у раду француске дипломатије која је гурала Русију на ову озбиљну меру. Ствар данас стоји овако. Нити су обмана из *Локал Анцајгера*, нити осећања, нити активност Поенкареа, тада Председника Републике, утицали на одлуку Русије, већ чисто технички разлози.

Локал Анцајгер је објавио протурену вест генерала Молткеа о немачкој мобилизацији 30. јула у један и по поподне. У три и по сахата саопштио ју је берлински руски посланик у Петроград шифром. Тек је телеграм отишао, а берлинско министарство обавештава руско посланство да је вест лажна, и ово одмах и отвореном и шифрованом депешом обавештава Петроград. Ове две депеше долазе случајно са великим задоцњењем у Петроград. Али, и да су дошле и на време, на ствар са објавом мобилизације не би утицало. Заповест је за мобилизацију била већ издана. Ни царева ни Сазоновљева осећања нису била таква да их је 30. јула општа дипломатска ситуација могла нагнати на заповест о општој мобилизацији. Ни разговори Сазонова са представницима Централних Сила, ни писма Виљема II цару нису нарочито могли утицати на одлуку Руса. Немци су оптуживали Француску „не само да није одвраћала Русију да не мобилише, већ ју је учила како ће у потаји прикупљати војску

а да не изазове Немачку на сличне мере.“ Ствар је овако стојала. Чим је руски посланик у Паризу, Извољски, саопштио француској влади намеру да због претње из Немачке убрза своје припреме, одржана је 30. јула у 3 сата поподне седница владе и послата су упутства француском посланику у Петрограду. „Француска је готова да врши своје обавезе савезника. Добро би било да Русија, у колико јој то допушта предохрана и одбрана, не предузима одмах никакве мере, које би Немачкој служиле за изговор да мобилише сву војску, било један њен део.“ Сличне ствари су препоручиване руским представницима са разних француских званичних страна. Шта више, ова упутства су дошла до знања Сазонова на неколико сати пре него је ишао цару на саветовање. Остаје још онај први разлог. Он ће бити и прави: технички. Генерал Јанушкевић и другови познавали су добро свој народ, људе, старешине, гламазност мобилизационог апарата, имали су искуства из руско-јапанског рата. Све је то њих одлучивало да се не заустављају само на мобилизацији неколико граничних војних округа, него да мобилизују све по плану, који никад дотле није био проби подвргнут.

Руска општа мобилизација изазвала је Аустро-Угарску, да и она мобилише сву војску.

Аустро-Угарска је још 25. јула наредила прикупљање војске у осам војних округа око Србије. На граници према Русији није се ништа озбиљно предузимало све докле се није сазнало за мобилисање војних округа кијевског, московског, казанског и других. У овоме послу било је неког двоумљења. Војници су тражили да се приступи општој мобилизацији, а дипломати су се устручавали; чекали су одобрење из Берлина. Гроф Берхтолд је, пред царем и шефом Главног Штаба, говорио да општа мобилизација кошта милионе и да је сигуран рат ако се аустриска војска нађе на окупу у Галицији. И пре него се одлучи цела ствар, министар упућује посланика у Берлину да скрене

пажњу „како ће Аустрија, ако Русија не престане с војним припремама, морати и сама да диже војску.“ Саопштавајући то гроф Берхтолд додаје, да не би било рђаво да посланици Немачке и Аустро-Угарске изјаве у Петрограду и у Паризу да ће руска мобилизација довести до аустро-немачке опште мобилизације, па дакле и до озбиљних заплета. Немачка не прихвата овај предлог, који би изгледао као нека врста претње, већ препоручује Аустрији да она разговара са Петроградом.

Сад улази на позорницу војска. Шефови Главних Штабова, немачки и аустриски, одавно су у преписци; они се у свему слажу; не воде рачуна много о дипломатама. Молтке саветује: „мобилишите одмах.“ То је било 30. јула; а сутра-дан он телеграфише: „Противстати руској мобилизацији... Аустро-Угарска мора бити сачувана. Мобилисати одмах противу Русије. Немачка ће мобилисати... Приморати Италију накнадама да изврши своју савезничку дужност.“ Молтке је ценио да је за Аустрију опасно ако не мобилише одмах, кад је Русија мобилисала. Он сматра, пре него је и знао за руске мере опште мобилизације, да Аустрија треба да створи изговор Немачкој да и она мобилише према уговору о Тројноме Савезу. „Ниједног војника не слати на италијанску границу. Одбити поновно настојавање Енглеске за одржање мира. Европски рат је последње средство за очување Аустро-Угарске. Немачка иде напред без речи.“

Ово је било доста. Гроф Берхтолд позива своје министарске другове:

— Звао сам вас да вам кажем, да ми се чинило да Немачка попушта, али сад смо добили уверавања са највишега војничкога места и формално обећање.

У 11 и по сати 31. јула позвала је Аустро-Угарска сву своју војску под заставу. Заповест царева је дошла само неколико часова доцније од сличне заповести рускога самодршца. У Бечу нису знали за њу ништа у часу кад је послата наредба

свима војним окрузима по Аустрији и Угарској. Аустро-Угарска је намеравала, дакле, да изврши општу мобилизацију водећи рачуна о ономе што је Русија већ урадила наредивши делимичну мобилизацију.

6. Немачки ултиматуми.

Кад су ствари узели у руке војници јасно је било шта ће бити: непосредна и брза акција. Могао је руски цар објашњавати Виљему II да Русија не жели рата и казивати „дајем ти поштену реч да моја војска неће учинити никакав непријатељски акт докле год буду вођени разговори о Србији.“ Војници су тражили своје; нарочито немачки. План је ових био да се муњевитим првим успесима осигура победа.

— Дobili смо два сигурна извештаја, говори Молтке 30. јула 1914. увече, да су Руси почели општу мобилизацију... ако и ми не мобилишемо, по нас ће бити рђаво. Сутра ће бити и трећи дефинитивни извештај. Рат је неизбежан.

Генерал Молтке је нестрпљив. Рано изјутра 31. јула зове на телефон команданта из Аленштајна према Русији и разговара:

— Шта је тамо? Мобилише ли Русија?

— Сигурно... црвене објаве морају бити већ излепљене у Млави, али још немам ни један примерак.

— Одмах ми морате добавити један. Хоћу да имам доказа да Руси мобилишу противу нас.

У подне је ствар била у реду. Дошла је већ званична вест за руску мобилизацију. Немачка је објавила све мобилизационе припреме и опсадно стање. Та мера је била привремена. „Припремне мере које сам данас наредио за најкраће могућно време замениће дефинитивна мобилизација моје целокупне војске и морнарице... ја сам готов према уговору о савезу да почнем рат противу Француске и Русије“ писао је Виљем II Фрањи Јосифу. Тиме је дао на знање ово двоје: да ће одмах следовати

општи покрет војске, а за њим и операције. У плану је било, као што је раније речено, брзим ударцима лево и десно обезбедити први успех.

Ради овога је требало прекинути и дипломатске односе са владама француском и руском. Цар Виљем је упутио ултиматум Николи II: „Европски мир можеш одржати ти ако Русија престане са војничким припремама које су уперене противу Аустрије и Немачке.“ Берлинска влада је опет руској влади јављала: „ако Русија не обустави у року од дванаест сати сваку ратну меру и не да о томе јасну изјаву, Немачка ће мобилисати.“ Трећи ултиматум је послат био француској влади: „на случај рата са Русијом хоће ли Француска бити мирна?“ Оба ултиматума су имала исти рок, а он је истицао 1. августа за Русију у подне; за Француску у 1 сат поподне.

Немци нису предвиђали да ће бити одбијени и од Руса и од Француза. Али, за случај да Француска изјави да ће бити неутрална, они су хтели да им она уступи за све време руско-немачкога рата тврђаве Тул и Верден. Они или су страховали да их Французи у даноме тренутку ипак свом снагом не нападу, или су рачунали да ће их на тај начин Французи сигурније напасти. Није у 1914. Немцима било главно тући Русију него Французе. Французи су одмах стали на страну својих савезника Руса, и тако тада није дошла до њихова знања ова намера Немаца.

Кад је почела своје мобилисање и одбила предлоге Енглеске о Београду као залози, Аустрија постаје помирљива и попустљива. Докле је до 31. јула њен посланик у Петрограду говорио готово у ветар о аустро-руским односима, а није хтео да чује разговор о захтевима у аустриском ултиматуму Србији, дотле је 31. јула увече, када је почела општа мобилизација, хтео да говори. Аустрија је, каже он, готова да разговара на најширој основи; шта више да претресе са Русијом и ултиматум. Да ли је то био неки маневар или омашка? Јер кад су Руси

прихватили то у Петрограду и у Бечу, и Берхтолд и Сапари се као пужеве увукоше у себе. У Паризу аустро-угарски амбасадор даје изјаву, коју његова влада није хтела дати у Петрограду, на име да она „не мисли ништа одузимати од Србије нити окрњити њен суверенитет.“ Из протокола министарских седница у Бечу од јула 17. и 19. види се, да је Аустрија намеравала да задржи Београд и можда још Шабац и ушће Мораве на случај повољног исхода рата са Србијом, што горњу изјаву у Паризу своди на ништицу. То није све. Аустриски посланик иде даље, „њему лично изгледа, говори он влади париској, да би се српско питање могло решити. Мобилизација не значи још рат. Нека Србија сама тражи од Аустрије што мисли.“ И није само тако говорио у часу кад је аустро-српски сукоб дошао у позадину, због опште мобилизације у Русији, у Немачкој и у Аустро-Угарској. Говорио је он дипломатама у Паризу истог дана „да би можда Аустрија примила накнадно нешто друго од Србије, кад би се она било непосредно било преко неке пријатељске државе њој обратила.“ Један од аустријских дипломата окарактерисао је цео рад аустрискога канцелара грофа Берхтолда и његових помоћника из овога доба као шепртљанство.

Руски министар иностраних дела давао је неки значај разговору који ја нудио аустријски посланик Сапари. Он је чак мислио да се ствар повери лондонском кабинету. Његов стари предлог о залози је измењен. „Ако Аустрија пристаје да обустави напредовање својих трупа на српској територији, и ако, признајући европски значај аустро-српскоме сукобу, прими да европске силе одреде какво задовољење Србија треба да даде Аустро-Угарској, не дирајући у суверенитет и независност Србије, Русија се обвезује, да остане мирна.“ С овим се слагала и лондонска влада до онога часа када још није била обавештена о руској мобилизацији. Енглески министар спољних послова на основу овога предлаже једну Четворну Конференцију од незаинтересованих

сила која би Аустрији јемчила „пуно задовољење“ од стране Србије, а Русији обећање да ће се чувати сувереност и целокупност Србије. Овај нови предлог је саопштен Берлину 31. јула; главно је било да га он прими. Ствар није могла успети; мало је времена за то било. Немачки ултиматуми су били већ предати руској и француској влади. Енглези су покушавали да добију у времену и спрече општи рат. У Берлину су им одговарали: за Русију је лако, она може месецима бити у мобилисаноме стању па да не дође до рата, али за Немце је да на брзину раде. И тако је покушај Сер Е. Греја, иако је пристајао тих дана на два разна и противуречна предлога, руски и аустриски о Београду као залози и о необуштавању непријатељстава према Србији, пропao.

Француска је објавила општу мобилизацију тек 1. августа, али је још од 25. јула предузела извесне предохране. Она је морала да предузима све мере које је знала да предузима Немачка. Она је 30. јула донела одлуку да задржи своје трупе на 10 километара од границе, како не би дала никакав повод за напад, и уверила свет о својим чистим намерама. Никакав додир између француских и немачких трупа, то је било главно за француске управљаче. То је несумњиво била жртва, јер су из извесних граничних гарнизона морале бити повучене француске трупе, а повлачење трупа унело је у народ страх. Главни француски Генералштаб је тражио 31. јула, чим је Немачка огласила опсадно стање, допуштење за мобилизацију пет граничних округа. Кад му се није одмах изашло на сусрет он је 1. августа у 8 сахата поручио влади Вивијанија „да скида одговорност са себе за последице.“ У подне је већ наредба потписана, а Немцима је одговорено на ултиматум: „Француска ће радити што јој налажу њени интереси.“

ОБЈАВА СВЕТСКОГА РАТА.

1. Немачки цар.

По мишљењу војника, чим је један ултиматум отишао рат је био неизбежан. Било објаве рата или не, треба ићи напред; такво је било нарочито мишљење немачкога Генералштаба. То није мишљење политичара, који се још нешто слушају у Берлину. Немачки Главни Генералштаб имао је намеру да пребаци нешто трупа у Русију и на тај начин застраши Русе. Његов план је био да се потуче најпре Француска брзом акцијом преко Белгије, а онда да се окрену победоносне трупе противу Русије. Генерал Молтке је зато тражио да се одмах објави рат Русима, иако су се противили Министар Војске и Командант Морнарице, тврдећи да би објава рата Русији могла да доведе у искушење и Италију и Румунију, савезнице Аустрије и Немачке, да се ослободе обавеза. Уговор, који је везивао ове четири државе био је одбранбенога карактера, те би, за случај да Немачка прва објави рат Русији, ове могле порицати *casus foederis*. Канцеларије су биле спремиле две објаве рата за Петроград; једну на случај да Сазонов одбије немачке захтеве, другу за случај да на ултиматум не дадне никакав одговор.

„Пошто је Русија одбила (или „није сматрала за потребно да одговори на“) немачке захтеве, и одбијањем показала (или „тим својим држањем“) да је њена акција уперена противу Немачке, имам част у име моје владе изјавити В. Е. следеће: Његово Величанство Цар, мој узвишени владалац, у име Царевине, прима то изазивање и сматра себе у стању рата с Русијом.“

Немачки амбасадор је на врат на нос спремио ову објаву рата. Он ју је требао предати у пет сати поподне, како му је било наређено, а он је био готов у четврт до седам увече. Он се толико збунио да ју је предао Сазонову с обадве варианте. Али, није он сам био у забуну; био је и његов су-

верен у чије је име предао објаву рата. Око четири сата после поноћи, телефонира му Сазонов и саопштава му да је Виљем II упутио цару Николи телеграм у коме има: „...Ја сам јуче показао твојој влади једини начин на који се може избећи рат. Иако сам тражио одговор до данас у подне, ја га немам ни досада (четврт до једанаест ноћу). Ја сам морао да мобилишем војску. Брзи, позитивни, јасни и неопозиви одговор твоје владе једини је начин да се избегне безгранична несрећа... Ја те молим да заповедиш одмах твојим трупам да ни под каквим изговором не повреде и најмање наше границе.“ После објаве рата овакав телеграм морао би свакога забринути. И данас је историчарима тешко пресудити зашто је немачки цар слао овај телеграм. Да ли се уплашио, или ради параде, или је изгубио главу, или да збуни Николу II и наведе на какву нову непромишљеност.

Енглеска је стално радила да избегне светски рат, или бар да га ограничи. Помагачи Сер Е. Греја су спремали један предлог да Француску задрже од акције. У часу кад је разаслата заповест за општу мобилизацију, немачка влада добила је из Лондона од немачкога посланика Кнеза Лихновскога телеграм „...Сер Едвард Греј преко сер Вилијама Тирела (тада министрова помоћника, а сада британскога посланика у Паризу) поручује да ће ми учинити, после седнице Министарског Савета, предлоге, који могу спречити велики рат. Изгледа да ће ми саопштити, како би Енглеска остала неутрална и јамчила да ће Француска бити мирна, ако Немачка не би напала Француску.“

Чим је сазнао за садржај овога телеграма Виљем II позива одмах себи генерала Молткеа, и, водећи рачуна ни о наредби за општу мобилизацију коју је тек потписао, ни о томе да је његов посланик у Паризу предао у томе часу Француској ултиматум у коме се тражи непосредна окупација Тула и Вердена, говори му:

— Дакле са свима снагама ћемо само на источни фронт.

— Величанство, одговара му потомак старог Молткеа, то је немогуће. Кретање милиона људи напред не удешава се лако; мобилизација је дело дугогодишњег труда. Кад се једном утврди, не може се мењати. Ако се заповеди сад да сва војска иде на источни фронт, онда то неће бити више организована војска него оружане гомиле, без везе и без исхране.

— Ваш стриц, одсече цар Виљем, дао би мени друкчији одговор.

Синовац је ипак убедио унука Виљема I да се главне немачке снаге имају концентрисати на француској граници, а према руској упућивати само трупе за одбрану.

— Кад се једном мобилизација изведе по утврђеном плану онда је лакше пребацити на руску границу јаке одреде војске, завршио је Молтке и тако остао на утврђеном плану напада прво и свом снагом на Француску па онда, после победе, на Русију. Стари план о коме је у Немачкој дуго расправљано, и чије неизвршење кривицом Кајзера, у току рата, доноси поремећај и неуспехе немачке војске.

После овога разговора цар ће телеграфисати краљу Ђорђу V и обећаће, да неће напасти Француску ако остане мирна и ако њену неутралност зајемчи британска војска и морнарица. Он ће употребити војску на другој страни, али из техничких разлога мобилизација ће се вршити и на западу и на истоку. Докле је цар ово обећавао докле је његов канцелар, правећи се да је ствар готова, изјављивао преко свога лондонскога посланика да прима предлог Енглеза али под условом: „да Немачка продужи и на истоку и на западу прикупљање војске; да Енглеска гарантује француско неутрално држање до краја немачко-руског рата; да Немачка ратује с Русијом докле хоће; да не чека дуже од 3. августа.“

По мобилизационом плану једна од немачких дивизија требала је да уђе у Луксембург још сутра-дан изјутра. Бетман Холвег није дао ни рећи да се то уради. На састанку увече у Двору цар је не само подржавао Бетмана, него је, на очи Молткеа, издао лично наредбу команданту 16. дивизије да не прелази границу Луксембурга... Опет је Молтке имао, како сам прича, да издржи цареву љутину, иако је одлично бранио план мобилизације и представљао опасност за Немачку ако се не изврши. Молтке се узалуд љутио, јер су се догодиле две ствари. Војска је и пре наредбе ушла у Луксембург и по плану заузела станицу, а из Лондона је стигло објашњење и краља Ђорђа V и кнеза Лихновског да се преварио у смислу предлога Сер Едварда Греја — и да је мобилизација учинила своје. Цар је из кревета те ноћи дао заповест генералу Молткеу: „Сад чините шта знате.“

Још једна тешкоћа се у исти мах јавила. Командант целокупне немачке морнарице тражио је од Бетмана Холвега да се не оглашава Француској рат, нити да се улази у Луксембург, докле се морнарица не мобилише. Канцелар је попустио пред захтевима војске.

2. Белгиска неутралност.

Сад је дошао ред на Белгију. Њену неутралност је гарантовала и Немачка са другим Силама и поштовала је кроз седамдесет година. Али, ипак, по немачком ратном плану, војска је требала одмах у почетку рата да уђе у Белгију. Ова држава је знала шта јој се спрема са стране Немачке, па је још од дана аустриског ултиматума појачала своје трупе, а 31. јула позвала све класе војника под заставу. Енглеска је, чим је сазнала за мере немачке познате под именом „сталне ратне опасности“, упутила два питања: једно у Париз и у Берлин: „хоће ли се владе француска и немачка обвезати да поштују неутралност Белгије све донде докле је нека трећа Сила не повреди“; а друго у Брисел:

„хоће ли Белгија остати неутрална.“ Француска је одговорила да ће поштовати неутралност Белгије све донде докле нека друга Сила њу не повреди и нагна Француску, ради своје властите одбране, да ради друкчије. Немци нису одговарали да не би обелоданили своје намере; али се знало у Лондону, као и у Бриселу, да ће упасти у Белгију. Чим су ушли у Луксембург, ућиће и у Белгију. Уверити Холандију да ће поштовати њену територију, а не дати никаква уверавања Белгији, био је доказ да ће у Белгију силом ући. Ствар је 2. августа била очигледна. Тога дана је немачки посланик у седам сати увече предао бриселској влади ултиматум. Овај докуменат се оснива на „сигурним обавештењима да француске трупе намеравају ући у Белгију и тиме осведочавају циљ Француске: прећи преко Белгије па напасти Немачку.“ И зато је Немачка „принуђена да својим трупама поседне белгиску територију и тако осигура Белгију, која није сама у стању да обезбеди своју неутралност.“ Саопштавајући ово белгиској влади „Немачка се обвезује да ће после рата испразнити окупирану област, јемчити целокупност и независност Белгије, и исплатити све што војска буде узела или оштећила. Али, ако Белгија не одговори на овај предлог у року од дванаест сати, онда ће се сматрати као непријатељска земља.“

У два сата после пола ноћи одговор је био готов. Одлука је била једнодушна: одбити ултиматум Немачке. У седам изјутра одговор је предат немачком посланику, иако је овај покушавао у току ноћи да збуну краља и белгиску владу лажним извештајима да је Француска већ почела непријатељства, пуштајући своје авијоне и своје блиндиране аутомобиле преко границе. Белгиски одговор је био достојанствен. „Белгија је увек вршила своју дужност као неутрална држава лојално и непристрасно“; нема тога „стратемскога интереса којим би се могла оправдати насилна повреда права. Кад би белгиска влада примила предлог Немачке, она

би жртвовала народну част и у исто време изневерила би своје дужности према Европи.“ И за то је одлучила да одбије свим средствима повреду њеног права.

Француски посланик је, чим је сазнао за овај одговор, изјавио готовост Француске, ако Белгија затражи помоћ, да јој је одмах укаже за заштиту неутралности. Белгија је у томе тренутку одбила ову понуду, њен краљ се обратио енглескоме за дипломатску интервенцију. Тог истога вечера Енглеска је обећала да ће ући у рат, ако буде неутралност Белгије силом повређена. Ујутру 4. августа у шест сати немачки посланик саопштава влади белгиској, да ће Немачка силом прећи у Белгију; у осам сати немачке трупе су ушле у Белгију, а у подне је белгиска влада тражила помоћ од Русије, Енглеске и Француске. Белгија је обећала да ће сама бранити утврђена места. Немачка је, видевиши оваку одлуку, покушала да приволи још једном Белгијанце да отворе Лијеж за пролаз војске и да не руше жељезнице и мостове; Белгијанци су дали на то пасош немачкоме посланику на двору краља Алберта.

3. Француска.

Од 1. августа 1914. г. било је јасно париској влади, да је рат са Немачком неизбежан. Старање њено било је да она не буде нападач. Од 30. јула почела су изазивања на граници па су се ређала до објаве рата. Прелазиле су патроле пешачке и коњичке. Код моста Жоншереја немачка патрола се сукобљава са француском стражом и убија каплара Пежота. Дуж жељезнице у Лорену, на неколико места долази до пушкарања и том приликом већ гину људи, војници и официри. Немци су се тада бранили да су ови упади били противу изречне наредбе Врховне Команде, али се доцније утврдило да није то баш тако било. Французи су се, изгледа, још увек, због будућега држања Енглеске у рату, држали повучени на десет киломе-

тара од границе. Кад је био познат догађај код Жоншереја, дигнута је забрана за повлачење на линију од десет километара унутра. У томе часу то је било свеједно, Немачка је газила напред да заплаши и да похвата положаје.

Објава рата коју је немачки посланик у Паризу предао влади Р. Вивијанија била је као и она у Петрограду, нешто скраћена. „Неколико француских авијатичара су повредили неутралност Белгије и летели су над Немачком. Један од ових је покушао да поруши неке зграде у Везену; неки су виђени у пределу Ајфела; један је бацао бомбе на жељезницу близу Карлсруа и Нирнберга.“ Овакав је био основ оптужбе у објави. Међутим, текст објаве рата послат из Берлина био је још шири. Он је садржавао жалбу да Француска није поштовала обећање да ће чувати одстојање од 10 километара од немачке границе. Он је наводио случај у Вогезима, и друге примере. Око овога случаја је било спора међу немачким и француским дипломатама; из излагања видеће се каква су средства и људи из Европе употребљавали, да се у даноме часу изведе извесна намера. Немачки посланик у Паризу је тврдио да је он скратио текст објаве рата, јер су шифре у телеграму биле испретуране, а није имао времена да тражи да се телеграм понови, јер је рок за предају објаве рата био кратак и јасно утврђен. Фон Шен је тврдио још и то, да је француски телеграф намерно цифре у телеграму пореметио. Он је, шта више, доцније, у својим мемоарима, објашњавао, да је о овоме чак говорио и Председнику француске владе кад му је предао објаву рата.

Друга страна је тврдила и готово утврдила да ово све не одговара стварности. У архивама француским налази се шифрован берлински телеграм о објави рата и шифре нису испретуране, нити је Француска имала интереса каквога, баш и да је знала за садржину текста, да испретура шифре. Немачки посланик није ни речи поменуо шефу фран-

пуске владе о испретураним цифрама. И какав би то посланик био кад би, или на основу једнога неразумљивог телеграма, или на своју руку, предао туђој влади тако озбиљну ствар као што је објављена? Рекао би човек да су, или посланик или његов чиновник, измислили читаву ову ствар да би се посланик оправдао пред канцеларом Бетманом што није прочитао француском Председнику Владе увод у објаву рата.

Исто тако није до данас могло да се утврди како су француски авијатичари летели над Кобленцом, како су прелетели преко Карлсруа. Ова два летења су и могла бити и не бити, али тврђење Немаца да је 2. августа један француски аероплан бацио бомбе у околини Нирнберга на жељезницу, данас је потпуно поништено. И општина нирнбершка и пруски посланик у Баварској одричу истинитост оваквога атентата. Прва тврди да нису „ни пре ни после објаве рата бацане какве бомбе на пруге око Нирнберга. Вести о томе су лажне.“ Други јавља Бетману Холвегу 2. августа: „Војни извештај о томе да су француски авијатичари бацили бомбе у околину Нирнберга нису досада потврђене. Виђени су неки непознати аероплани који не личе на војничке аероплане. Бомби није било, а још мање да су аероплани францускога порекла.“

Кад је хтео објавити рат Србији главни штаб аустриски послужио се лажном вешћу да су српски војници упали код Ковина на аустро-угарску територију, као и да су српски четници прешли Дрину. У објаву рата Француској унео је Бетман Холвег и ова два измишљена нападаја француских авијатичара на немачке вароши.

4. Енглеско држање.

Иако је Енглеска била у Тројноме Споразуму, иако је имала са Француском и нарочити споразум из 1912., ипак, у данима о којима се овде говори,

било је у Петрограду и у Паризу прилично страха каква ће бити одлука Енглеске. Знало се, да су се Русија, Енглеска и Француска споразумеле да не допусте да се мир поремети пре него се оне, у даноме тренутку, не споразумеју; али се из држања британске владе у мутним данима пред Светски Рат није могло да закључи нешто одређено. И париска, и петроградска, и берлинска влада лебделе су између наде и страха, све до 4. августа 1914. Енглеска је по мишљењу свих имала да пресуди рат; веровало се да ће победа бити на оној страни где она буде.

Све до предаје ултиматума Србији, или још боље све до одговора Србије на њ, у Енглеској је било опште мишљење да ће Енглеска бити неутрална и да аустро-српски сукоб нема европски карактер. Отуда је и предлог Сер Едварда Греја немачкој влади за конференцију у четворо. Али, откад је у Лондону био познат српски одговор, отада се мења нешто. Сер Едвард Греј осуђује аустриску непомирљивост, јер види да Русија дејствује умирујући на београдску владу. Адмиралитет тајом обавештава Команданте Флоте, која је још на окупу после маневара, да буду спремни за случај рата, наређује јој прикупљање изван Канал-Ла Манша, а команданте ескадре у Средоземном Мору обавештава 30. јула да буду готови за пренос француских војника из Африке у Европу. Осим тога, сад настаје дипломатска акција да се увери Немачка, како Енглеска неће гледати мирно на немачку акцију. У томе се слажу и чине заједнички корак и Руси и Французи у Лондону. Доста ће бити, слажу се и Поенкаре и Сазонов, да се Немачкој стави до знања да ће Енглеска помагати Француску на случај сукоба, па да рата не буде. Немачка ће одмах изменити своје држање. Под овим утицајима или не, тек у Берлин стиже званична опомена из Лондона, и она оставља не само дубок утисак, него и уверење да ће Енглеска ратовати на страни Француза. У часу у коме је било о томе речи у Бер-

лину, ипак то није било сасвим сигурно. Чаршија лондонска није била за рат; она је била пре за то да се гледа са стране и остане господар светских тржишта. „Енглеска нема интереса, говорила је она, у целој послужби. Енглеску ће ова ствар онда интересовати ако се Русија преко мере увелича, или ако би Француска пропала па Немци упали и за-посели Белгију и Холандију.“ Било је људи, као на пример Лојд Џорџ и још неколико министара, који су мислили да би требало у најтежем тренутку одвојити Француску од Русије. Од 25. до 30. јула у Лондону су сви мишљења да је ово балканска свађа и да се у њу не треба мешати.

На дан 30. јула Француска опомиње енглеску владу да је дошло време да се договоре шта треба радити према споразуму, који је утврђен 1912., јер је мир дошао у опасност. Први одговор је био истога дана „како се Енглеска, у стању у коме се сада сукоб налази, не осећа обвезна да се у њ меша. Али, ако догађаји измене садашње стање онда може бити енглеска влада принуђена да се умеша.“ Нови догађаји не могу бити други него улазак француских и немачких трупа у Белгију. Забринутим овим првим одговором, Французи нагоне свог Председника Републике, да упути лично писмо енглеском краљу. У томе писму Р. Поенкаре, противно ономе што каже Сер Едвард Греј „да није тачно да је држање Енглеске одлучни чинилац у садашњем стању ствари,“ тврди да од одговора и држања енглеске владе зависи могућност мирнога решења овога сукоба. Добије ли Немачка уверење да ће Енглеска бити неутрална рат је неизбежан, буде ли видела да ће се Енглеска уплести у спор, онда има великог изгледа да се мир одржи.“

За други одговор Француској има сад нових чињеница. Немачка је послала ултиматуме у Петроград и у Париз, а није дала одговор на питање хоће ли поштовати белгиску неутралност. Али и овога пута се Енглеска не изјашњава, избегава да даде одговор на главно питање. Опет се одговара:

„Догађаји се мењају тако брзо да није могућно предвидети шта се може још догодити,“ каже краљ Ђорђе у своме „страшном писму“ како га је доцније назвао. Поред тога Министарски Савет је одбио да мобилише целокупну морнарицу, и поред поморскога англо-францускога споразума; и тако Француска на случај рата оставља откривену своју обалу у Ла Маншу.

Немци су били обавештени о овој свему, а нарочито о држању неких министара и лондонске чаршије, па су наваливали на Енглеску да је приволе на неутрално држање. Моћни финансијери, као што је Ротшилд, призивани су у помоћ да увере колебљиве како се не треба са Немачком свађати. А на влади је био Асквит, који је са друговима у либералној партији одавно радио на измирењу и зближењу са Немачком. Асквит је био тај који је рекао немачком посланику 30. јула: „Рат између наше две државе је потпуно непојаман.“ Асквит је с очима пуним суза говорио кнезу Лихновском да повреда белгиске неутралности може изазвати наглу промену у енглеском јавном мњењу.

Французи су били готово очајни због оваквог одлагања ствари све до 2. августа поподне. Тога дана је Сер Е. Греј саопштио посланику Француске: „да ће британска флота дати сву потпору ако би немачка флота ушла у Ла Манш или прошла преко Севернога Мора у циљу да нападне било француску обалу било француску трговачку флоту“. То је било нешто, и то нешто озбиљно. Такво обећање и таква мера требала је водити ближеј или даљој интервенцији Енглеске. Откуда та промена у држању колебљивих министара Асквитовог кабинета? Имају два разлога; један је спољне а други унутарње природе. Спољни је био улазак немачких трупа у Луксембург; а унутарњи, и тај је изгледа био одлучујући, јесте писмо конзервативне партије. Бонар Ло, председник Доњег Дома, упутио је писмо Асквиту у коме стоји ово: „Лорд Ленсдаун и ја сматрамо за нашу дужност да вас известимо да би, по миш-

љењу нашем и свих наших другова са којима смо се споразумели, било опасно и по част и по безбедност наше земље ако се одуговлачи са потпором Француске и Русије под данашњим приликама; ми нудимо без двоумљења нашу помоћ влади за све мере које би сматрала за потребно да предузме за тај циљ.“ Ово писмо, које је спремио Остен Чемберлен, имало је утицаја у влади и на оној страни која је то исто желела. Оно је олакшало Асквиту да добије већину коју није могао нека три дана, 30., 31. јула и 1. августа, скрпити од својих присталица.

Иако је Асквит имао ову неочекивану помоћ, ипак није могао одмах да донесе коначну одлуку. Два министра дадоше оставке, а друга четири су се спремали да дадну своје, у часу кад је требало прићи Француској и Русији. Немачка је дала обећање да неће нападати на француску обалу докле Енглеска буде неутрална. Да није 3. августа изјутра дошла вест о немачком ултиматуму Белгији и одговор Белгије, ко зна докле би се ствари вукле. Али, кад дођоше у Лондон те вести, слога се међу министрима враћа, наређује се општа мобилизација, јавно мињење прилази на страну Француске, кредити се добијају, у Доњем Дому готово сви посланици плескају влади. Узалуд ће лево крило либерала покушавати да владу одврати од крајњих мера, од рата, да је уверава како је целокупност белгиске територије једна а неутралност Белгије друга ствар. Немачка даје обећање да неће дирати у Белгију чим се рат сврши. Асквит је сад постао други човек; он обећава Белгији да ће је бранити, а прети Немцима ако би за ултиматумом Белгији дошла и деца, повреда неутралности Белгије. Претња има облик једног енглеског ултиматума. Енглески посланик у Берлину тражи од немачке владе 4. августа у 7 сати увече „да му допоноћи одговори повољно на питање о неутралности Белгије; јер ако одговор буде неповољан, Енглеска ће узети у одбрану белгиску неутралност.“ Он добија одговор од канцелара Бетмана Холвега: „Зар

да влада британска за једну реч — *неуиџралноси*, — за једну реч о којој у рату нико не води рачуна, зар за једно парче хартије, да Велика Британија зарати на сродни народ, на народ који није ништа друго желео него да му буде пријатељ.“

Тај историски говор није променио ништа. У поноћ није стигао повољан одговор, а то је значило енглеску објаву рата Немачкој. И тако је писмо конзервативаца превагнуло у одлуци за испуњавање савезних обвеза, а повреда белгиске неутралности да се улази у Светски Рат.

5. Италија ћути.

— Докле је улазак Енглеске у рат био за нас велико разочарење, дотле је одсуство Италије било мало изненађење, говорило се у Берлину 1914. У погледу Италије још Бисмарк, стварајући Тројни Савез, није много рачунао на италијанску приврженост савезничким дужностима; а немачки војнички кругови нису, ни у најбољем случају, озбиљно рачунали на италијанску помоћ.

Овако држање Италије није наилазило нигде на какво одобравање. Могли су бити задовољни у Лондону, у Паризу и Петрограду, због својих тадањих рачуна, али у души су сви осуђивали Италију.

— Све државе одржаше своје савезе и задану реч, само Италија прекрши веру, то је одвратно за једну Велику Силу, говорила је бивша руска царица у мају 1916. изасланству Србије у Петрограду.

Италијански државници су правдали Италију и бранили овако своје прикривене територијалне тежње: „Ако Аустрија мисли да насилним путем угуши српске националне тежње, онда Италија неће са њом; старе традиције и идеје народности и начела либерализма приморавају је да не иде тим путем. То је стара заблуда Аустрије да верује у свемоћ полиције за решење националних питања. Италијанска историја у XIX веку је један такав пример.

Сличност је тако велика да се због тога само Италијани не могу слагати с овим што ради Аустрија. "Али, Немци су знали да ће Италија, ако Аустрија дадне Италији неку накнаду у територији, променити ово своје мишљење, и зато су опомињали Аустрију још одмах после Сарајевског Атентата.

— Споразумите се с Италијом за времена, како о циљевима ваше политике према Србији, тако и о компензацијама. Ако то не урадите, Италија неће остати неутрална... тако су говорили бечкој влади савезници из Берлина

У Бечу нису хтели да чују.

— Ми нећемо ни комад српске територије, одговарају из Беча; ни говора о каквој накнади за Италију. Нити нам треба њена сурадња ни потпора. Италија је данас тако рђаво припремљена да не може у рат противу нас.

Кад је Италија сазнала званично за аустриски ултиматум, она је протестовала што је Аустрија раније није обавестила о њему, и одмах покренула питање о тумачењу чл. VII Уговора о Тројном Савезу, то јест о компензацијама пре него Аустрија окупира и један део Србије. Берлинска влада, — иако је Виљем II љут на „малога италијанскога лопова“, — заступа ово италијанско мишљење, и тражи од бечке владе да се пређе на практичне одлуке. Тога је мишљења и шеф главног генералштаба утицајни Хецендорф, али не и гроф Берхтолд. „Како још није сигурно да ћемо ни привремено окупирати српску територију, одговара он, то је рано говорити о томе“.

Практични Италијани траже непрекидно компензације, прете да ће „умети спречити Аустрију на њеноме путу“, притискују Берлин да он дејствује на бечку владу. Али у Бечу су глуви. Зар они који су отцепили Ломбардију и Венецију од цара Фрање Јосифа да сад добију и Трст и Трентин? То се не може ни мислити; шта ће онда тражити Румуни у Ердељу, где је имало много више Румуна него што је било Италијана у Трентину.

Притисак на Беч је велики, и да се Италија колико толико умири, гроф Берхтолд даје обећање да ће, ако би у току рата Аустрија морала задржати један део српске земље, ступити у разговоре са Италијом о компензацијама. Наравно да те компензације могу бити само на рачун једне балканске државе, а никако од аустро-угарских територија.

Ова изјава је ражљутила немачкога канцелара.

— Она је и недовољна и невешта. Она даје Италији изјаву да ће задржати један део српске земље, а у Петрограду да јој то ни на ум не долази. То је дволична игра, каже Бетман Холвег, коју ми не можемо помагати... Ако Аустрија уочи општега рата овако ради, па онда ће се распасти читав Тројни Савез.

„Ја те молим, пише цар Виљем своме савезнику Фрање Јосифу, да урадиш све да највећим уступком обезбедиш учешће Италије; сви други разлози морају пасти пред неопходношћу да Тројни Савез уђе као целина у рат.“

На једној од седница Министарског Савета у Бечу најзад се износи овај предмет на претресање, пошто су прикупљена мишљења разних лица, а нарочито аустриских посланика на страни. Нико не верује да ће Италија прећи на страну Француске, Енглеске и Русије, а свако би да зна да ли ће помоћ Италије у рату бити од стварне користи и вредности. После претресања тога питања, донет је закључак да се може мислити на неке уступке тек ако Италија на случај каквог великога рата ступи стварно у помоћ Аустрији. Министри су овластили грофа Берхтолда, да може почети разговоре о уступцима Италији, на случај ако аустриска војска буде окупирала један део Србије.

Разговори о овоме одмах почињу, и, уз сурадњу Немаца, утврди се редакција предлога, који се у облику ноте предаје Италији. „Аустро-угарска влада је готова да се споразуме с Италијом у погледу уступака које би Италија имала добити, било да Италија помогне Аустрију на случај заједничкога

суделовања у рату, било да Италија не суделује уз Аустрију у рату.“ Наравно ове уступке ће учинити Аустрија на случај да она прибави неке нове земље на Балкану. Овако је било писмено утврђено у Бечу, али у Риму је представник Двојне Монархије друкчије говорио. Он нигде није употребио реч уступка, а текст је изокренуо у ово: „Прима се тумачење чл. VII како га схватају Немачка и Италија, али под погодбом да ће Италија пријатељски гледати садашње аустриске операције против Србије и да ће, на случај да се из овога сукоба изроди општи рат, извршити своје савезничке дужности.“

Докле су шетале депеше и писма између Берлина и Рима о овоме предмету, дотле је време пролазило. Римска влада је чекајући на одлуку, донела своју 31. јула: „да у начелу буде неутрална. Оглашујући рат Србији Аустрија је нападач, према томе *casus foederis* не везује Италију као савезника; доцније ће се видети хоће ли се приступити савезницима; интереси Италије ће одлучити.“

Аустро-угарски предлог о територијалним накнадама није пореметио горњу одлуку Италије. Он ју је само још учврстио. А разлога за њу била су два, како је објашњавано званично у Риму. Један је да не дође до унутрашњих нереда у Италији, јер један рат против италијанских интереса на Балкану могао би под извесним околностима да збрише монархију. Други је страх од напада британске флоте на италијанска пристаништа, која су била откривена и незаштићена... И од ове одлуке неће италијанска влада одустати и поред свега наваљивања из Берлина. Може шеф немачкога Главног Генералнога Штаба говорити да му је доста и једна италијанска коњичка дивизија за сада; може немачка влада позивати италијанску владу, после објаве рата Русији, да испуни своје дужности и обвезе из уговора о Савезу, може Бетман Холвег опомињати Италију да је Француска напала Немачку, може одекламовати нешто и Виљем II, — италијански државници одго-

вараће: све су то последице напада Аустрије; Италија се ослободила Савеза.

На италијанске државнике, на Виктора Емануела, не може више утицати ни претња грофа Берхтолда да неће важити више његов ранији предлог о уступкама и накнадама, ни притисак, маркиз Сан-Ђулиано одговориће: остајемо неутрални, а краљ Виктор казаће војном изасланику Немачке: „Ја сам лично срцем са вама... али, по несрећи, ја немам ни моћи ни утицаја.“

И, сигурно, та је одлука само за овај час и прилике; она није непроменљива.

— Аустрија је толико глупости починила да је изазвала цео свет противу себе. И може се догодити, каже италијански краљ војном пуномоћнику Немачке Клајсну, да италијанска влада искористи општи рат и постигне на рачун Аустро-Угарске старе тежње. За сада, то неће бити.“

Немци не цене много стварну помоћ Италије, али знају вредност моралну ако она буде уз њих, па зато и даље живо раде да измене одлуке њене и аустриске владе. Опет се поставља питање о уступању аустриске земље, Трентина, и о обавези Аустро-Угарске да остави Црну Гору изван круга својих војничких операција. У овоме часу Аустро-Угарска је још била готова да не осваја Црну Гору, а нарочито Ловћен, али никако да Трентин уступи Италијанима. Накнаде су могле бити можда, и то само по невољи, у Арбанији.

6. Румунија.

Објава рата Србији изазвала је у Румунији нерасположење код народа. Једини краљ Карол и неколико политичара су још уз Тројни Савез. Кад је 28. јула Румунија званично позвана да испуни своје савезничке обвезе на случај рата с Русијом, и сам краљ Карол, верни присталица Централних Сила, са болом говори аустро-угарском посланику:

— Немојте сувише рачунати на нашу помоћ.

Кад бих се поводио за срцем својим, моја би војска ишла у рат, раме уз раме са војском Тројнога Савеза, али ја не могу ништа. За последњу годину су се ствари толико измениле да је немогуће одржати уговор о савезу.

Румунија је страховала од Русије и Бугарске, на случај какве своје одлуке. Берлинска влада је покушавала да разувери Румуне, тврдећи да ће Бугари остати неутрални, и упућујући краља да се обрати непосредно Русији и покаже своје савезничке обвезе према Тројном Савезу. Краља Карола нису могли навести на мењање одлуке чак ни онда кад му је Виљем II писао: „ја сам уверен да ћеш и као краљ и као Хоенцолерн остати веран твојим пријатељима“ и кад му је обећао Бесарабију ако уђе у рат. Карол I се плашио да би Бесарабија, добивена на тај начин, постала нека врста Алзаса и Лорена између Русије и Румуније.

Русија је тако исто, после аустрискога ултиматума, позивала Румунију у помоћ Србији. Русија је и нудила, па и претила. Нудила је Ердељ, а претила овако: „Аустрија прави рат Србији због српске иреденте, данас Србији, а сутра ће због Ердеља Румунима...“

Румунија је једва дочекала изјаву италијанске владе да је не веже уговор о савезу, пошто је Аустрија изазвала рат са Србијом. На састанку Крунскога Савета 3. августа окупило се дваестак најважнијих људи из Румуније, да одлуче шта да се ради.

— Тридесет година, говорио је Карло I, политика Румуније везана је за Тројни Савез; на њему су потписали наших најважнијих државника, то су одобриле све партије. Питање је части читаве земље да одржимо поштену реч. Јавно мњење не осећа то данас. Али, мора се напред. Иако је народ устао противу тога, ја сам уверен да ће доћи дан када ће народ одобрити политику која ми изгледа неопходна.

Један једини човек помаже Карола I, то је стари вођа конзервативаца Карп. Други су сви да се савез напусти. Неки су говорили да је Румунија у истом положају у коме и Италија; неки опет да треба бити неутралан.

— Па ви нагоните краља да погази реч, каже Карп.

— Није овде у питању краљева реч; овде је реч о томе да покријемо краља. Данас би народ рекао да је ово краљев рат... чуо се глас Маргилмана.

— Ми можемо бити уз Французе, па да краљ не пострада, рекао је Таке Јонеску, који се баш тих дана вратио из Лондона, и веровао да ће Румунија пропасти као независна држава, ако Аустро-Угарска изађе као победилац.

— Дакле тако, — скочи краљ, — дотле сте дотерали. Хвала лепо. Али, пре него што извучем свој мач против својих савезника, ја ћу радије спаковати моје куфере и ићи онамо откуда сам и дошао.

То је рекао Карол I и изишао из Крунског Савета; али то није изменило мишљење саветодаваца. Румунија ће остати неутрална, по потреби ће гледати мирно ако и Бугарска нападне Србију да би олакшала Аустрији рат. Централне Силе су биле задовољне иако не сасвим потпуно и оваквим решењем. Питање је остало отворено; у Бечу су веровали да ће Румунија у даноме часу прећи на другу страну; нарочито на случај да Централне Силе почну губити терен на фронтима. Да није Карол I умро у октобру 1914, он би можда морао да оствари своју претњу изречену у августу месецу.

7. Турска, Бугарска и Грчка.

Једина држава, која је у почетку аустро-српскога сукоба не само била готова да ступи у савез, него и тражила савез са Централним Силама, то је била Турска. Младотурски комитет, још на челу Турске,

осећао је да мора угазити у рат да би уздрмани положај поправио. И зато је његова глава, Енвер-паша, први почео да говори о томе са Немцима. Већ 2. августа је потписан уговор о савезу, по коме су се Турци обавезивали да ће озбиљно напасти Русију, а примали обавезу Немачке: да после победоносног рата буде граница у Азији исправљена, да се Турској да ратна одштета и укину повлашћена права Великих Сила у турској царевини.

Од 2. августа па до краја месеца октобра 1914. Турци су замајивали и малу и велику руску, француску и британску дипломатију, нудећи савезе, али у исто време увлачећи ратни материјал из Немачке преко Бугарске, пуштајући немачки ратни брод *Гебен* и *Бреславу* кроз Дарданеле под Цариград. Кад су се добро спремили и добили у Берлину зајам, они улазе у акцију. Онда могу велики планови немачког Генералштаба да се ставе у извршење: да се распали мржња муслимана и фанатизам правоверних противу ђаура у Индији, у Мисиру, у Русији.

У Бугарској није требало много радити за прилаз Тројноме Савезу на случај рата. То је било већ 28. јула 1914. г. јасно свакоме. Тога дана она даје изјаву да ће се држати неутрална, а затим даје изјаве у Букурешту и у Атини. Румунској влади говори да неће тражити Добруцу, ако се Румунија не буде противила да Бугарска узме Македонију. Атинској влади изјављује да ће бити у аустро-српском сукобу, потпуно неутрална. Бугарска даје сличне изјаве и дипломатама противничке стране ако јој се обећа читава Македонија. У осталом, Македонија је предмет за разговоре између Централних Сила и Бугарске, чији краљ не може да заборави 1913. годину и Букурешки Уговор. Само од Централних Сила се тражи више; уз Македонију и земља до Мораве. Ако, ипак, не долази још у почетку Светског Рата до једнога писменог савеза Бугарске са Немачком и Аустријом, јасно је да се

Бугарска у начелу решила да се у њиховим редовима бори.

Кад је Аустрија огласила рат Србији на влади је био Венизелос, творац грчко-српског савеза и заточник његов од 1912. Краљ Константин је био сам противу Венизелоса, који је био моћни политички чинилац у Грчкој и поред велике популарности краља Константина. Много напора је стало Виљема II и његову сестру краљицу Софију да приволе краља Константина да се одлучи за неутралност. Грчка је нарочито морала бледи над Македонијом, коју су Бугари тражили. Освојење српске Македоније од стране Бугара, говорио је краљ Константин, значи поремећај равнотеже на Балкану, а Грчка мора ради себе да чува ту равнотежу. Претње његовог шурака из Берлина, да ће Централне Силе Грчку сматрати као непријатеља и прегазити је на крају, нису га уплашиле. Али он није хтео ни да послуша Венизелоса да ступи у редове Срба и њених ратних савезника. Он је сматрао да српско-грчки савез не обавезује Грчку да улази у акцију; савез је био балкански, а овде је један сукоб аустро-српски, који нема везе са балканским стварима. Ово држање је много претресано у почетку рата, а имало је много присталица; он га је скупо после платио.

* * *

Два дана после објаве рата Немачкој, Аустрија је огласила рат Русији. На то су одговориле Француска и Велика Британија објавом рата Аустрији. Велики рат је почео 4 августа 1914.

8. Положај на дан почетка рата.

У току рата, после њега, па и дан дањи, води се борба међу зараћеним странама ко је крив, а ко прав, за Светски Рат. Многе књиге, документи, чланци, расправе затрпавају библиотеке о томе питању. И још није време дошло да се стари непри-

јатељи стишају. Могу се подржавати ова или она мишљења, претпоставке, тврђења: „да није било ово или оно не би било то и то“, али може се рећи: било је оно што се догодило, што се очекивало пре Великога Рата.

Било је природно да је Србија морала, чим је тежила да уједини око себе све Југословене, да ради на ширењу те велике идеје и да гледа на помоћ Русије. Тако је радио Кавур кад је спремао уједињење Италије, и гледао је на помоћ Француске. Било је природно да се Аустрија морала бранити свом снагом противу намере Срба да се сви Југословени, њени поданици, уједине под њеним вођством. Србија је, после анексије Босне и Херцеговине, обећала Аустро-Угарској да ће се држати према њој као добар сусед; али да ли је могла држати реч, која јој је изнуђена? Многе Силе су знале да је више немогуће задржати распад Аустрије на националне државе; то су осећали и неки државници у Хапсбуршкој Монархији. Русија је постајала од анексионе кризе све већи заштитник Србије. Аустро-Угарска није могла стајати скрштених руку и чекати да Југословени изврше своју намеру. Од 1913. вребала је згода да оружјем уништи гнездо Велике Мисли, Србију, и да очува свој положај као велика сила и ауторитет код својих савезника и народа. Кад је Принцип у Сарајеву убио њенога будућег владара, ерцхерцога Фрању Фердинанда, *Аустрији* се учинило згодно да рашчисти са великосрпским покретом. То је био несумњиво добар изговор, али рђаво процењен. Него, рат је увек нека коцка; увек један случај; и најбољи изглед изневере.

А Немачка? Аустрија је била једина сила на коју се Немачка могла сигурно ослонити. Румунија и Италија су били савезници по имену. Кад Аустрија престане бити велика сила губитком југословенских покрајина, онда би Немачка стојала усамљена у Европи, између непријатељске Русије и старог свога крвника, Француске. Бисмарк је за

време српско-бугарскога рата 1885., и невоља кнеза Батемберга са Русијом, говорио Аустрији да он не мисли ни једнога померанског гранадера жртвовати за балканске ствари, али је тада Немачка имала савез са Русијом и била у пријатељству са Енглеском. Године 1914. везе беху погубљене. Немачки цар, приликом анексионе кризе, прети Русији и Србији да ће бити рата ако не буду мирни. Руси и Срби су се тада приклонили са стиснутим песницама и горчином у души. Сад је „сјајни оклопник“ опет покушао исту игру; исприо се поред свога аустро-мађарскога савезника, али сад нико не погну главу. Него, ништа то не чини; њих су двоје доста јаки да потуку Русију и Француску. Русија је, мислили су они, цин на стакленим ногама; а Французи су се запегљали у унутрашње зајеве да не може бити речи о неком озбиљном отпору. Ту је, истина, остала Енглеска, и она може да уђе у рат; али Немци и Енглези су ипак поправили своје односе после Агадира толико, да ће вероватно остати неутрална. И кад је Фрања Јосиф питао свога савезника: могу ли на тебе рачунати, одговорено му је да може. Ни један од два цара није желео светски рат; али су оба била готова и да улазе у светски рат ако буде Русија одбила да рат ограничи само на Аустрију и Србију. И они су осећали да се борба између Тевтона и Славена приближава, да је мора бити. Кад је рата морало бити, онда боље сад 1914. године него доцније, кад Русија изгради своје стратемиске жељезнице дуж пољске границе и пре него се почне изводити на делу закон о трогодишњем року војне службе у Француској. Морнарица није била спремна, али тек нешто је урађено.

После изгубљенога рата са Јапаном на Далеком Истоку *Русија* се вратила у Европу, и било је природно да ће она, чим се опорави, опет наставити свој рад и тежњу да буде господар Блискога Истока. Она је, за време анексије Босне и Херцеговине, била увређена од стране Немачке. Такву увреду понова није могла примити ни трпети.

Године 1908—1909. није била готова за рат, али 1914., иако не сасвим, ипак је била спремна за сваку случајност. И како је бечка влада сматрала да су у Сарајевски Атенатат умешани прсти Русије, то је аустриски ултиматум Србији руска влада схватила исто толико за удар Русији колико и Србији. И да је Русија овога пута оставила Србију на милост и немилост Аустрији, она би се одрекла своје улоге браниоца Славена и за навек би напустила и предала Балкан и Турску господарима из Централне Европе. Русија није могла без борбе напустити Србију. Као што нико није очекивао да ће Енглеска остати неутрална ако Немачка нападне Белгију, тако није ни Русија могла остати неутрална на случај да Аустрија нападне Србију. Иста она сила угледа и преосетљивости, која је гонила Аустрију да баци рукавицу Русији, водила је Русију да бачену рукавицу прими.

Главни предмет за сукоб јесте Блиски Исток; а творци сукоба су на једној страни Немачка и Аустрија а на другој Русија и Србија. Још 1891. Бисмарк је пророковао у разговору са својим пријатељима: Ја нећу дочекати светскога рата, али ви хоћете, и рат ће почети на Истоку.

Четвртину века *Француска* је била везала своју судбину за судбину Русије, и кад је дошао давно предвиђени рат, она је без икаквога устезања стала на страну свога савезника, онако као и Немачка на страну Аустрије. Француска није желела рата и ништа није радила да га убрза, али она никад није губила наду да ће повратити Алзас и Лорен, те се није могла сматрати као „пресићена сила“ — какве су биле друге, Енглеска и Немачка, нити су се могла очекивати од ње каква нарочита пацифистичка расположења. Унутрашње трзавице раздирале су Француску у часу кад је Русија полазила у рат, није све било како треба, али је ипак Француска искупила задану реч. Да је одступила 1914. она би била ушла у ред оних сила које су нелојалне, а које ипак пропадају — на случај победе Немаца, она би била остав-

љена на милост старога јој непријатеља с ону страну Рајне.

— Шта смо могли урадити друго? рекао је краљ Ђорђе V Пеџу, америчкоме посланику у Лондону, кад га је питао како *Енглеска* уђе у рат.

Повреда белгиске неутралности узбунила је јавно мњење; али то је био више повод него узрок за улазак у рат. За добро или не, тек Енглеска је удаљивши се од своје традиционалне политике усамљености, ушла у размирице својих пријатеља. Да је Енглеска пришла Централним Силама, боље рећи Немцима, рат би био брзо свршен, Немачка би била победник, а Велика Британија би се нашла потпуно усамљена у Европи. Француска и Русија би оптуживале Енглеску за дволичност. Енглеска би се нашла очи у очи са осићеном Немачком, и морала би да се на суву и на мору оружја до зуба. У часу кад је британска влада говорила пред Доњим Домом да су јој потпуно слободне руке она је говорила по форми тачну ствар, али у основи говор је значио да ће се Британија обешчастити ако остави Француску на цедиљу. Британија није била савезник Француске, али је пристати уз Француску сматрала као дуг части.

Италија је остала на почетку ван сукоба. Она је још 1896. известила Немачку и Аустро-Угарску да неће моћи бити у колу њиховом ако нападну било Енглеску било Француску. У 1912. је направила са Француском један споразум и обвезала се да не учествује у нападу на њу. У 1909. је уговорила са Русијом да ће је помагати у њеним плановима, ако и она Италију помогне. Кад је дошао август 1914. Италија је била са сваком од пет сила у Европи. Она ја најгоре стајала с Аустријом; старе зајеве, неослобођени крајеви под Аустријом и Јадранско Море, делили су ове две државе. Италија је могла бити господар Јадранскога Мора само на рачун Аустрије са којом у ствари никад није била прави савезник. Уосталом у савез су је увукли Немци и против воље Аустрије. Италија је у Трој-

ном Савезу била стварно само готован. Аустрија није никад тражила њену помоћ нити ју је обавештавала о својим плановима. Али, у Италији опет није било државника, који је могао да повуче свој народ да се бори за аустриске интересе на Балкану.

* * *

И да сведемо све. Корен сукобу европском био је у томе што је Европа била подељена у два оружана логора, који има свој почетак још од Француско-Прускога Рата из 1870. Страх и властољубље су их довели до судара. Стара Европа се преобразила у две барутане; требала је једна варница да падне, да ли случајна или намерна то је свеједно, па да све оде у пламен, да дође до Великога Рата. Ниједан рат није неизбежан; ако свака земља има људе чврстога карактера и довољне вештине да за времена отклоне опасности, онда се рат сваки дадне избећи. Не треба се варати да је Велики Рат дошао изненада, да су у Европи били неспремни за њ; њега су и војници и политичари одавно спремали. Не треба сувише опет ударати само на ову или ону владу, на ове или оне државнике — да су они увукли свет у рат. Оно што се може замерити, нарочито тројецарским државама, то је да нису, кад се већ отворила провала пред њима у коју је свет морао бити гурнут, учинили све што треба да га повуку назад и спасу.

Западни фронт.

Немачки Главни Генералштаб је још 1906. изradio ратни план у ком је предвиђено да се, чим рат почне, уђе у Белгију. Немачки војни стручњаци мислили су да се рат на два фронта може добити само тако, ако се најпре потуче Француска, пре него Русија своју велику војну силу довуче на границу. И, како је Немачка са француске стране била опасана безбројним утврђењима, то је требало ради брзе победе главну снагу употребити да се лево крило француско окружи широким појасом и угуши. Руско-француска конференција, држана још у 1911., предвиђала је могућност упада немачких армија у Белгију, али ипак је Француска оставила границу према Белгији неутврђену. Па и кад је дошао немачки ултиматум Белгији, Французи су, иако начисто да ће их Немци напасти са те стране, оставили без велике војске своје лево, слабо, крило. Белгија, са своје стране, верујући у своје заштитничке уговоре о неутралности, није се утврђивала ни много оружала за отпор. И зато се она није могла много ни дуго одупирати навали најмоћније војске у свету; неколико дана, и то је било све. Према томе белгиска помоћ савезницима својим није могла допринети много за победу; али њено држање је било од помоћи. Одбијајући да замени ужасе једне туђинске окупације са понуђеном јој гаранцијом од Немачке, да се одрекне уговорних права (Уговор о неутралности је од 1839.), Белгија је ојачала вољу њених бранилаца и дух целог света да се јаче за право боре.

Докле су се европске војске у тишини спре-

мале, немачке су трупе не чекајући чак ни опсадне топове, нападе сутра-дан по објави рата Лијеж. Опсада је трајала од 5 до 7. августа. После Лијежа на ред су дошли остали белгиски градови, који су до 15. августа били сви у рукама Немаца. Белгијанци се повукоше у Анверс да бране то последње утврђено место, а пустише неутврђени Брисел да уђу у њ Немци без икаква отпора. Намир је пао 23. августа; то је било најјаче утврђење; али тешка артилерија, коју су Немци први пут тада употребили, била је непобедива. За то време су стигла у Француску два енглеска корпуса војске, трећи још није био готов. На дан 22. августа под командом генерала Френча обе армије су заузеле положаје на левом крилу Француске. Иако су обе биле састављене од најбољих војника, ипак нису могле да издрже силину налета немачких топова. Кад су Французи напустили Шарлроа, морале су се и енглеске трупе, које су први пут ушле у ватру код Монса, повући назад. Борба код Ле Катоа била је само једна ратна епизода у дугоме повлачењу са белгиске границе до врата Париза. Морала се већ напуштати мисао на одбрану разних пристаништа у Ла Маншу, те је и база британска пренета чак на ушће Лоаре. Немачки генерал фон Клук јурио је ка Паризу, француска влада морала је на врат на нос да се премешта у Бордо, остављајући престоницу Француске на одбрану гвозденоме генералу, староме освајачу Мадагаскара, Галијенију.

Немци су напредовали до Марне. Битка на Марни је трајала шест дана. После ње Париз је био спасен, а Немци су на обалама Марне сахранили своје наде на брзу победу на западном фронту. Очајна борба на Марни показала је да се Немачка преварила у Французима; француски војник је, кад се добро води, био још увек онај стари Наполеонов војник; он је умео да се покори наредби Врховнога Команданта генерала Жофра: натраг се не сме. Победа на Марни није могла бити добивена, да генерал Кастелно није одбио напад Немаца у

Лорени, да Италија није објавила своју неутралност и омогућила Француској да повуче све своје трупе са те границе, да није енглески војник био чврсто уз њу, да белгиски генерали нису под Анверсом привукли озбиљне немачке војничке снаге и да није руска огромна офанзива у Источној Пруској принудила Немце да пребацују са западног на источни фронт велике војне силе. Овај неуспех је много збунио Немце; сменише Молткеа са шефства Главнога Генералног Штаба, и доведоше генерала Фалкенхајна тада министра војске. Победа на Марни давала је наду да ће се непријатељ преbacити брзо из Француске; нада је била неоснована. Немци се повукоше са Марне на обале Ене, на којима су се водиле три недеље неодлучиве битке. Анверс је пао 10. октобра, а белгиска војска је пошла обалом у фронт енглески. Остаци белгиских трупа су затворили цео фронт, те је он од Нјепора до швајцарске границе био сад потпуно поседнут. Тек што се ова рупа запушила и спречио колико толико сваки пролаз пристаништима у Ла Маншу, а Немци ужасном снагом нападоше 15. октобра на ту линију. На више места су се морали попуњавати и затварати разбијени редови, а код Ипра падоше најбољи енглески војници. Прва битка код Ипра је славна за енглеску војску, којој помогоше и слапови воде у систему наводњавања око те реке. Докле су Енглези водили битку на Изеру, дотле се будући Врховни Командант савезничких војска, генерал Фош, држао добро у Арасу. У половини новембра Немци су умањили своје нападе.

Немци су се морали окренути Истоку. Са те стране је тражена брза помоћ због рускога упада. Осим тога, као и све друге ратујуће стране, нашла се и Немачка без муниције. На неки начин, рат на западном фронту, у стилу какав су га били почели Немци 1914., могао је да се настави тек 1918., као што је то предвиђао ратни министар Енглеске, несрећни лорд Кичинер. Прва зима на фронту је била страшна; то је била зима ратовања под земљом, у

рововима, и у блатима подводне Фландрије. Немачка је изгубила ону битку коју је мислила њена војничка елита добити за прве две недеље рата; Немачка је у замену добила руднике угља и гвожђа у Белгији и у Француској. На тај начин могла је наставити очајну борбу са Русима, Французима и Енглезима.

Источни фронт.

Више среће су Немци имали на Источноме Фронту; оно чему су се мање надали догодило се. Велика војска руска са неочекиваним замахом улетела је у Истичну Пруску, бришући испред себе све, палећи, рушећи, мећући под нож непокорне становнике. Руси су радили оно исто у Источној Прусској што су Немци радили у Белгији у истој времену. Све до Кенигсберга (данашњи гранични град у Пољској) јурили су козаци не наилазећи на велик отпор. На западноме фронту већ се говорило и питало колико ће дана потребно бити да „руски парни ваљак“ догура до Берлина и кад ће победнички козаци проћи кроз Брандебуршку Капију у Берлину. Врховни заповедник руске војске велики књаз Николај Николајевић, стриц цара Николе II, био је човек гвоздене воље и печен војник, иако не баш много спреман. Али, они који су водили руске војнике кроз Пруску нису били способни команданти. Они су довели руску војску до Таненберга, под чијим је зидинама изгубила значајну битку. На брзу руку Виљем II, коме су стизале рђаве вести из Пруске, наређивао је пребацивање трупа из Француске у Пруску. Тада је извукао из пензије Хинденбурга и поставио га за команданта ових трупа. Садашњи Председник Немачке Републике био је добро упознат у појединостима са баровитим пределима у подмуклим Мазурским језерима у Прусској, и само ради тога је добио команду над немачким трупима. Ту је, уз помоћ Лудендорфа, који се одликовао при освајању Лијежа, успео да по-

туче до ноге Русе. Овде су ова два немачка генерала вешто завела руску војску у баруштине, па су је уништили до краја, похватили или побили. Битка код Таненберга била је за Русе оно што је 1871. за Французе Седан. Ту су се огледале две расе, Словени и Немци. Код Таненберга су некада Руси потукли исто овако страшно Тевтонце, сад су им они вратили одмазду. Име Хинденбурга и Лудендорфа је ту добило посвету победника. Руси никад више нису могли у Истичну Пруску упадати без великих губитака. Овај велики пораз Руса код Таненберга учинио је неоцењиве услуге Французима и Савезницима. Тај пораз је допринео да су Французи задржали Немце на Марни. Немци су са тога фронта у одсудноме часу дигли два корпуса пешадије и једну дивизију коњице и упутили их на источни у Пруску противу беспримернога налета руских козака. Те три јединице немачке недостајале су на Марни да Немци однесу прву и одлучну победу над Французима. Њихова погрешка спасла је Савезнике, а није много допринела победи у Прусској; докле су дошле те немачке трупе са Марне у Мазуре дотле је Хинденбург потукао Русе.

За Русију је било много лакше упасти у Аустрију. Галиција је била отворена и са већим бројем војника могли су Руси увек скрхати одбрану Аустријанаца. Војска аустриска била је прилично спремна, њу су спремали последњих десетину година озбиљно за рат са Русијом. У септембру 1914. Галиција је у руским рукама. Најпре узеше Лавов руски генерали Руски и Брусилор; Аустријанце изгнаше из Јужне Пољске; утврђење Јарослав паде у руке Руса 29. септембра. Пшемисл је у опсади, а руске патроле се налазе већ пред Краковом. Хинденбург стиже у помоћ Аустријанцима у Пољској, и донекле задржава напредовање Руса у половини октобра. Аустријанци повраћају Јарослав, ослобађају опсађени Пшемисл, али пропаст немачкога напада на Варшаву поново доводи Аустријанце до новог повлачења на југу. Руске трупе су поново око Пше-

мисла, и приближују се Кракову. При крају 1914. Руси су се придигли од својега пораза код Таненберга, о коме се тада мало знало. Готово је цела Галиција била у њиховим рукама и већ су били почели улазити у богате шлеске стране.

Српско-аустриске борбе.

Судбина Аустрије није била боља ни са Србијом. Српска војска је изненадила свет својом отпорношћу и победама над аустро-угарским трупима.

Распоред српске војске је извршен на дан 10. августа 1914. Врховна Команда у Крагујевцу је овако расподелила српску војску у Србији. Прву Армију, под командом генерала Бојовића, на линији Раља—Паланка—Топола с одредима код Смедерева и Пожаревца; ова армија је имала да брани долину Мораве. Другу Армију, под командом генерала Степе Степановића, на линији Аранђеловац—Лазаревац с одредима код Београда; ова армија је имала да дејствује у бок аустриске војске кад буде са Дунава предузела напад ка Ваљеву и Крагујевцу. Трећу Армију, под командом генерала Јуришића-Штурма, на линији код Ваљева, с одредима код Обреновца, Шапца, Лешнице и Лознице; ова је армија имала да брани пролаз непријатељу са Дрине и са Саве ка Ваљеву. Четврту Армију (Ужичку Војску) под командом генерала Божановића код Ужица, с одредима код Бајине Баште, Мокре Горе и Прибоја; ова војска је требала да задржава непријатеља на Горњој Дрини и да на случај потребе брани долину Западне Мораве.

Прва намера аустриске Врховне Команде била је да са две армије уђе у Србију на правац Ваљево—Крагујевац, а са једном армијом под командом генерала Потјорека продре преко Ужица у долину Западне Мораве и наступа ка Крагујевцу. Али, како је Русија ступила у акцију, то се овај план променио. Једна од армија се упути на руски фронт, а друге две формирају Балканску Војску са задат-

ком да једна нападне нашу одбрану према Ваљеву, а друга да оперише према Ужицу и Црној Гори.

Пре него ће се одвојити једна од аустриских армија за руски фронт, све три армије почињу нападати. Једна војска прелази Дрину код Лознице и Лешнице 12. августа; друга војска прелази код Шапца и бомбардује Београд, Обреновац и Шабац, трећа војска још је вршила распоређивање на линији Вишеград—Фоча.

Српска Врховна Команда, осетивши да ће имати посла са две аустриске армије, а да је трећа, она код Шапца, ту пришла да демонстрира, прави распоред са својим трупима за битку. Аустриске трупе су са главним снагама ишле Ваљеву и зато су се на томе правцу имале и да сукобе српска и аустриска војска. У ноћи између 15. и 16. августа догађа се први сукоб код Текериша на Церу. Ту је разбијена 21. дивизија ландвера из армије генерала Франка. Од 16. августа започела је права Церска Битка. Она је трајала четири дана, а водила се код Шапца, код Текериша—Цера, код Завлаке. Аустриска војска је морала да се повлачи из Србије; пета аустриска армија на леву обалу Дрине, а друга напушта Шабац и прелази на леву обалу Саве; шеста аустриска армија код Вишеграда није могла урадити много, јер је морала, после пораза на Церу, да хита у помоћ разбијеној војсци генерала Франка. Церска Битка је прва права битка између српске и аустриске војске у новој историји; она је била први пораз фелдцајмјастора, гувернера Босне и команданта Балканске Војске Потјорека, који је био један од најжешћих присталица разрачунавања са Србијом; она је оправдала мишљење малобројних али јаких људи, да ће с обрачунавањем са Србијом ићи тешко. После ове битке генерал Степа Степановић је добио чин војводе. Аустро-мађарске трупе су по Мачви и по Јадру, за време бављења, починиле тешка зверства над заосталим становништвом, над женама, старцима и децом.

По захтеву савезника, а нарочито Русије, пре-

дузет је са наше стране сад напад на аустриску војску. Један део војске, у циљу демонстрације, прешао је на леву обалу Саве код Сремске Митровице, а једна армија пребацила се у Срем код Купинова. На ову офанзиву одговарају Аустријанци својим нападом на Дрини. Српска војска се повлачи и иде у сусрет аустриској ка Дрини у правцу Крупња. Опет се отварају сукоби мањег значаја; аустриска војска бива заустављена, али Ужичка Војска са одредима црногорске војске од Вишеграда напредује ка Власеници и Сарајеву у позадину аустријских трупа. Појачања која стижу Аустријанцима омогућају поновни прелаз њихов преко Саве и Дрине и настају позициске битке на фронту Шабац—Митровица—Лешница—Лозница—Крупњ—Љубовија—Бајина Башта—Вишеград. Ове борбе дуго трају и исцрпљују српску војску, која осећа мањак у резервама, а нарочито у оружју и муницији. Због тога наређује Врховна Команда повлачење војске за одбрану Ваљева, у уверењу да ће се ствари поправити. Рђави путеви, време и страх становништва које се сећало свирепости аустро-угарских трупа, а нарочито недостатак муниције, отежавали су повлачење и одбрану Ваљева. Врховна Команда је због тога повукла I, II и III армију на десну обалу Колубаре, Љига и на Суворор.

Осећајући да ће имати да се бије одсудна битка, Врховна Команда је правила потребан распоред трупа. Војвода Степановић је држао линију Конатица—Лазаревац; генерал Јуришић—Штурм је држао линију Лазаревац—Цукоши; генерал Мишић, нови заповедник Прве Армије, држао је линију Цукоши—Суворор—Маљен. Обреновачки одред је држао линију Конатица—Обреновац; Одред за одбрану Београда држао је линију Остружница—Београд—Гроцка; Браничевски Одред је држао линију Смедерево—Голубац; Ужичка Војска је остала на староме месту. Оштре заштитничке борбе су се завршиле до 24. новембра, а тога дана почела је на овоме фронту главна битка, која се повлачила још

од 6. септембра на Дрини. Пред јачим непријатељем Врховна Команда привлачи ближе Ужичку Војску и Одред Одбране Београда. Ово олакшава аустријским трупам да узму напуштени Београд 2. децембра и да продуже јаче напад на српску војску која је дотле због немања муниције и резерви у људству била у озбиљној опасности. Француска је успела да нашој артиљерији пошље муницију; нови рекрути су дошли. Терен за битку био је сад повољнији. Аустриска војска се, међутим, нагло кретала напред, у томе кретању су је стигле зимске кише, које су путове испроваљивале, снабдевање је ишло споро, морал је био прилично низак. Српска Врховна Команда се, имајући све ово на уму, решила да да одсудну битку. Рано изјутра 3. децембра српска војска пређе у напад на читавоме фронту, који изненади Аустријанце. Прва армија под командом генерала Мишића заузима Суворор, пробија XVI аустријски корпус, који се, главом без обзира повлачи ка Ваљеву. Узалуд генерал Поттиорек покушава да скупи своје трупе код Шапца и да заустави бегство својих трупа, узалуд се покушава офанзива од Београда код Сопота, — паника је ушла у њих. Докле је Прва Армија гонила непријатеља ка Шапцу, Дрини и Сави, дотле Друга и Трећа Армија мењају фронт и окрећу Београду и Дунаву, нападају пету аустријску армију, потискују је, пребацију на десну обалу, и 15. децембра ослобађају Београд. Аустријанци остављају за собом велику количину ратног материјала, 60.000 заробљеника и велики пораз. „Битке Церска и Колубарска, каже маршал Жофр, вођене са сигурношћу, с одлучношћу, са жестином, показују не само вештину српске команде него ће заузимати сјајно место у нашим стратешким наукама“. И тако је Аустрија, у првим месецима аустро-српског рата, који су у Бечу сматрали као једну шетњу ради кажњавања Србије и Срба за њихову упорност и отпорност, на свима фронтовима у Србији и Галицији настрадао. Оваква судбина није давала изгледа жељи Фрање Јосифа

да прође на миру. Јер, у почетку рата, говорио је он својим најближим: „Бићу задовољан ако из овога рата изађем само са модрицом на оку, а без поломљених ребара.“

Победа на Колубари изазвала је кретање трупа србијанских дубље у Босну. Због тога је долазило до сукоба између црногорске и србијанске војске. Повод је узела црногорска влада у питању разграничења сфере утицаја код Рогатице. Руска влада се морала умешати да доведе у ред ову ствар и да скрене пажњу да ће се границе одређивати кад се рат добије, и да треба најпре да се рат добије, па после да се утврђују границе.

Отоманска Царевина.

Британски, француски и руски државници нису рачунали никако да ће Младотурци, господари Отоманске Царевине, икад помагати њих у рату. Они су се надали да ће моћи, ако не баш да задрже Турке од учешћа у рату, а оно бар да одложе што даље њихов улазак у рат. Још 3. августа британске власти су ставиле забрану на два турска брода ратне морнарице грађена у енглеским бродоградилиштима, с обећањем да ће их после рата повратити. Турци су били наљућени због овога, у толико пре што су ова два брода била грађена новцем прикупљеним од добровољних прилога. Енглези су добро радили, јер су убрзо два немачка ратна брода, *Гебен* и *Бреслава*, ушла кроз Дарданеле у турске воде. Краљ енглески је послао био султану у Цариград писмо у коме се оправдава што су узапћени бродови и обећава да ће их вратити после рата. Енглеска дипломатија је сем тога давала разна обећања. Најпре јој је речено да ће, ако Турска буде неутрална а Египат остане миран, остати у Египту по староме. После тога дошло је обећање да ће се очувати турска независност и целокупност противу ма кога било, ако буде Отоманска Империја до краја

рата неутрална. Обећано јој је било чак и укидање капитулација. „Ми обећавамо, говорио је Сер Едвард Греј, да их се одречемо одмах, у договору са Русијом и Француском, чим се покаже да је у Турској заведен европски правни поредак.“

И султан и велики везир су давали слаткоречива обећања, али, иза леђа, спремала се друга ствар, подвала силама Тројнога Споразума. Енвер-паша, вођ Младотурака и војни министар, одавно је био решен да, на случај Светскога Рата, буде уз Централне Силе. Његову намеру су делили и његови суграђани, бар већина од њих. Нешто држање сила Тројнога Споразума, за време балканских ратова, а нарочито нескривено повлађивање Енглеза хришћанском становништву у Отоманској Царевини и отворена намера Руса да узму Цариград, определили су Енвера и већину Турака да вежу своју судбину за Немачку. Енглеска обећања да ће се поштовати целокупност царевине сматрали су за невредећа. Енвер-паша је бирао од два зла мање; мање је било бити са Немачком, која је намеравала економски експлоатисати Турску, веће је зло било намера Тројнога Споразума да Турску подели. И тако су, пре него је настао Велики Рат, Турска и Немачка закључиле савез уперен против Русије. Предвиђено је било да, чим Русија уђе у рат, да уђе и Турска противу ње. Аустро-Угарска је примила исте обавезе као и Немачка о целокупности Турске и о помоћи у војсци. Енвер-паша је закључио сам овај савез без знања већине својих другова. Турска влада је, као што смо раније видели, имала да обманује Тројни Споразум докле Турска не буде готова за рат. Турској је било обећано, како смо већ рекли, на случај сјајне победе укидање капитулација, уређење границе према Бугарској и ратна одштета. Ни Француска, ни Енглеска, ни Русија, па ни Србија ни Грчка, нису знале за овај савез, иако их он није много изненадио кад су га откриле. Мобилизација се није могла сакрити, а крајем августа 1914. искрцаше се немачки морнари у Турску. Дипломатија је

опомињала турску владу да ће напад на силе Тројнога Споразума значити крај Отоманскога Царства. А после битке на Марни британски посланик у Цариграду јавља својој влади да је још само Енвер-паша човек који хоће рата, а да се број оних који желе мир, из дана у дан, појачава. „Може се још све спасти, пише он 5. октобра, време је са нама.“ Али Немци, Аустријанци и новац, играли су боље и брже. На дан 28. октобра Турска је била готова; Немци су послали довољан број официра и ратног материјала преко Румуније. Немачки ратни брод *Гебен* уђе у турске воде; а немачки турски бродови поставише mine под Севастопољом, потопише један транспорт, бомбардоваше Одесу, Теодосију и Новоросијск. Русија 31. октобра објави рат Турској а за њом и Енглеска и Француска. Новембра 3. бомбардована су утврђења на улазу у Дарданеле, а у Мисир су послате трупе за одбрану, пошто су и Турци тамо слали неку војску. Овоме је претходио и један мали устанак Бедуина.

Улазак Турске у рат имао је свој значај и то велики, и био је успех Централних Сила. Цариградски султан је сматран као калиф, верски шеф над милионима муслимана, којих је било много и под Енглезима и под Французима; пред овим последњим јавио се велики проблем панисламске узајамности и нерасположења. Велика Британија је имала бранити и Суец, и Мисир, и Перзиски Залив, и обезбедити за одбрану Индије много веће снаге него дотле; а Индија је била већ и иначе ослабљена, јер је слала трупе на Западни Фронт. Сад је била остварена она мисао о којој се толико говорило нарочито у Француској: Берлин—Багдад. Енглеска одмах анектира Кипар, прогласи протекторат над Египтом, свргне с престола кедива Хилми-Абаса, који је био веран Цариграду, изабра за кедива сина Исмаилова, и уђе у Месопотамију. У фебруару 1915. Турци су напали Канал Суецки, али је тај покушај био одбијен лако.

Русија је, насупрот Енглеске, једва дочекала рат. Она је веровала да је најзад дошло време да се остваре њени давнашњи планови и тежње. Победа над Централним Силама могла јој је дати на западу можда нешто више незадовољних Пољака, а победа над Турцима би Црно Море претворила у Руско Језеро, заблистао би крст на Св. Софији, и Русија би била господар мореуза. Дан 14. новембра је за Русију био од значаја, јер је Енглеска тада дала свој пристанак преко свога посланика у Петрограду, да Русија може имати Цариград после победе. А у марту 1915. године, руска влада саопштава Енглеској и Француској да жели, на случај победоноснога завршетка рата, имати: Цариград, западну обалу Босфора, Мраморно Море и Дарданеле; Тракију са границом Енос—Мидија; у Малој Азији земљу између Босфора и реке Сакарије; сва острва у Мраморном Мору, и још острва Тенедос и Имброс. Другим речима, Русија је имала добити целу европску Турску изузев комада између Једрена и Крк-Килиса, одређеног за Бугаре; сву азиску обалу у Босфору; и око 144 километра обале у Црном Мору у Малој Азији.

И Енглези и Французи су дали пристанак под условом, да Руси пристану да се и њихови захтеви, у Отоманској Царевини, и на другим местима, задовоље. Цариград би, према томе, имао да буде слободно пристаниште за транзитну руску трговину са слободним пролазом за трговачке бродове. Енглези и Французи би доцније изјавили шта траже у Азиској Турској. Мека и Медина би била заштићена нарочито, а Арављанска би имала добити засебнога владара; осим тога Велика Британија је тражила за себе и неутралну зону у Перзији. Русија је примила у начелу ове британске захтеве с извесним ограничењима. Тако, Русија је мислила да би требало утврдити да ли би света места требало да остану под турском влашћу, или да буду створене нарочите засебне државице. Даље, „Калифат треба одвајати од отоманске династије; ха-

цијама допустити слободан прилаз светим местима“, речено је у руској ноти, као што је дат пристанак на неутралну зону у Перзији.

У марту (12. марта 1915.) и Енглеска и Француска споразумно су пристале да Русија, на случај повољног исхода рата, анектира Цариград и мореузе. „Ово ће, телеграфише руском посланику у Лондон Сазонов, за увек обезбедити чврсто пријатељство између Русије и В. Британије.“ И тако се, после шездесетак година, удружише Енглеска и Русија да протерају Турке из Европе; у Кримскоме Рату Енглези су бранили Турску противу Русије.

Али и тај програм није било лако извести; више је тешкоћа било него што се мислило. У јануару 1915. год. Русија брзо тражи од Енглеске да олакша притисак турске војске на кавкаскоме фронту, на коме су Турци развили све силе. Али како? Предлог је био да се нападну Дарданели. О томе се одмах претресало у енглеској влади у присуству највиших војних старешина. Министар морине, В. Черчил, је највише настојавао да се то уради; В. Черчил је од почетка рата наваљивао да се одмах нападне на Турску, како би кавкаски фронт био сам по себи ослобођен; Турци би пошли да бране Цариград. За Савезнике, ако би напад успео, било би од користи, јер би се успоставиле везе са Русијом преко Средоземнога Мора, затворио би се Немцима пут на Исток, отворио би се бок Централних Сила, па можда би се Грчка, Румунија и Бугарска решиле да приђу Тројноме Споразуму. На западном фронту и иначе је било затишје, а било је доста свежих трупа из Аустралије и Новог Зеланда. Напасти Дарданеле, значило би, поред тога, олакшати опасност за Египат, и освајање Месопотамије, Палестине и Сирије. Може се добити много, а у рату се ништа не може добити без ризика. На тој историској седници британског министарског савета 2. јануара 1915. закључено је ово: највиша дужност Велике Британије јесте да држи Западни Фронт и да спречи по сваку цену

непријатеља да освоји пристаништа у Ла Маншу. Трупe Киченерове не могу бити спремне за више месеци. Муниције нема довољно ни за Француску ни за Белгију. Немачка морнарица је још нетакнута; и зато би било опасно одвајати један део флоте у источномe Средоземном Мору. Дарданеле је лако бранити; а кад би неколико ратних бродова и ушло у мореузе и бомбардовало Цариград, Турска не би била побеђена, а британски бродови, не би, може бити, могли више да изађу из Дарданела. И зато, како нема довољно ни трупа, ни бродова, ни муниције за једно овакво сумњиво и даљње предузеће, не треба ништа предузимати. У Британији, за све време рата, било је међу владајућим људима једних за Источни других за Западни Фронт. Иако је овакав закључак био, ипак је 13. јануара решено да се команданту флоте нареди да изврши напад. Лорд Фишер није много веровао у ову ствар, али је 16. фебруара послата једна ескадра, која је имала да изврши напад уз помоћ трупа из Египта. Прво бомбардовање Дарданела показало се неуспешно; три ратна брода и две хиљаде људи пали су као жртва овога напада, и то безуспешнога напада. Западно-фронтвци су били задовољни, утврдило се да се Дарданели могу узети само са сува, а да се Дарданели не могу флотом освојити. Све трупе а нарочито транспорти враћени су у Мисир; Турци су се користили овим и добро су појачали утврђења Галипоља, које је и њима некада служило као прва стопа земље за прелазак на Балкан и његово даље освајање. Енглези су још трипут, у априлу, и мају а и у јуну, покушали напад; али су сва три пута, и поред огромних жртава, били добили једва нешто. Много је сметало и то што Руси нису на време искрцали 100.000 људи на улазу у Босфор, као што су били обећали.

Дарданелско питање је после рата претресано између војника, адмирала, краљева и дипломата. Занимљиво је да су се неки од Енглеза, који су Грчку добро познавали, сложили у оцени краља

Константина и његове политике у погледу напада на Дарданеле:

— Ја сам одсудно противан суделовању Грчке. Савезници хоће, — тако се бранио Константин, — да кроз Дарданеле дођу у Цариград; Дарданели се не могу никад само флотом освојити; то треба извршити великом војском и са сува и са мора. Војска би се искрцала или у заливу Керосу или на обали азиској према острву Тенедосу. На тај начин би се могло ударати на Цариград... Али, Бугарска је главна сметња. Она се претвара и чека тренутак да покаже што јесте. У часу кад бисмо ми послали војску противу Турака, Бугари би нас напали са левога бока и упутили се на Солун, где је триестак хиљада савезничке војске скрпљено... Али, ако напад на Дарданеле пропадне наше три дивизије би биле пропале. Морали би слати све нове и нове докле их не бисмо довршили. Нека Савезници искрцају најпре велику војску у залив кероски — и онда би целокупна грчка војска ишла у помоћ. Тек тада би требало послати Бугарској ултиматум: хоће ли са нама или не. Она би морала одговорити овако или онако; ако повољно одговори, ишли бисмо сви скупа на Цариград; ако одговори противно, онда бисмо је сви напали, свршили са њом најпре па онда са Турском... Ја сам то све Енглезима саопштио заједно са нашим генералштабним плановима за пробој Дарданела...

Улога Италије.

Италија је, одмах по објави европскога рата, тражила од својих савезника, а по гласу Уговора о Тројном Савезу, неке накнаде, па да се држи неутрално-наклоно. Први је Сан-Ђулиано тражио Трентин. Али, кад он 16. октобра 1914. умре, Беч одбије тај захтев. Кад њега замени барон Сонино, најватренији поборник Тројнога Савеза, он се прилагоди изјавама које је дао шеф владе Саландра. Саландра је објавио да Италија

мора бити слободна од сваких предрасуда, сваких осећања; њу треба у догађајима да руководи „света себичност“. — Италијанима се није журило, јер се још нису били повратили од злога удеса у Триполису. Барон Сонино, нови министар иностраних дела, поновио је захтев о Трентину, и овога пута су га помогли у Берлину; али бечка влада је опет одбила. Италијани су знали да ће доћи њихово време, и да ће Италију као неутралну државу тражити сви. У децембру је барон Сонино опет тражио накнаде „под притиском раздраженога јавнога мњења“. Берлин је и по трећи пут потпомагао овај захтев Сонинов, али Беч је остао упоран при одбијању. У то доба је смењен гроф Берхтолд, најнеспособнији и најкратковиднији аустриски канцелар, како каже енглески историчар Гуч, — а замени га 13. јануара 1915. некадашњи заједнички министар финансија барон Буријан, чиновник, вредан и прав.

Виљем II, видећи важност неутралности Италије, позва бившег канцелара кнеза Билова и посла га у Рим да држи Италијане на миру. Билов је некада био стекао многе пријатеље у Италији, одакле му је и жена била, па се веровало да ће моћи и сада нешто учини. Буријан се показао готов да преговара с Италијом о територијалним уступкама; али то није била заслуга берлинске владе него напредовања руских трупа, које су у марту почеле наступати у Галицији. Из страха да тим трагом не пође и Румунија, Буријан понуди римској влади разговоре. Али, сад је барон Сонино повисио цену. Он је тражио да се уступљене територије одмах предаду Италијанима. Буријан понуди Трентин и одби непосредно уступање. Шта је био Трентин пред оним што су Силе Тројног Споразума нудиле Италији? Ништа. Почетком априла Сонино је тражио цео Јужни Тирол, Горицу, Градишку, Трст; више далматинских острва, Валону и да Аустрија дигне руке од Арбаније. Захтеви су били огромни; али сад је и затуцани италофоб барон фон Хецендорф, шеф аустро-угарскога Глав-

нога Генералног Штаба, тражио да се с Италијанима дође до споразума. — Барон Буријан је нешто више обећавао, али је коначно одбацио талијанске захтеве.

Италија је имала две цене; једну за Аустрију, другу за Тројни Споразум — па и ове су цене биле различне; веће за улаз у рат, а мање за просту неутралност. И природно је било да је више тражила од Тројног Споразума него од Аустрије; а опет Тројноме Споразуму је било лакше обећавати туђе земље него Аустрији њене, а нарочито Италији. Преговори са Тројним Споразумом почели су тек крајем фебруара 1915. у Лондону, и после дипломатских преговора, из којих се могло видети да Русија није хтела примити на себе одговорност за претеране захтеве Италије на источној обали Јадранског Мора, на коју су имали стварно право Југословени. Преговоре је потакла званично Италија преко свога посланика у Енглеској, маркиза Империалија, и њих су Французи, Енглези и Руси прихватили. Тадање стање на бојиштима ишло је у прилог Италије. Прва британска офанзива запо; чета 10. марта код Нев-Шапела била је пропала; друга немачка офанзива и страшна битка код Ипра пробила је савезнички фронт и стала многобројних жртава савезнике. Тада су Немци први пут употребили отровне гасове са ужасним дејством. Француска офанзива код Сушеа, и неуспех Енглеза код Фестибера, отворили су очи Савезницима да се без многобројне муниције и тешких експлозива не може изаћи на крај са Немцима. Због тога су Енглези морали преустројити владу, и Лојд Џорџа поставити за министра муниције.

Попуштајући из дана у дан, дошло се до 26. априла, када је у Лондону, без знања Србије, закључен тајни Лондонски Уговор између Италије и Тројнога Споразума. По томе уговору и најгладнији италијански државник могао је бити задовољан. Италији су тада додељени: Трентин, Јужни Тирол до Бренерског Кланца, Трст и околина; по-

крајине Горишка и Градишка; Истра; Северна Далмација и Кварнерска острва.

У Средоземном Мору се имала очувати у њеном интересу равнотежа сила, а на случај да дође до деобе Турске имала је добити покрајину Адалију; о њеним интересима ће се водити рачуна, ако остале Силе буду одређивале своје сфере утицаја. У Либији је имала бити пуни господар место Султана; а на случај да Енглеска и Француска прошире своје колоније, она је имала да се прошири у Африци у Еритреји, Сомалиланду и Либији. Осим овога, тражен је и обећан зајам од 50 милиона фунти. Француска, Енглеска и Русија обвезале су се биле да помогну италијанску владу да спречи Св. Столицу да се меша у питање о миру и о рату. Лондонски Уговор је требало држати у потпуној тајности, а Италија је требала да уђе у рат за месец дана после потписа уговора у Лондону. Овај Лондонски Уговор се још и данас сматра као погрешка. Закључујући га Савезници су мислили добити двојако, нову већу војничку потпору и скратити трајање рата. У ствари су се преварили. Италија није била спремна за рат, па није много ни помогла материјалном снагом Савезнике. Иза леђа Србије, која је тада заступала југословенске интересе, предате су толике земље Италији, а Јадранско Море је требало да се претвори у Италијанско Језеро. Тројни Споразум је, увлачећи Италију у рат, продужио рат, створио пометњу међу Савезницима и отворио Југословенско Питање, око кога ће имати још непрекидно тешкоћа.

Иако је био потписан овај уговор, Италија је наставила своје преговоре с Аустријом тражећи повод за прекид разговора. И тек 3. маја 1915. барон Сонино отказује Уговор о Тројном Савезу. Тек тада су у Бечу видели да је ствар озбиљна. Ерцбергер, који је помагао кнезу Билову у Риму да одвоје Италију што више од Тројнога Споразума, саопштава Ђолитију да аустриска влада даје Трентин, западну обалу Соче и град Горицу; од Трста се

прави слободни град с талијанском управом и талијанским универзитетом. Осим овога Аустрија се одриче Албаније и признаје Валону као град Италије. Аустрија пристаје да уступи то све у року од једног месеца, а Немачка јемчи да ће се у 30 дана после потписа уговора цела ствар свршити како је уговорено.

То се све радило преко Ђолитија. Овај државник је добио написмено 10. маја и од аустро-угарскога и од немачкога посланика све те услове, а 12. маја дошла је за то и од бечке владе званична потврда и царев пристанак. Имајући то у џепу Ђолити је почео окупљати око себе чланове Народнога Представништва; већина је била за Ђолитијеву политику. Саландра је морао 13. маја дати оставку после једнога гласања у Скупштини. У овај час долази у Рим и Габријеле д' Анунцијо, који је успут одушевљавао свет за рат. Краљу Виктору председник Скупштине предложи да за шефа владе прими Ђолитија. Али, после других саветовања, краљ опет повери састав владе Саландри. Ђолити је с уговорима у џепу морао да бежи из Рима, да га не би гомила каменовала. Саландра састави владу и 23. маја огласи рат Аустро-Угарској Царевини. Италија је тек у августу 1916. огласила рат Немачкој. Али, одмах се видело да је слаба помоћ на коју су Лондон и Париз рачунали. Сва помоћ Италије била је упућена на Трст, а на Сочи није се могао аустриски фронт ни стопе померити. Аустрија је могла да са свога јужног крила према Италији одвоји трупе и пошље их у Галицију, где се спремала нова и комбинована офанзива.

Пољски фронт.

Русија је у 1914. имала значајних успеха; чинило се да ће њени успеси бити сигурни и трајни. Она је имала велике изворе људске снаге, само јој је недостајала организаторска моћ да је корисно употреби за дужу и исцрпљујућу борбу. Пре свега

њој је недостајала, као и другим савезницима муниција. Модерни рат је тражио огромне количине; а у самој земљи није могла да их прави сама; није било техничких средстава. Гроф Вите је десетак година подизао руску индустрију, али његови наследници су нешто друго радили; они су се бојали радника, па су се окренули, као Столипин, земљорадницима; њих подизали, а индустрију остављали. Преко Архангелска није могло ићи, јер је пристаниште било у леду од новембра до маја; преко трансибирских жељезница је могло долазити мало из Јапана, а Дарданели су после Черчиловога покушаја били затворени.

Нови шеф немачкога Главнога Генералног Штаба, Фалкенхајн, који је заменио Молткеа после битке на Марни, имао је план да се на Западном Фронту стоји, а да се Русима зада озбиљан ударац. И зато је изабрао Галицију као најзгоднију; тамо су Руси најдубље ушли у аустриску државу, а ту би се и највећа помоћ Аустријанаца могла добити. Осим овога, генерал Фалкенхајн рачунао је да ће преко Галиције избацити лакше Русе из Пољске. Почетком маја офанзива поче код Горлица и, за кратко време, Макензен пребаци слабо наоружане Русе преко реке Сана. Аустријанци повратише и Пшемисл и Лвов. За два месеца Макензен поврати Галицију и окрену своје трупе у Пољску. Нападнута са три стране, руска војска је морала да се повлачи, а у половини јула морала је да напусти Варшаву, и да пређе на другу страну Висле, поपालивши за собом све мостове и пролазе, рушећи и пустошећи све. Немци су ипак ишли напред гонећи све даље Русе. И тако су 17. августа узели Ковно, 2. септембра Гродно, а 12. септембра и Вилну, престоницу Литванске, а у правцу од Варшаве на исток дотерали су их до припетских баруштана. Покушаји да се узме Рига пропали су, а сретним налетима Руси су на многим местима сузбили Немце, и зауставили даља напредовања. Немачка летња офанзива одузела је Русима Курландију, Литванску

и Пољску, и заузети део Галиције. Ова офанзива је уништила Русији углед и значај војничке силе, а у исто време је убила за увек углед династије Романова. Врховни командант велики кнез Николај Николајевић би смењен, а команду над војском узе сам цар, поставивши Алексејева за шефа Главнога Генералштаба.

Немцима и Русима је било лакше освојити Пољску него решити Пољско Питање. У ствари, Немци и Руси су се на Источном Фронту тукли око Пољске, која је била подељена на три дела, а Пољаци су желели своје ослобођење и уједињење у једну суверену државу. Али ниједној од тих царевина није падала на памет потпуно слободна Пољска. Пруска Пољска је стајала материјално прилично високо, али културно је зависила од Пруске. Галиција, која је била највећма заостала у Хапсбуршкој Монархији од свих покрајина, уживала је пуну културну и политичку слободу. Руска Пољска нити је била материјално добро нити је имала каквих политичких и културних права и слобода. Кад је почео Велики Рат, онда су све три царевине удариле у исте жице, да се са Пољацима спријатеље. Руси су у августу 1914. издали овакав проглас: „Пољаци, време је дошло да се жеље ваших очева и ваших предака најзад остваре. Пре сто и педесет година жива Пољска је изуђена на комаде, али дух Пољске је остао жив. Она је живила у нади да ће доћи време Васкрса Пољака и њихова уједињења са Русијом. Руска војска вам доноси радосне вести о томе. Нека би Бог дао да се сви делови Пољске уједине под жезлом рускога цара. Под њим ће Пољска бити уједињена, слободна и по вери и по језику и по самоуправи... Отворена срца, раширених руку, долази Велика Русија вама. Она верује да није зарђао мач који је оборио непријатеља код Таненберга. Од Тихога до Севернога Мора руски ратни духови су се покренули. Јутарња звезда новог живота се родила за Пољску.“ Овај проглас је примењен у Руској Пољској тако да се могао пољски језик тад употребљавати у локалној управи; сва остала обећања остављена

су за после рата. Немци су обећали уједињење свих Пољака, а Аустрија је опоменула све Пољаке да се сете каква су све права они уживали под њеном управом. Ни Русија, ни Немачка, ни Аустрија, нису нудиле слободу за којом су Пољаци тежили. Али оно што је за њих било најтеже беше то, што су морали, подељени у три логора, да се на војишту туку једни противу других. Поред тога, иако су имали један идеал, морали су имати у политици разне врсте тактике. Докле су народни демократи, под Дмовским, радили да се Пољаци уједине под руским царем, дотле је Пилсудски образовао добровољачке легије по Галицији за борбу противу царистичкога режима. До краја рата Немци и Аустријанци су заједнички владали над Пољском; први са седиштем у Варшави, други у Лубљину. Немци су сад напустили германизирање Пољака; отворише чак пољски универзитет у Варшави и у Вилни, и установише градске савете. Дошло се у Берлину на мисао да се од Пољске створи једна међу-држава Пољска, која би стајала царински, привредно и политички у савезу са Немачком и Аустријом. Бечка влада је то одбила, јер је желела да се Руска Пољска присаједини Аустрији било територијално било у облику персоналне уније. Немачка би пристала на то, али је тражила накнаде на неком другом месту. У августу месецу 1916. би одлучено да се створи једна номинално независна држава као монархија, али привредно и војнички зависна. Владалац се тада није изабрао. Тек у новембру исте године издадосе обе државе један проглас обећавајући Пољацима независност. Немачка и Аустрија намераваале су да придобију све Пољаке за одлучну борбу противу њихових непријатеља која се спремаала за крај, и спремиле су Пољску Краљевину као уставну и наследну савезну краљевину. Иако још нису биле одређене границе, иако није изабран краљ Пољске, немачко-аустриске власти поставише: Намесништво и Државни Савет. Ове установе су имале да спреме Пољску за самоуправу.

Балканске земље.

Порази руске војске довели су брзо 1915. год. Бугарску у рат и то противу — Русије. Узалуд су дипломати Француске, В. Британије и Русије радили свим средствима да привуку себи Грчку, Бугарску и Румунију. У септембру 1914. Грчка је обећала, управо шеф грчке владе Венизелос, да ће ратовати противу Турске, ако ова зарати на силе Тројнога Споразума, под условом да јој оне даду јемство да их неће Бугарска напасти. Енглеска обећа да турска морнарица неће изићи из Дарданела, Французи допусте окупацију Епира не крњећи права Арбаније за доцније. Грчки краљ је опет обећао своме шураку Виљему II да неће напасти његове савезнике, дакле ни Турску и Бугарску, докле они њега не нападну. У децембру 1914. Тројни Споразум обећава Грчкој Јужну Арбанију изузевши Валону, ако Грчка уђе у рат противу његових непријатеља. Венизелос затражи од Румуније гаранتيју да Грчку неће Бугарска напасти, али, како је Румунија не хтеде дати, Венизелос је морао да остави Грчку неутралну. Кад 7. јануара 1915. Енглеска понуди Грчкој Смирну и смирнски округ у М. Азији, Венизелос се решава да купи бугарску неутралност. „За сарадњу или неутралност Бугарске, пише он краљу Константину, ја не бих ни часа двоумио него бих уступио Кавалу. Уступци у Малој Азији удвојили би нашу државу“. На то је краљ Константин одговорио: „Откуд можемо ми да жртвујемо добровољно Кавалу, за коју смо дали пре две године толико жртава? И зашто? За неодређена обећања у Малој Азији. Па онда, колика нам војска и флота треба за окупацију, одбрану и управу такве простране територије? Како освојити, — говорио је даље он, сећајући се сигурно рата с Турцима од 1897., — те турске земље у којима станују Турци у већини, помоћу савезника; можда, после рата... Будаласто је, затим, мислити да би се Бугари задовољили са Кавалом. Више они траже. Кад би Румунија држала у шаху Бугаре онда би ствар била друкчија... Венизелос је маштар,

његови планови не вреде у пракци ни луле дувана...“ У то време је Бугарска била добила први део зајма од Немачке, што је био доказ да се Бугарска определила за Централне Силе. Узалудно бомбардовање Дарданела утврдило је мишљење код Грка и код Бугара, да није доста имати бродове, него да треба имати доста трупа за искрцавање. И Венизелос је тражио од краља Константина да се пошље у Галипоље, ако не једна армија, а он бар једна дивизија. Венизелос је мислио да Грчка пошље своју ескадру и две дивизије сувоземне војске, јер је био обавештен да је на Галипољу војска неспремна, малобројна, да је одбрана утврђена слабо, да у Цариграду влада збуњеност. Почетком марта 1915. Венизелос је сматрао да је чврст као град и да ће принудити краља да прими све; он је уочи напада на Дарданеле дао и нека обећања Енглеској и Француској. Краљ, после дугога ломљења, пристаде; али шеф Главнога Штаба предаје оставку иза тога. Венизелос онда сазива Крунски Савет. — Сви стари бивши шефови грчких влада, иако противници Венизелосови, одобрише његову политику. Једини је Теотокис био противу рата, али је признавао да је народ на страни Венизелосовој. После овога састанка краљ Константин затражи једну ноћ за размисљање. Венизелос је рачунао са сигурношћу да ће он примити предлог, и спремио је био већ и депеше у томе смислу за грчке представнике у иностранству. Али, 6. марта 1915., краљ одби одсечно свако учешће Грчке у експедицији на Галипољу. Немачки посланик, на позив краљичин, уочи тога дана, одвратио је Константина да прими предлог Венизелоса, који је одмах поднео оставку, која је примљена без опреке. На његово место позван буде германofil и противник Венизелоса несрећни Гунарис, а Венизелос оде у Египат да не би сметао новој влади. Овај нови шеф владе, кога ће доцније са друговима стрељати диктатор генерал Пангалос, наставља преговоре са силама Тројнога Споразума, које обећаваху Грчкој сада ајдински

вилајет у Малој Азији, ако ступи одмах у рат. Гунарис је тражио гаранцију за целокупност Грчке за време рата и за неколико година после рата, а за територијалне уступке остављао је да се разговара после рата. Гунарисови преговори нису успели, нешто вољно, а нешто и због великога утицаја из Берлина на владајуће кругове. Немачки посланик барон Шенк је развијао велику радљивост да Грчку одврати од рата, што му је успело уз помоћ грчке краљице Софије, једине сестре немачкога цара. Гунарис је у Грчкој владао без Н. Скупштине; а у јулу избори за Скупштину донеше опет већину Венизелосу те је требало да дође и на владу. Али, тада се озбиљно разболи краљ Константин, и под изговором краљеве болести Гунарис је остао још два месеца на влади.

Чим је Аустро-Угарска објавила рат Србији, Бугарска је у Нишу, преко свога посланика, усмено изјавила да ће бити неутрална. Истовремено она је и руској влади саопштила да ће „пазити најстрожи неутралитет.“ Бугарска се, међутим, обратила и румунској влади с позивом да заједнички раде и договарају се за сва балканска питања. Тада није изостала ни претња, да ће од држања Румуније зависити хоће ли Бугарска бити неутрална до краја.

Српска влада је одмах упутила свога посланика у Софији, да поведе разговоре са германофилском владом Др. В. Радославова о обнови старих веза и одређивању заједничкога рада у европскоме рату. Овај српски корак био је допуна онога што су руски званични кругови чинили у Софији, позивајући Бугарску, у име словенске солидарности, да се придружи Русији и Србији. Руска влада је, најпре, опоменула Бугарску да је сад или никад време да оствари своје снове; ако своју политику доведе у склад са руском. „Али, ако место тога почне да прави смутње по Македонији или неке тајне планове, то ће Русија, с обзиром на улаз у рат, сматрати као непријатељски акт према Русији“. Д-р Радославов, не трепнувши, одговорио је смирено „да

ће пазити да се не изазивају нереди у Македонији и спречавати прелаз чета из Бугарске на српску територију; али не одговара ако би сами Македонци тамо изазвали какве нереде.“ Овај одговор није задовољио Русију. Она је тражила опредељено држање Бугарске; ова је одговорила да ће Бугарска чувати најстрожу неутралност. Руска влада је тада сматрала објављену неутралност Бугарске као акт непријатељства према Словенству. Софиска влада је била хладна према овоме апелу на словенска осећања, која су после Букурешкога Мира била знатно утрнула код бугарских политичара. Софиска влада је тражила савезника у Турској, и са њом водила разговоре о једноме савезу, који би јој донео излаз на Бело Море, сву Македонију придружену 1913. Србији и један део Србије. Њени разговори са владама атинском и букурешком из овога доба имали су исти план: један антисрпски блок. То је био, у осталом, и аустро-угарски план од 1913.; Бугарска, Турска, Грчка, Румунија у савезу противу Русије и за деобу Србије, која је требала да има и Арбанију као противника. Наравно, да овако није радила Бугарска у Паризу, у Лондону и Петрограду. Она је тамо давала обећања „најстрожега неутралитета“. Русија јој је од почетка обећавала Штип, Кочане, Радовиште па чак и Битољ, обећавајући да ће Србију и силом натерати да уступи делове Македоније.

Унутра, Бугарска је спремала опрезно ратну офанзиву и оштрила јавно мњење противу Србије, па и против Тројног Споразума.

Излазећи на Преображење 1914. из цркве руски посланик у Паризу, Извољски, рекао је бугарскоме посланику: „Шта радите ви Словени — Бугари? Зар нећете да учините једну историску ствар, да мобилишете војску и помогнете Србији, да пођете са читавим цивилизованим светом? Такав замах, кад се буду коначно свршавали географски и политички обрачуни, имао би велики значај. Ових дана ућиће и Италија у рат противу Аустрије.“ Краљ

Фердинанд се подменуо на ову опомену Извољскога, кога су Немци оптуживали да је један од изазивача Светскога Рата из личне освете, што је 1908. год. био изигран приликом анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Немаца. Бугарска је наставила своју политику, коју је водила бечка влада. „Сад је тренутак, — говорено је из Беча, — да нападнете Србију; Велика Србија то је пропаст Бугарске; Срби траже излаз на Бело Море. Овакве згоде јављају се у хиљаду година једанпут за Бугаре. Користите се данас; наша помоћ доцније може бити касна. Узимајте Македонију, јер ако је ми узмемо, изгубићете је.“

Докле су аустриски врхови овако претили и мамили Бугаре, српска влада је у ово време била спремна да учини неке уступке Бугарској у источној Македонији. Српски посланици имају наредбу да разговарају о томе у Софији. Српска влада ради то под притиском сила Тројнога Споразума, а нарочито Русије. Русија притискује Србију а умирује Бугаре: „Чекајте док се сврши рат, говори Бугарима Сазонов, па ћете добити. Не могу је ја сад узети па дати. Споразумите се са Србијом, говорите са Пашићем, са њим се може човек увек споразумети. Од вас не тражим ништа него да се споразумете са Србијом.“

Политика споразумевања са Србијом, како су је замишљали Србијини велики савезници и заштитници, почела је тиме што су њихови представници тражили од Србије т.зв. „неспорну зону“ у коју су улазили, а према српско-бугарском уговору о савезу, Крива Паланка, Кратово, Кочане, Штип, Велес, Прилеп, Охрид, Битољ, а од Грчке Костур, Хлерин, Воден, Јенице Вардар, Кукуш, Серез, Драма и Кавала. Они су то нудили софиској влади, али је она одбијала да прими озбиљне разговоре о томе. Она је, по упутствима краља бугарскога, иако нервознога због непрекидних запиткивања о томе, куповала од једне и од друге ратујуће стране шта се може добити. За српске политичаре је било јасно,

да су краљ Фердинанд и његова тадашња влада, иако су то крили, противу Србије, и да ће ступити у отворено непријатељство кад им то буде најзгодније. Један такав тренутак био је онда кад су армије генерала Потиорека упале, половином новембра 1914., у Србију и већ допрле до у срце Шумадије. Тада је и први доглавник грофа Берхтолда, гроф Форгач, рекао Бугарима: „Докле се ви решите да окупирате Македонију и мир ће се закључити.“

Министри Тројнога Споразума нису имали много успеха у својој политици према балканским државама. Ни једну државу нису добили на време; а и кад су је добили, као Румунију, тада је било доцкан. Пример са Бугарском је типичан како су мало познавали прилике на Балкану и државнике његове. Они су са њима разговарали као што су говорили са Америчанима и са Немцима. Руси и Енглези су највише радили да добију Бугарску; Руси су се мање варали, али Енглези су били безазлени.

Енглески министар иностраних дела, сер Едвард Греј, надао се да ће моћи задржати Бугаре. Ушле су Србија и Црна Гора што су морале; не мора Бугарска, не мора Турска. Али чим Турска приђе Централним Силама, онда је дошла и Бугарска и Румунија и Грчка у положај да са опредељују. Бугари су жудили да оборе Букурешки Уговор, који је њима, по њиховом мишљењу, био наметнут силом од Србије, Грчке, Румуније и Турске. Рат против Србије, који се развијао у Светски Рат, био је за Бугаре згодна прилика да поврате све што су изгубили, да можда обнове Сан-Стефанску Бугарску коју им је 1878., с извесним планом, даривала Русија. Жудња Бугара се поклапала са важношћу, коју је она имала за обе ратујуће стране. За Централне Силе географски она је представљала пролаз и везу између Средње Европе и Истока. Главна пруга Беч—Београд—Софија—Цариград је ту. Са помоћу Бугарске могла би доћи цела линија Хамбург—Багдад у руке Немачке. Сем овога, турски савезник би се лакше могао снабде-

вати ратним материјалом, а и житница Мале Азије би била ближа. И, оно што је главно, могло би се лакше нашкодити Енглежима у Азији. За Силе Тројног Споразума прелаз преко Бугарске имао би велику вредност. Русија, као и Турска, могла би да снабдева њих житом и људством. За несравњено краће време, из Русије би се могла превозити војска за Западни фронт, него кад иде преко Архангелска и Сибира, а са Запада би се, преко Бугарске, најлакше могло пребацити техничко особље за организацију Русије.

Сер Едвард Греј је пред оваквим излагањима британског министра морине В. Черчила попустио и дозволио да пошаље у Бугарску Ноела Бакстона, члана Доњег Дома [данас социјалистичкога министра у влади Макдоналда]. Н. Бакстон је био пријатељ Бугара и бавио се о њиховим пословима одавна, те је В. Черчил рачунао да ће он некако моћи да „скупим све балканске државе уједно. Тренутак је да се сад гвожђе кује... Ако балканске државе, — пише 31. августа 1914. Н. Бакстону, — сад ухвате један другог за гушу без користи и награде, и буду разједињене, оне ће у будућој судбини света играти слабу улогу... и зато стварањем једне балканске конфедерације, у коју би ушле Бугарска, Србија, Грчка, Црна Гора, Румунија, оне ће бити довољно јаке да и озбиљно учествују у судбини Европе“. Н. Бакстон се можда мало насмејао на ова разлагања В. Черчила, али се укрца на крстарицу „Хусар“ у Бриндизи и ускоро дође у Софију, Београд, Букурешт. Његово бављење и рад у овим местима изложени су у извештају Сер Едварду Греју, у коме је приказано како је за Бугаре Македонија увек неко искушење. Тако је било расположење у новембру 1914. кад су аустриске трупе почеле улазити дубље у Србију. Аустријанци су и тада позивали Бугаре на рат против Србије; и да их нису Срби по други пут истерали из Србије, Бугари би можда ушли. „За преговоре са Бугарима, говорио је он, биће успеха ако

се даду одређени, а не нејасни услови, и ако их Силе наметну Србији. Нико неће дати својевољно, али кад Силе Тројнога Споразума ствар наметну, онда је ствар друга. Бугарска влада је истина аустрофилска, као и њен господар, али она располаже само са 15 гласова већине у Н. Собрању“.

Мисија Н. Бакстона није успела. Он је дошао у Софију и као службени и као неслужбени изасланик. Да ли је могао или није могао да закључује погодбе са Бугарима, поред жива посланика Сер Ханрија Бекс-Ајронсајда? Н. Бакстон је био на страни Бугара а Ајронсајд је заступао више Србе, како га је Н. Бакстон доцније оптуживао Сер Едварду Греју. И тако је овај аматер-дипломата пропао са својом мисијом, и умало није платио главом од куршума једнога фанатика из Цариграда. Овај атентатор, изасланик Енвер-паше и пријатељ турског посланика у Софији, пратио је у стопу Бакстона и у Букурешту пуцао на њега. Докле је Бакстон још лежао у болници по Европи се разгласи његова мисија; у Доњем Дому интерпелишу Сер Едварда Греја о томе, и он порекне да је Ноел Бакстон ишао у званичну мисију на Балкан. Ово је у Бугарској учинило дубок утисак, јер је Бакстон важио као њен одан пријатељ, а и његова обећања су била широка у погледу територијалних накнада. Изјава Сер Едварда Греја је поколебала веру у добре намере Енглеза код Бугара.

Докле је В. Черчил помагао Ноела Бакстона а Греј га се одрицао, дотле је трећи члан енглеске владе говорио у пролеће 1915. бугарскоме посланику у Лондону о захтевима Бугарске. А кад је овај саопштио да софиска влада тражи нешто одређеније а сама не казује шта тражи, онда је добио одговор који је био одбијајући. Сер Едвард Греј је у то време рекао у очи бугарскоме посланику: „Британска влада нема никаква доказа да је бугарски краљ наклоњен Тројноме Споразуму, напротив, она има нека обавештења да је он према Тројноме Споразуму нерасположен...“ И Лојд Џорџ је био зато

да се Бугарска добије за Тројни Споразум. Он је у марту тражио да се на Лемносу у Беломе Мору састану сви министри савезних држава и да Тројни Споразум утврди своју балканску политику. Лојд Џорџ је мислио на састанак Бугара, Срба, Грка и Румуна; до овога састанка није дошло.

Краљ Фердинанд се кидао у себи што га Тројни Споразум сматра као краља подмуклицу, па је са извесном помпом дочекивао госте из другог логора. Тако је у децембру 1914. дошао у Софију стари Голц-паша са својеручним писмом немачкога цара у коме је био и позив да приђе одмах Централним Силама. Грчка ће уступити што је скоро добила, Бугарска ће се тући само противу Срба и Француза, али не и противу Руса. Посета је донела и новце, предујам од 60,000.000 златних марака од много већег зајма у златним маркама. Централне Силе су имале више успеха него Енглези, а то је значило да је краљ Фердинанд још крајем 1914. дао обећања Немцима, иако су они зајам претворили у зајам у ратном материјалу.

Енглези, убрзо затим, у нарочиту мисију послаше на Балкан, па и у Софију, познатог генерала Сер Артура Пецета. Краљ Фердинанд прими и њега лепо као старог зnanца, иако му је заказану ауденцију био отказао и примио га у ноћ. Фердинанд га је уверавао да Бугарска неће никад ратовати противу Енглеза, и он ће га скоро уверити да ће прићи Силама Тројнога Споразума. — Прво ће отићи из владе министар који је највећи аустрофил, а за њим ће пасти влада Др. Радославова. Стари мајстор у удварању толико је заманђијао генерала Пецета да се овај вратио блажен. „У Кишу — где је донео многа одличја за официре и војнике, — су га срдечно дочекали, али у Софији се осећао као код Савезника.“ Он је поднео истог дана званичан извештај да се Бугарска сматра као савезник. Британски посланик је послао истог дана други извештај у коме каже: „Ја не верујем у обећања које су дали Пецету и краљ и шеф бугарске владе“.

Британски посланик у Софији Сер Хенри Бекс-Ајронсајд је добро познавао бугарске водеће људе. Краља је знао још као хусарског официра у Бечу; његова секретара Добровића, закована германофила, из Цариграда; и многе генерале у Софији. Зато се, шаљући обавештења из прве руке, могао уздржавати да саветује своју владу да олако попусти Бугарима а притискује Србе на уступке. — „Узалудне су жртве, писао је он у Лондон, које се траже од Србије, баш и кад би их могла учинити... Доклегод је на престолу краљ Фердинанд никад Бугарска неће ратовати противу Централних Сила, сем случаја какве велике победе Тројнога Споразума“.

Краљ Фердинанд се показивао мудро благодаран Русији али од Букурешкога Мира 1913. он је пришао Аустрији. Он и она су се слагали: Србија не сме нагло расти; њу треба уништити за времена; Србе он није никада марио. Његов шеф владе је био један од оних осредњих бугарских министара, који је увек био непријатељ Русији. Али, није само крв везивала Кобурга за Централне Силе. Краљ није марио Виљема II, али се, као и краљ Константин, дивио његовом схватању краљевске власти и оној силној свесности о краљевској моћи. Краљ Фердинанд је радо показивао себе у улози самодржавнога владара. Он је волео параде, преоблачио се чак и у одела византиских царева, давао је да му љубе министри руку, избацивао их напоље, богато обдаривао, јавно изобличавао, своје званице о ручковима изненађивао поклонима у адићарима и раскоши. У ово доба је због трошења имао велике дугове у Немачкој. Догодио се да је време исплате долазило баш у јуну 1915.; како се онда говорило дугови су ишли на 7 милиона марака. Његов лични лекар, један исправан Немац, Др. Грецер, онда предложи краљу како би он могао у Берлину да нађе лако зајам под повољним условима. Др. Грецер по одобрењу краљеву дође у Берлин и нађе зајам по 7½ од сто са роком од 20 година и закључи га. Али, по тврђењу дипломата софиских, био је условљен

да Бугарска приђе Централним Силама. Др. Грецер поисплаћује дугове свога господара и врати се у Софију; краљ се због услова наљути и одмах је отпустио Др. Грецера, али зајам остаде.

После овога бива уклоњен генерал Фичев са положаја шефа Главног Генералног Штаба, због својих наклоности за Тројни Споразум, па и још неке промене у политици казивале су Бекс-Ајрон-сајду којој се сили приволео краљ Фердинанд.

Представници Тројнога Споразума водили су у Нишу велику борбу са српском владом око уступака Бугарима у Македонији. Али, докле су са њом водили ове разговоре о размени Македоније за друге југословенске покрајине, дотле су стварно обећали Бугарима Македонију ако уђу у рат противу Централних Сила. У мају 1915. оне упућују заједничку ноту софиској влади у којој има за српске уступке ових услова: Силе Савезнице зајемчавају на крају рата Бугарској овај део Македоније: а) на северу и западу линија Крива Паланка—Сопот на Вардару и градове Крива Паланка, Велес, Охрид, Битољ; б) на југу и истоку земљу обележену садањом граничном српско-грчком и бугарско-српском линијом. Ова обавеза зависи од ових услова: а) Србија добиће праведне компензације у Босни и Херцеговини и на Јадрану; б) Бугарска неће покушавати да окупира ни једну од ових покрајина до закључка мира.“ Бугари нису мислили да је ово довољно, а Централне Силе су нудиле више. А кад у лето 1915. Руси претрпеше неуспехе у Галицији, онда силе Тројнога Савеза покушавају да Бугаре приволе, уступајући им „неспорну зону“ без обзира на пристанак српске владе.

Србија на дан 6. августа са болним срцем уступа, не одричући се национално Македоније, оно што траже савезници под овим условима: „да Бугарска свом снагом нападне у најкраћем року Турску и стварно помаже освојењу Цариграда и Дарданела; да Савезници даду одмах друго формално обећање да ће се Хрватска са Ријеком ујединити

са Србијом, да ће се ослободити и словеначке земље са правом слободнога самоопредељења; да ће бити Србији присаједињен западни део Баната — као заштита Београда и моравске долине.“

Пре овога одговора Савезници, с обзиром на рђаво стање на фронтима, поново траже од Србије пристанак (4. августа 1915.) да при закључку рата уступи Бугарској неспорну зону Македоније, ако Бугарска пружи одмах стварну помоћ. Савезници се показују готови да се обавезу да Србија добије на другим странама накнаде. У сваком случају Савезници ће одржати заједничку границу између Србије и Грчке. Овај нови предлог од српске стране је примљен у начелу с овим „неодступним исправкама“: да 1.) Скопље и Овче Поље буду стратешки обезбеђени; 2.) да Прилеп задржи Србија; 3.) да српско-грчка граница иде од Перистера или Суве Планине па на запад до Албаније. Уз ово да се Србија призна као савезник са решавајућим правом гласа, да јој се даје редовно 36 милиона франака као дотле, али без дотадашњих тешкоћа, да јој се даду повластице за излаз на Бело Море, да јој се даје свака помоћ кад је у питању њена безбедност и независност. Уступке Бугарима Србија је обећавала извршити чим она ступи у посед обећаних покрајина.

Италија је сад наклоњена Бугарима, а донекле и Црна Гора. У Србији, коју и рат, и пегави тифус, и оскудица даве, узбунила се због тога Н. Скупштина. У војсци преовлађује мишљење да треба оставити све на северу и чувати Македонију. У владиним круговима, који су држали коалицију радикала и самосталаца, почињу озбиљни разговори о уступцима. Пашић је за попуштање и Стојан Протић који није у влади, сви посланици у Н. Скупштини су за то да се изађе на сусрет Тројном Споразуму, али се ником не даје Македонија. Либерали су најупорнији. Влада добива овлашћење да ради како зна. Ово овлашћење је она искористила и дала одговор кад је већ било доцкан. Одговор

српске владе није био потпуно повољан за Савезнике.

Ово време је било време лицитирања. Ниш, а нарочито Софија, Букурешт и Атина, била су тржишта, берза, на којима су се Централне Силе и Тројни Споразум такмичили ко ће их добити за себе, нудећи туђе земље и народе. На томе пазару не зна се ко је више тражио: да ли Румунија, да ли Бугарска. Ова последња је била већ упола везана за Централне Силе.

Немачка је била боље спремна и војнички и дипломатски. Њена војска и дипломатија радиле су заједнички; дипломатија је, управо, ишла за војском одређеним путем. Тако није било код Савезника из Тројног Споразума. Немци су имали, тужили су се Енглези, мање скрупула од њих. Енглези су обећали Русима Цариград, а то Бугарима није било пријатно, осећали су отуда опасност. То се није допадало ни Грцима ни Румунима, којима су Немци говорили: „Предадоше вас Русији“. — Немци су поред тога давали без речи и Српску и Грчку Македонију, а Турци су морали да уступе комад територије око Једрена; готово све што су Бугари на тој страни желели, добили су. Немачка је ово свршавала брзо. Данас је сменила свога посланика у Софији, сутра је дошао војни изасланик из Цариграда пуковник фон Лајпсиг, прекосутра дан је било све уређено. Фон Лајпсиг се вратио у Цариград где су га Турци ускоро премлатили. Да ли су Енглези имали право кад су говорили овако? Они су у ово време послали у Софију једнога поверљивог човека, Фиц Мориса, да проба, као Французи раније Деклозијера, да купи водеће људе. Фиц Морис је био умешан у све завере младотурске, а нарочито солунску, те је познавао доста добро методе утицања на послове. Он је имао на расположењу два милиона енглеских фуната. Као секретар посланства он је могао радити договорно са послаником. Фиц Морис је наишао на једнога бившег министра бугарског и преко њега је даривао поје-

диним људима веће суме; то је само донекле имало успеха, јер је он већ био под оптужбом за велеиздају. Чим су му припретили да може опет под суд он задржа енглеске фунте, а остави Тројни Споразум да се сам и како зна сналази у бугарскоме вртлогу. Овога бугарског министра је доцније због овога ухапсио шеф земљорадничке владе Ал. Стамболиски.

Једина два политичара који су се противили политици краља Фердинанда беху: Ив. Ев. Гешов и Ал. Стамболиски, вођ народњака и вођ земљорадника, један англофил, други русофил. Да се већа пажња поклонила овој двојници бугарских државника, од којих је Ал. Стамболиски скупо платио то своје држање према Фердинандовој политици, можда би се ствари друкчије развијале 1915. Енглеска одазва из Софије свога посланика који их је подржавао, и на његово место упути О'Берна, саветника посланства у Петрограду. Овај човек, заједно са војним енглеским изаслаником, безазлено је веровао, баш као и његов друг, руски посланик Савински у Софији, да Бугари неће никад ударити на Русију и њене Савезнике. Он је отишао из Софије кад је Бугарска огласила рат Србији. О'Берн је, примајући свој пасош из руку Др. Радославова, веровао да Др. Радославов говори истину кад је се плачевним гласом јадао: „како Савезници не верују у мирољубивост бугарске мобилизације.“

Турска није могла дуго да издржи рат, зато је тражила да се што пре створи пут преко Србије за Бугарску и створи веза са Цариградом. После неколико опомена, Немачка је решила да у половини септембра 1915. предузме напад на Србију и то је ставила до знања и Бугарској. За Бугаре је ово био последњи час да се придруже Централним Силама, јер ако генерал Макензен прође кроз Србију без бугарске помоћи, онда ко зна шта има бити. И зато се крајем месеца јула завршују разговори о аустро-немачко-бугарском савезу.

Председник бугарске владе отворено обмањује представнике Тројног Споразума у Софији, гонећи их да од Србије, Грчке и Румуније траже Маћедонију и Добруџу. Докле се они замајавају око овога, дотле краљ, Др. Радославов и шеф Главнога Генералштаба генерал Жеков, упућују потпуковника Ганчева са пуномоћијем у немачку Врховну Команду, где закључују 24. августа 1915. два уговора, један о војном савезу аустро-бугарско-немачком, а други о савезу и пријатељству између Бугарске и Немачке.

По Војној Конвенцији Бугарска се обвезује да, у року од 35 дана, удари на Србију са најмање четири пешадиске дивизије. Бугарска мора да упадне најкасније у Србију 35-ог дана од закључка Конвенције и да окупира Маћедонију. Бугарска добија 200.000.000 франака помоћи, а задржава неутралност према Грчкој и Румунији, ако ове буду неутралне. По уговору о савезу са Немачком ова даје јемство Бугарској за њену политичку независност и територијалну целокупност за време трајања савеза и обећава бранити је од свакога напада, који она не би изазвала. Бугарска је дужна да притече у помоћ Немачкој ако Немачку нападне неки сусед. По тајној немачко-бугарској конвенцији, Немачка и Бугарска су се сложиле да заједнички нападну Србију с тим, да Немачка јемчи Бугарској ове ратне тековине: а) Српску Маћедонију обе зоне (територију од Качаника и Шар-планине па даље на југ и исток) б) територију која се простире од ушћа Мораве у Дунав па Моравом до утока Јужне и Западне Мораве у Мораву код Сталаћа, а одатле вододелницом те две реке на Качаник, затим грebenом Шара докле не дохвати линију Сан-Стефанске Бугарске. То је био последњи савез предратне Бугарске. Бугарска није, објашњавали су доцније Бугари, улазила у рат да брани своју територијалну целокупност, јер она није била ни с које стране у опасности. Тројни Споразум је, напротив, обећавао њој територијалне уступке само да остане неутрална,

али Бугарска није могла остати неутрална нити могла ићи са Тројним Споразумом. Њој су животни интереси налагали да приведе у дело своје народно уједињење и да спречи Русију да уђе у Цариград. У савезу са Грчком, Румунијом и Србијом и у друштву са Тројним Силама то Бугарска није могла остварити. Русија у Цариграду, а удвојене територијално Србија, Грчка и Румунија, значило је за Бугарску губитак њене независности. После Букурешкога Уговора сваки разговор између Срба и Бугара је био немогућан, а бугарски водећи људи осећали су да је ово последњи европски рат и да Бугарска у овоме рату игра своју последњу карту. Са Централним Силама мора ићи, па ма и по цену своје пропасти. То је било званично објашњење Бугарске.

Цео месец септембар је прошао у обмањивању Сила Тројног Споразума и у мобилизацији војске, а 7. октобра 1915. Бугарска је напала Србију.

Србија 1915.

Битка на Колубари 1914., после које је генерал Мишић добио чин војводе, била је за Србију оно што је битка на Марни била за Французе. Она је бар тренутно Србију спасла, а охрабрила њене Савезнике да иду даље, и да јој помогну у обнови ратнога материјала, — нарочито у топовима и у муницији.

На састанку савезничких министара почетком фебруара 1915., када се расправљало финансирање рата, Лојд Џорџ, тада још министар муниције, предложи да се пошље у Србију један мешовити корпус војске, састављен од британских, француских и руских трупа. Лојд Џорџ је мислио да ће то утицати на Бугарску, Грчку и Румунију да се придруже њима, и да ће помоћи да се нападом на Дарданеле разбије турски фронт, и да би се на тај начин један део немачке војске повукао на источни фронт. А Милран, министар војске француске, био

је одсудно противан овоме предлогу; њему се чинило да ће се на тај начин ослабити француско-британски фронт. Руска Врховна Команда није била много одушевљена; њима се чинило да Енглези не схватају добро ствар. Руси нису веровали да се Дарданели могу узети само нападом са мора, нити да би могао експедициони мешовити корпус тако лако опстајати на Балкану, без своје базе и без сигурних комуникација. Енглези су толико наваљивали, да су, најзад, поред Француза пристали и Руси. Врховни командант руске војске, велики кнез Николај Николајевић, реши да пошаље само један пук козака. Али, кад Енглези и Французи изјавише, да је то мало и да су готови да приме на себе сву ратну опрему руских војника, који би ушли у састав овога мешовитог експедиционог корпуса, онда он пристаде да дода пуку још и једну пешачку бригаду. Лорд Киченер је тада веровао да ће сама појава савезничких, а нарочито руских трупа на Балкану, повући одмах Бугаре, па за њима и Румуне. Киченер је готов био да пошаље једну дивизију, Французи четири са дивизијом брдске артиљерије. Ово је био први покушај за стварање Солунскога Фронта, који није успео, јер није успела ни операција на Дарданелима. На ову целу ствар знатно је утицао напад и заузеће Валоне од Италије, крајем јануара 1915., што је изазвало и Србе, и Грке и Црну Гору да и они заузму по нешто од Арбаније, и донекле окрену њихове погледе од главнога задатка. У пролеће 1915. почеше упадати у Јужну Србију комите, оружане на бугарској територији. Ови упади ширих размера узбунеше српски народ и јавност, и примораше Савезнике да буду пажљивији према Србији. Грци који су одбили сарадњу Србији 1914., сада нуде помоћ у облику мало незгодном. Они предлажу да уђу са војском у Дојран да би штитили од упада комита јужну границу Србије. Русија је била противу тога предлога; њен министар је мислио да би то дало повода Бугарима да ступе у савез са Цен-

тралним Силама. Наместо тога она предлаже један заједнички корак у Софији, којим би Енглеска, Француска и Русија ставили бугарској влади до знања да оне ове упаде „комитација“ сматрају, не као националистичку акцију неких кругова, него као акт непријатељства према Тројноме Споразуму. Имале су право; напад на пругу Солун-Скопље је извођен са намером да се пресече веза Србије са њеним савезницима, а упаде комитација је припремао и помагао аустриски војни изасланик у Софији. Французи и Енглези нису овај предлог примили; француска влада је предлагала нешто што су јој сугерисали неки Бугари: искрцавање руских трупа у Варни. Она је веровала у њихове речи, да би појава руских трупа у Варни оборила владу Радославова и довела русофиле, па је, предлажући то, додавала како би се истовремено могле искрцати и англо-француске трупе у Дедеагачу.

Од децембра 1914. па до 22. септембра се Србија припремала да дочека нову офанзиву. За осам месеци успела је да очува и обнови нешто од своје војске; иако су Србију у два три маха позивали на офанзиву, она у њу више није улазила. Србија је имала фронт од неких 1000 километара дужине, и чувала је непрекидно пролаз Беч—Софија—Цариград—Београд. Докле се војска снабдевала муницијом и топовима, Србија је гледала да своје савезнике, због те важне комуникације, приволи да јој пошаљу помоћ. Њене снаге нису биле довољне да их сачувају од офанзиве утројених снага аустро-бугарско-немачких. У почетку септембра 1915. знало се у Српској Врховној Команди у Крагујевцу, као и у Нишу, да предстоји велики напад са задатком да се отвори директна веза Берлин—Беч—Београд—Ниш—Софија са Турском, и да се долина Морава и Вардара преда у бугарске руке. Немачка војска је почела с источнога фронта да се спушта према Дунаву, а Бугарска припрема мобилизацију целокупне снаге, под изговором да чува границе, да врши обичне летње маневре. У часу напада на

Србију аустро-бугарско-немачке трупе, стављене под команду немачког генерала Макензена, бројале су три немачка, три аустро-мађарска корпуса и две бугарске армије. На напад који су спремале ове трупе, српска Врховна Команда је имала план да главну пажњу посвети источном фронту. Она је намеравала да, чим Бугарска почне концентрацију својих трупа дуж Тимока, предузме напад на Бугарску у правцу Софије а ради осигурања главне комуникације Ниш—Скопље—Солун. Овај план није извршен из политичких разлога, можда највише под притиском Савезничких Сила, које су веровале да Бугари неће смети напасти Србију иако су њени управљачи знали да је то немогуће. Српска војска је тада била на дужини од 1000 километара распоређена овако: три и по дивизије (I армија) на линији Обреновац—Шабач—Лешница—Вишеград; две и по дивизије (III армија) на линији Смедерево—Голубац; између њих 20 батаљона на линији Остружница—Гроцка; одбрана на фронту Доњи Милановац—Текија 13 батаљона; на фронту Неготин—Зајечар—Књажевац две дивизије; на линији Пирот—Кална четири дивизије (II армија); на фронту Власина—Патарица 9 батаљона; на фронту од Криве Паланке па до Дојрана 29 батаљона, а према Арбанији и у позадини одбране Београда 26 батаљона.

Генерал Макензен предузима 5. октобра офанзиву, која је до 14. октобра била неодлучна. Али кад дођоше у помоћ тешки топови, и кад Бугарска своју оружану неутралност претвори у напад на Србију без објаве рата, онда су српске трупе морале одступати. Одступање је ишло најпре лакше, а кад Бугари пресекоше код Врања жељезничку пругу, онда пође све брже. Крајем октобра положај је био такав да се морало нагло повлачити на свима линијама. Најпре се мислило да се повлачење изведе у правцу Јужне Србије ка Битољу и Солуну, али се та намера напустила из многих разлога, а један је од тих и прекид комуникација између Србије и

Солуна, у који су тек почели пристизати незнатни одреди француске војске. Тај план повлачења није успео, јер је притисак био толико јак да су се и заштитне трупе са источног фронта морале повлачити нагло. Северна војска српска пребацила се на западну обалу Мораве, а источна на леву обалу Јужне Мораве. Ова војска се повлачила сад ка Косову Пољу, одакле је требало, после концентрисања све војске, покушати кроз Качанички теснац доћи до Скопља, а одавде сићи Тетову, Гостивару и Битољу.

Концентрација српских трупа је са највећим тешкоћама изведена; први покушај пробоја кроз овај кланац је имао успеха, али је он био узалудан. Аустро-немачке трупе са севера су брзо напредовале, и претиле да опколе све трупе и принуде их на предају. Осим тога војска није имала могућности да се снабдева ни храном ни ратним потребама; народ, нарочито из источне Србије, бежао је испред свирепости Бугара, који су почели убијати људе на дохват, најпре интелигенцију, па онда друге. Најзад, савезничке трупе, — три слабе дивизије под командом француског генерала Сараја, — нису стизале да ухвате везу са нашим трупима, нити да помогну српску војску. То је одлучило да се војска пребаци на леву обалу Ситнице па да одатле, под заштитом јаког фронта и наслона на Шар-планину, Мокру Гору, почне повлачење кроз пусту Арбанију и празну Црну Гору ка Драчу и Скадру. Српска војска почела се повлачити 12. новембра 1915. ка мору. Пре него је почело повлачење војска је преобраћена у планинске формације. Сву артиљерију сем брдске, сав возни парк, сву комену су морали код Призрена, Љум-куле, Пећи и Ђаковице спаљивати, покопавати и потапати, и то они исти војници, који су дотле тиме проносили славу своју. По обећању Савезника све је ново, а нарочито храна, очекивало нашу војску у повлачењу. Али, на дан 28. новембра, када је остављена и последња стопа српске земље, ни од хране, ни од ратног материјала, ни оружја, није било ништа ни

у Скадру ни на линији Драч—Скадар, на коју је војска требала да се повуче. По доласку у Скадар добила је она три омања брода хране, који су били баш на улазу у Сан Ђовани потопљени. У Бриндизи брда од хране сточне и људске, у Скадру ни зрна. Скадар је требао бити место у коме би се српска војска подигла.

У Солуну 21. маја 1913. потписан је уговор о савезу између Србије и Грчке. Савез је утврђивао заједничке границе и међусобну одбрану противу напада сваке треће силе. Уговор о савезу је предвиђао и случај да Србију нападне Аустро-Угарска, јер се о томе претресало између београдске и грчке владе читав три месеца. Грци нису пристајали најпре, али под притиском догађаја на грчко-бугарској граници, примљен је у једној седници Министарскога Савета под председништвом краља Константина, одбранбени уговор за десет година. „Бугарска опасност је неизбежна, а опасност која би дошла за Грчку, ако се обавезе према Србији, далека је. Онога дана кад буде Србију напала Аустрија, Русија ће се умешати у аустро-српски сукоб и то ће бити европски рат. Тога дана Грчка ће морати стати на страну Тројнога Споразума, и обавеза према Србији неће Грчкој много сметати.“ Тако је тада говорио шеф грчке владе Венизелос. Краљ Константин је пристао, али је говорио најближој околини: „Уговор нас обвезује да помажемо Србији на случај да је нападне Аустрија, али је јасно да ја то нећу никад учинити.“

Чим је отпочео Светски Рат Србија се обратила Грчкој с опоменом да је уговор о савезу стављен на пробу. Шеф владе грчке је одговорио да ће Грчка учинити што јој је дужност, на име да ће Грчка Србију помоћи ако је нападне Бугарска — а, ако Бугарска то не учини, онда ће остати неутрална и чуваће границу од бугарских четника. Он је објашњавао са доста вештине да је благонаклона неутралност Грчке у најбољем интересу Србије. У

томе часу сви политичари и краљ у Грчкој су били мишљења да је Грчка обавезна да помогне Србији без обзира што је настао аустро-српски рат, дакле рат европског карактера. Краљ је прихватио одмах овај начин схватања и то у потпуности; обећа Венизелосу да ће се одупрети сваком притиску са стране, и мислећи на краљицу Софију која је тада била у Немачкој, тврдио је да ће се са њом и развести ако дође до потребе. Венизелос је поверовао овој краљевој речи, иако су му другови у влади говорили да се причува ових обећања, па је известио, пре битке, на Марни, Силе Тројног Споразума да ће Грчка ставити своју оружану снагу на располагање чим Турска објави рат. У томе се краљица вратила у Атину, и одмах се осетило да је краљ почео мењати своје мишљење у погледу даљег држања Грчке. Немачка је одмах покушала да Грчку добије за савезника и позвала је да нападне Србију обећавајући јој велике територијалне уступке. Тада је Венизелос одговорио: „Грчка је сувише мала да учини тако велику бестидност.“ Овај одговор је имао дејства у Берлину. И сад је настала борба у Грчкој око превласти Немачке и Тројнога Споразума. Венизелос је настојао да, ипак, Константин наведе на оно на што је требало; смењено је Немачкој наклоњенога министра спољних послова Страјта; успео је да почну разговори између генералних штабова британскога, францускога и грчкога за учествовање Грчке у нападу на Дарданеле. Венизелос је мислио да Грчка помогне британску експедицију и сувоземном војском и флотом. Знало се да ствари у Турској, како на Галипољу тако и у Цариграду, иду слабо; Турци нису били за рат. Мислио је да ће се моћи и Бугари путем уступака приволети у савез противу Аустро-Немачке. Али што је Венизелос више помагао и спремао улаз Грчке у рат противу Централних Сила, то је немачка пропаганда била у Грчкој безобзирнија. Атина је била поприште те подземне борбе, која је средствима подсећала на доба царице Теодоре у Цариграду. Жене,

људи, новац, сплетке новинарске, дипломатске и дворске, направиле су од Атине прави пакао. Двор је, сем принца Ђорђа, био уплетен сав у њих, и наглоњен био Немачкој. Венизелос и краљ постали су два противника; први је морао ићи. Иако је краљ њега отпустио противуставно — јер је Венизелос имао поверење огромне већине у Скупштини, — он је изјавио да неће правити Гунарису, противнику своме, опозицију ако буде водио политику која одговара интересима Грчке. Нова влада Гунариса постепено је улазила у немачке воде заједно са највиђенијим официрима грчким. А кад је било речи о територијалним уступкама у Македонији, које су захтевали Савезници од Србије, онда су Грци на то као пристали, али су тражили да им се уступи Дојран са једним делом земље, који је представљао стратегиску границу према Бугарској. Доцније је то мењано, али увек у корист Грчке, коју је постепено увлачио краљ Константин у немачке политичке планове.

Нити краљ, нити грчки државници могу да порекну да би злочин био жртвовати интересе Грчке зарад српско-грчког уговора, који данас не вреди. Зар има једног озбиљног Грка који би радије остао веран Србији него добити битољски округ, Арбанију, Додеканез и Кипар? Под заштитом Немачке Грчка би била обезбеђена територијално од Бугара, добила би у Средоземном Мору постепено улогу Италије, а у замену за то шта има да учини? Да прекине са Србијом и да спречи савезничке трупе да се искрцају у Солуну. Тако је говорено и писано у Немачкој и у Атини. И ове речи су наилазиле одјека, иако је још у Грчкој преовлађивало мишљење да треба чувати српско-грчки уговор. То је трајало све до дана бугарске мобилизације; кад је ова објављена онда је и Грчка мобилисала, „али изрично као једна мера обазривости“ казао је краљ Константин, који је био сасвим, како је тад изгледало, прешао на немачку страну. То његово мишљење примише политичари из опозиције и јавно га у грчкој

скупштини почеше бранити. Венизелос изнесе ствар на гласање, и већина прихвати његову тезу да треба напасти Бугарску ако нападне Србију. Краљ грчки, који је Венизелоса више него икога сматрао као фантазију, затражи одмах оставку његове владе, и на његово место дође Заимис, један политичар са два лица, споља на страни Англо-Француза, унутра на страни Немачке. Томе грчком државнику је било суђено да, на позив српске владе, да притече у помоћ Србији, јер ју је Бугарска напала, одговори негативно.

Србија је 11. октобра 1915., а Велика Британија 22. октобра позвала Грчку да испуни своју обавезу из уговора о савезу. На ову ноту атински адвокати одговорили су у главном овако. Српско-грчки савез и војна конвенција предвиђају само случај: ако Бугарска сама нападне Србију да Грчка пође у помоћ Србији. Овде није тај случај, јер су Србију напале и друге државе. Бугарска ће у савезу са Немачком и Аустријом и Турском напасти Србију; то је, дакле, само епизода европскога рата. Осим тога, Србија није у стању да стави Грчкој на располагање 150.000 војника како је предвиђено у уговору на случај грчке интервенције. Србија је изазвала Бугарску, те је и због тога Грчка необавезна да помогне Србији. И, најзад, Србија није 1914., кад је Грчка била уочи рата са Турском, Грчкој хтела дати помоћ у војсци. Поред ових јавних аргумената, садржаних у званичном одговору владе Заимисове, било је и других. Краљ Константин је то формулисао овде-онде отприлике овако: Савезници не могу победити Немачку никад. Аустро-немачко-бугарске трупе улазе у Србију са 800.000 војника, а Савезници нису у стању да, колико толико, равну снагу изведу пред непријатеља на Балканском Фронту. Грчка је исцрпена од балканских ратова; нови напори су немогући за сада, можда ће доцније бити могуће помоћи Србију. Централне Силе поштоваће грчку целокупност кад прегазе Србију.

Многи Грци у иностранству, међу њима и брат

краља Грчке, принц Ђорђе, протестовали су против овакве одлуке. За њих је било сигурно да Србија нападнута од Аустрије није морала слати никакву помоћ у војсци Грчкој, пошто Грчка није била ни од кога, па ни од Бугарске нападнута. Али, Србија је извела према Бугарској 120.000 људи, Савезници су довели у Солун као помоћ бар у главном оно остало. Остала правничка и политичка разлагања Заимиса да је Србија прва напала Бугарску и да није хтела 1914. дати у сличном случају помоћ Грчкој, нису одговарала правоме стању ствари. Централне Силе нису биле надмоћне; њихова снага, кад су навалиле крајем септембра на Србију, представљала је свега 234.000 људи.

Српско-грчки савез није био само једна тренутна политичка комбинација, он је одговарао тадашњим интересима Србије и Грчке, он је био јемство и за чување балканске равнотеже, и за одбрану независности и целокупности Србије, Грчке и Румуније. За Грчку је тај савез имао нарочиту важност, јер је Грчка Македонија, са њеним богатим пределима и приморјем, увек била предмет бугарских освајања откако су Бугари дошли на Балкан. Овај акт званичне Грчке у јесен 1915. издаје савеза имао је за последицу и друге, све горе од горих. И ако је Грчка доцније погубила невероватне уступке, које је Венизелос уз помоћ Енглеза и Француза осигурао у Севру 1921., томе је највише узрок овако држање према Србији — у часовима тешким и за њу и за Тројни Споразум.

Солунски фронт.

Солунски фронт је био врло много оспораван од Савезника. Политичари и војници су се били поделили на два логора „за“ и „против“ Солуна. Енглески министар војске Киченер је против. Он тражи да се иде из Солуна, Французи са Брианом су да се остане. На Западном фронту ће се добити битка, а не на солунском, разлажу једни; не, не сме се

напуштати Балкан и Средоземно Море, одговарају други. Чим ми одемо из Солуна доћиће Немци, а кад они дођу тамо, пропала је Антанта. У ратном савету у Калеу говори се о томе; Киченер тражи опозивање војске из Солуна, која није ништа много урадила пред пораз Србије; он је за то да се трупе солунске пренесу у Малу Азију. Тамо, место на Солунском фронту, он хоће да брани Суец, Египат, Перзиски Залив! Место да спречава везу Берлин—Беч—Софија—Цариград, он хоће да је помаже. У Шантијуу други савезнички састанак због Солуна; од петорице четири гласају за, Енглези против Солунског фронта. Бриан се сав заложио за Солунски фронт; он шаље Алберта Тому у Лондон да приволи Лојда Џорџа и да му објасни да ће Бриан морати пасти, и да ће настати унутрашње трзавице у Француској ако Енглези и даље буду тражили одлазак из Солуна. Киченер је остао усамљен и најзад је и он морао да попусти. Бриан, који је још од фебруара 1915. радио на томе, победио је.

За команданта Солунског фронта именован је француски генерал Сарај. Генерал Сарај био је и војник и политичар, левичар-радикал, фрамасон, припадао је групи радикал-социјалиста и са њом делио судбину. Уочљив, енергичан, независан, имао је неприлика у својој каријери због својих политичких уверења. Као војник показао је лепе особине у августу 1914.; докле се водила борба на Марни, као командант VI корпуса, и противу наредбе генерала Жофра да се повуче од Вердена, он је остао код Вердена и тиме допринео првој победи на Марни. Смењен са положаја команданта због неуспеха у Аргони упућен је у Солун као командант свих трупа савезничких. На овоме месту је имао тешкоћа, увек због своје нарави, која се Жофру и Врховној Команди није свиђала. 20. децембра 1917., кад га је сменио Клемансо, Сарај је имао свега два успеха, заузео Битоља и смењивање грчког краља Константина. Полазећи у Солун генерал Сарај је говорио једноме пријатељу-неутралцу, који је полазио

за Софију: „До виђења у Софији, где ћу свакојако доћи као... заробљеник.“ У овој можда „бутади“ приказана је цела историја Солунскога фронта ради кога је француски министар спољних послова Делкасе морао да плати у своје време својим положајем. У њој је и право расположење генерала Сараја када је полазио на Солунски фронт, једва са две дивизије.

19. септембра 1915., почео је генерал Макензен своју офанзиву против Србије. Упад је почео бомбардовањем Београда. Бугарска је тога дана почела мобилизацију прогласивши оружану неутралност. За Србе је било јасно шта то значи, па су се спремали да, као стари и од расе војници, окрену напад на Бугарску. Енглеска је нарочито настојавала да одврати Србију од тога наводећи као разлог да ће, ако Срби нападну Бугарску, Грци једва дочекати да се ослободе својих савезничких обавеза.

У месецу августу Силе Тројнога Споразума известиле су атинску владу, да су Бугарској обећали Српску Македонију и Кавалу за друге велике територијалне уступке у Малој Азији, па ако ова и не уђе у рат. У ово време се придигао од тешке болести краљ Константин, Венизелос добија владу и одмах изјављује да он неће трпети да Бугарска нападне Србију. Венизелос није знао како је већ краљ дао Бугарима реч, да се неће мешати на случај да они ударе на Србију. Чим се објавила мобилизација у Бугарској, почела је са мобилисањем и Грчка. Венизелос је тражио од Енглеске да пошаље 150.000 војника у помоћ Грчкој, како би помогла Србији. Краљ Грчке је пристао да се позове војска под заставу, да се позове и Енглеска у помоћ, али је додао да не жели улазити у рат, пошто је сигуран да ће га Немачка добити. Велика Британија и Француска одговорише на позив, и послаше војску у Солун, не чекајући да Бугарска огласи рат Србији. Венизелос је морао, по наредби краља Константина, да уложи протест што су се њихове трупе искрцале у Солуну, и означити то као повреду неутралности Грчке. То је

Краљ узео као прилику да изјави да неће ни корак учинити противу немачке војске. „Ја сам за озбиљна решења, — рекао је он подражавајући свога шурака, — одговоран само Богу и ником више!“ То је рекао, па је отпустио Венизелоса, а поставио за шефа грчке владе старог Александра Заимиса. Ни Енглези ни Французи нису водили много рачуна о томе, него су истог дана почели искрцавати војску у Солуну; нова влада је то отрпела, али је истог дана објавила Грчку неутралном у српско-бугарском рату. Аустро-немачке трупе 7. октобра пређоше Дунав, 9. октобра узеше Београд, а 11. октобра Бугари пређоше српску границу. Кад су бугарске трупе ушле у Србију, Русија се сва потресла гњевом а цар Никола II назва дело „Фердинандовим злочином“. Енглези понудише Грцима Кипар, ако уђу у рат. Константин, иако је изјављивао да је још савезник Србије, одби ову понуду, коју повукоше и сами Енглези. Константинов једномишљеник Скулидис убрзо замени Заимиса на влади, јер је био потпуно у идејама готово целе грчке династије, т. ј. на страни Централних Сила.

Улазак Бугара је довео енглеске кругове до разочарања; они су до последњег часа добијали од британског посланика О'Бријена и војног изасланика Непјера уверавања да ће Бугарска прићи савезницима. Слично су дочекали сада и са Грчком. Британски Министар Иностранних Дела, кога су прилично оштро нападали због ових ствари, овако се бранио пред својим друговима у влади: Ми смо покушали да Турску направимо неутралном, и да направимо неки балкански споразум, то бисмо били и постигли да је на ратиштима било успеха. Грчка је мобилисала кад је почела Бугарска мобилисати; а дочек британских војника у Солуну, помоћ и радост коју су Грци показивали при искрцавању војске у Солуну, био је доказ да нису били онакви какав је био њихов протест због повреде неутралности. Ово ипак није задовољило члана владе Сер Едварда Карсона, — доброга браниоца Србије још

од првих дана аустро-српскога сукоба, и он даде оставку. Оставку је образложио тиме што влада није била дала довољну помоћ за спасење Србије. Овај акт је изазвао дивљење, али остали чланови владе били су мишљења да је било сувише доцкан за спасавање Србије. Оно неколико хиљада људи што је на брзу руку испраћено у Солун, није могло да ухвати везу са српском војском, и морало се повући на своју базу. Остаци српске војске, које је непријатељ притиснуо са три стране, морали су се повлачити кроз Арбанију ка Јадранском Мору. Са пропашћу Србије пропала је и Црна Гора; Аустројанци су у децембру 1915. узели Цетиње, а краљ Никола је отишао најпре у Италију, па после у Француску.

Чим су Немци узели долину Мораве и Ниш прешао у њихове руке, пут за Цариград је био отворен; тешка артиљерија је могла доћи до Дарданела и пренета бити у Малу Азију. Опсада Дарданела, која се и иначе показала као опасна, сад је била неиздржива. Заповедник опсаде је био смењен, а нови је одмах образложио влади британској да би било добро да се обустави опсађивање Дарданела. Влада није могла, иако је имала пред очима два неуспеха у мореузима, да се одлучи на прекид операција пре него се увери на лицу места да ли треба дизати војску са Дарданела или не. Тамо је послат Лорд Киченер, који је обишао цео тадашњи фронт, и донео мишљење да се треба повлачити из мореуза. И тако је у децембру 1915. и јануару 1916. Енглеска повукла из Сувле и Хелеса сву своју војску. Један део ове војске је упућен у Солун, где се припремао Солунски фронт под командом генерала Сараја, чију су вредност као војника оспоравали и Енглези, и неки војници Французи. Колико год да се мешала политика у именовану генерала Сараја, ипак је његова заслуга што је, у ово тешко време повлачења на свима фронтовима, бугарска војска била прикована за овај фронт,

и што је држана у шаху Грчка у којој су сада Немци били прави господари.

Почетком 1916. Централне Силе су стварно имале више успеха. На Западном Фронту Немци су стајали са мањом војском чврсто. Јесења француска и британска офанзива коју су предузели у Шампањи и у Лосу, припремана одавно и са много артиљерије, није успела. Француска је сад и од Русије тражила да јој шаље трупе. Италија није ништа учинила са аустриским трупима. Галиција је била очишћена од Руса, руска Пољска је напуштена као и Курландска и Литванска. На источном фронту Србија и Црна Гора прегажене, Бугарска ушла у ред непријатеља Тројнога Савеза, стара жеља Берлин—Багдад се остварила, Дарданели напуштени. Народи у Централним Државама су задовољни, јер још увек има доста хране, јер се лепа будућност очекивала од рата за њих; нови извори, нове земље су у изгледу за њих, те са вољом подржавају своје господаре у циновској борби народа.

Битке на мору.

Оно што је још мучило Немце то је: да је Велика Британија била господар на мору. Тај факт је опет давао подстрека противној страни да се држи чврсто; докле је она господар мора дотле ће бити још увек и хране и војске са стране. Држање немачке флоте је било добро дошло Енглежима; неузмиравана, британска морнарица је могла да преноси трупе из Канаде, Аустралије и Јужне Африке и попуњава своје кадрове у Европи. Сем неколико незнатних чарки у августу 1914. и у јануару 1915. код Хелголанда нигде није било у европским водама рата. Неколико немачких бродова, које је рат затекао растурене по свету, било је уапћено. Немачка ескадра која је напустила Цинтау после објаве рата Јапана, изгубивши сада сваки заклон у водама Далекога Истока, пошла је по свету. У томе се срела с ескадром енглеском у водама чилан-

ским и 1. новембра се тукла са њом, и ову потукла код Коронела. Победилац адмирал фон Спе није дуго уживао у победи; његове бродове сретне британска ескадра у Магеланову мореузу 8. децембра 1914. и код Фалкандских Острва их уништи. Од тога дана више се није залепршала немачка застава по светским морима, а све немачке колоније у Африци пређоше у руке Енглеза и Француза.

Британска велика флота није излазила из свога заклона; она је била намештена у Скапа Фло. Она је била ту сигурна, али напољу не, јер су немачке подморнице крстарице свуда по морима. То је давало бриге команданту целе флоте адмиралу Целику. Уосталом, главна брига британске флоте била је у томе да чува енглеске обале од блокаде немачке и од искрцавања немачких трупа у Енглеску, да блокира немачке обале, да штити превоз хране и трупа. Тај тешки задатак је вршен врло добро. Енглези су већ мислили да до какве битке у Северном Мору неће ни доћи, да су се Немци решили да чувају своју флоту за време кад почну преговори за мир. Они су се преварили, јер 30. маја 1916. немачка велика флота, под командом адмирала Шера, сукоби се у Северном Мору код Јутланда са британском флотом. Немци нису били мишљења да, у биткама на мору, бројно слабија флота мора најзад бити тучена. Командант флоте, адмирал Шер, био је шта више убеђен да би бројно мања флота могла да издржи сукоб са енглеском флотом, само не неки дужи сукоб. Он је рачунао да су немачки бродови у неком погледу бољи, а да је људство на њима једнако по спреми. И зато су са мањим снагама Немци, прво у фебруару 1916., а после у априлу, успели да бомбардују два три приморска места у Енглеској [Јармус, Лоестофт, Норсхембриа]. После, 30. маја, изиђе немачка флота у Северно Море између Енглеске и Скандинавске; план је био да у Скагераку нападне флоту британску. Немци нису одмах наишли на британску флоту, али ипак 31. маја сударише се са ескадром адмирала Би-

тија. За сахат и по борбе Енглези изгубише две крстарице, и повукоше се ка флоти адмирала Целико. Немачка ескадра ту наиђе на велику британску флоту и, само захваљујући густој магли и вештачком диму са својих бродова Немци су се могли извући из сигурне погибије и вратити се у своје заклоне. О овој поморској битци, највећој у историји поморских ратова, води се још и данас препирка; Немци тврде да су задали веће губитке, Енглези опет одговарају да Немци нису смели да сачекају праву британску флоту за борбу. После ове битке код Јутланда, немачка флота се није више јављала на мору, а Енглези су спремали нове бродове у својим радионицама у Енглеској.

Енглеска је имала и друге тешкоће на мору; долазила је сваки час у сукоб са неутралним државама. Америка, иако је осуђивала упад Немаца у Белгију, и била више на страни Француске и њених савезника, ипак су и народ и владе у њој били противу рата. Европа је била далеко, а Немци су имали доста пријатеља у Америци. Председник Вилзон је позвао ратујуће стране да се држе Лондонске Декларације о рату; а када је британска влада изјавила да ће се извесне тешкоће појављивати за испуњавање тих обавеза, Вилзон објави да ће Сједињене Америчке Државе подешавати своје држање у духу усвојених начела Међународнога Права и обавеза из међународних уговора. И чим је 3. новембра В. Британија објавила блокаду у Северном Мору, вашингтонска влада је уложила протест што енглески бродови врше преметачину по туђим бродовима тражећи кријумчарено оружје. Енглески одговор је био да она неће спречавати трговину са ратујућим странама, али да задржава право да спречава кријумчарење на бродовима неутралних држава. Због тога је сваки неутрални трговачки брод морао да буде uveden у какво енглеско пристаниште и добро претресен. У погледу трговине храном, и ту су Енглези изјавили да не могу пристати на неограничену слободу с обзиром на

ратне методе Немаца. Велика Британија лепим речима одбила је америчку представку.

Нови заплети су имали настати кад је Немачка објавила, да сваки трговачки брод, који се буде нашао око Енглеске, може снаћи иста судбина као и редовне непријатељске бродове, да могу бити потопљени без великих церемонија. Велики енглески брод *Луизијанија* је морао да путује под американском заставом да би избегао извршење заповести немачкога адмиралитета. Овога ради, упутила је америчка влада ноту Енглеској скрећући пажњу на опасност за америчке поданике, ако се такво ратовање продужи. У исти мах је председник Вилзон упозорио берлинску владу да ће она бити одговорна, ако се догоди да амерички поданици буду погубили своје животе потапањем бродова америчких. Лондонски кабинет, у коме је министар за блокаду био крути и неумољиви Лорд Роберт Сесил, одговори, да се употреба неутралних застava не треба сматрати као нека стална навика. Немачка је одговорила да она намерно неће никад потапати америчке бродове, али скида са себе одговорност за случајеве непредвиђене; па у исто време се жалила да не може да гледа како се њени непријатељи снабдевају ратним материјалом. Ако и непријатељске силе поштују Лондонску Декларацију и допусте њој увоз хране и сировина, Немачка ће престати са нападима на мору.

Крајем фебруара 1917. Северна Америка упућује једну ноту и Немачкој и Енглеској, позивајући их да престану употребљавати пловачке бомбе и напусте напад на трговачке бродове, који преносе храну за мирно становништво и упућују се на лица које америчка влада означи као сигурна. Предлог је био примљен у начелу у Берлину, али не и у Лондону. Британска влада је ишла и даље, објавила је да ће уаптити све бродове са робом за Немачку, задржавати бродове и вршити преглед у својим пристаништима. „Задатак је наш, гласио је британски проглас од 1. марта, да спречимо да не мо-

гадну, нити ући, нити изаћи трговачки еспапи у Немачку, нити из немачких пристаништа. Али, ни неутрални бродови ни животи поданика неутралних држава неће се излагати никаквој опасности. Бродови ове врсте неће бити никада конфисковани него само задржани докле се порекло и намена уапћенога брода не докаже.“ Одбијање британске владе да ублажи блокаду није било добро примљено у Америци. Амерички аграрци, чикашке кланце и трговци памуком утицали су на Вилзона да предузме јачу акцију противу Енглеза; на њиховој страни је било донекле право, јер је блокада била и незаконита и сувише оштра. И не зна се како би се ствари даље развијале да није дошло *поштапање Луизијаније*.

Немачки посланик у Америци, — кад је видео да Вилзон не може да ублажи блокаду енглеску, — објави, путем штампе, Американцима једну обзнану опомињући их да се не возе британским лађама у ратној зони. Ова опомена дошла је баш уочи поласка једног од највећих енглеских путничких пароброда, *Луизијаније*, из Њу-Јорка. Овај брод би торпиљан 7. маја у ирским водама; ту погибоше 1200 путника, од којих и 124 Американца. Немци стадоше бранити овај злочин тиме да је *Луизијанија* носила сабом ратни материјал за Енглеску. Иако је ово тврђење Немаца било тачно, ипак је цео свет био ужаснут што је брод био потопљен без икакве опомене; цео цивилизовани свет се згрозио сад више него кад су Немци упали у небраћену Белгију. Јавно мњење затражи одмах да се прекину дипломатски односи са Немачком; Вилзон је говорио да би ово могло да буде повод за рат. Немачки посланик гроф Бернсторф је сада осетио да ће до рата доћи ако се још нешто слично догоди. После пет дана америчка влада је тражила да се уклоне извесни немачки агенти из Сједињених Држава, да Немачка јавно осуди торпиљање *Луизијаније* и дадне потребне репарације и обећа да се неће више слично догодити.

Немци нису били расположени да приме ове захтеве. *Луизијанија* је, говорили су они, један највећи пароброд, али је он у ствари пола ратни брод, јер је наоружан топовима, а носио је муницију за савезнике. Могућност да се потапањем оваквих бродова некако спречи или бар ограничи блокада глади, коју су Енглези изводили, Немце је охрабривала да одбију захтеве Вилзонове владе. У рату као у рату, свако средство је добро. И тако Немци одговоре да су они стварно потопили једну оружану лађу, а не путнички пароброд. Овакво тврђење није било тачно; *Луизијанија* није била наоружана топовима. Вилзон је тражио, управо молио Немачку да прекине неограничени рат са подморницама, обећавајући да ће дејствовати на Енглеску да она попусти у окрутној блокади. Јула месеца (21.) Америка је упутила последњу ноту о *Луизијанији* у којој се ставља Немачкој до знања, да ће какав нови сличан случај бити сматран као непријатељски акт према Америци. Нови министар за спољне послове Лансинг, приватно је саопштио немачкоме посланику Бернсторфу, да, ако још који Американац погине као у *Луизијанији*, рат је неизбежан. Немци су се јавно храбрили и грдили Америку, али команданти подморница имали су наредбу да не нападају више путничке бродове. Само из охолости Немци не саопштише своју одлуку америчкој влади.

Вилзон је дејствовао после овога догађаја на Немце да попусте, уверен да ће моћи и Енглезе довести до некаквога средњег решења о слободи мора. Али докле је Вилзон чекао на одговор дотле је у другој половини августа опет био торпиљиран пароброд *Арабик* и два Американца су нашла ту смрт. Немачка влада, која је знала да не треба од Американаца стварати непријатеља, пожуре се с изјавом жаљења, и с уверавањем да је командант подморнице радио против изричних наредаба, које су биле издате свима подморницама. Али *Арабик* није био последња жртва. За њим су дошли пут-

нички бродови у новембру *Анкона*, у децембру *Перзија*, у марту 1916. *Сасекс*, а и у тим бродовима било је Американаца. Предвиђајући да ће доћи амерички ултиматум, немачка влада побрза да изјави јавно како је готова да не потапа бродове трговачке без претходне опомене, и докле не дадне довољно времена путницима и посади да се спасу, али под условом да америчка влада уразуми Енглезе и принуди их да признаду „закон човечности.“ Иако је председник Вилзон одбацио овај предлог, Немци су радили како су изјавили, а сем тога уклоњен је био и адмирал фон Тирпиц, који је био за неограничену борбу подморницама против свега бродовља које припада непријатељу.

Северна Америка је дотле била неутрална само захваљујући Вилзону, а не дипломатској вештини Немаца. А безобзирна борба против невиних путника на мору, појачала је нерасположење свуда, како код ратујућих тако и код нератујућих страна. То је било добро средство да се неутрални добију за ствар Савезника из Тројнога Споразума. Случај са бродом *Луизијанија* имао је најпре то дејство, што сад није било могуће ни замислити да би Америка могла да нападне Енглеску.

— Америка мора имати на уму да се ми боримо и за њу борећи се за себе, она не треба да нас сувише много притискује, говорио је Сер Едвард Греј, велики пријатељ америчкога народа, америчкоме посланику В. Пецу.

После извеснога времена Сер Едварду Греју је достављен одговор председника Вилзона, другог миротворца из Великог Рата: „Греј има право. Рат с Енглеском значио би победу Немаца; ја нећу правити сметње Енглеској.“

У месецу августу 1915. Француска и Енглеска су прогласиле и памук као кријумчарску робу. „Слобода мора, објашњавао је Сер Едвард Греј, може бити добар предмет за разговор, за дефинисање и за споразум међу народима после рата, али о томе се не може говорити кад нема слободе ни

сигурности противу рата и противу немачких ратних метода и на суву и на мору.“ А у јулу 1916. лондонска влада отказује Лондонску Декларацију о слободи мора, и објављује да ће Савезници од сада да примењују само Законе Народа. На овај начин, ослобођени извесних обавеза, могли су да контролишу рад и трговину неких неутралних држава, а нарочито Холандије, која је водила неку опозицију према Енглеској за време рата, ако не и нешто више...

Најважнији датум у историји рата са подморницама јесте 26. јуни 1918. Тога дана је немачки шеф спољне политике објавио народу и свету, да се не може очекивати одлучна победа у 1918. То је имало поразнога дејства на Немце, које су годину и по дана уверавали из немачкога адмиралитета да ће Велика Британија бити тучена помоћу подморских бродова. Немци су почели са подморницама 1915. и све до пролећа 1916. ишло је овако; али немачки адмиралли су мислили да ће успети ако се допусти неограничена борба, т. ј. ако се допусти потапање и трговачких бродова британских. То је давало озбиљне бриге британској флоти, иако је британска трговачка морнарица била добро дисциплинована и спремна за борбу. Немци почеше у фебруару борбу без ограничења на мору, те онда Енглези почеше да се бране. Најпре су положили дугу линију са подводним минама, па су онда наоружали све трговачке бродове митраљезима и топовима, онда су створили летећа ловачка поморска одељења. У априлу 1917. је, ипак, било потопљено око 881.000 тона разних бродова. А крајем априла Енглези организоваше одбрану трговачких бродова на други начин. Они одредише да бродови више не путују сами; сви прекоокеански бродови за Енглеску имали су да се скупе у једном пристаништу, и одатле да пођу заједно под заштитом једног ратног брода, који их је пратио кроз зону у којој су немачке подморнице оперисале, и допратио до једног енглеског пристаништа

из кога су се бродови кретали даље. То је био читав поморски жељезнички систем вожње, која је била тачно одређена и по времену и по линијама кретања као на жељезницама. За време прва три месеца покушаја пропало је око 1,200.000 тона само британских бродова; али последња три месеца 1917. број потапања бродова је био умањен на 700.000, и почео је падати и даље. Ипак, ово није био главни узрок зашто су Немци и на мору почели губити. Систем постављених мина у Северном Мору и око Хелголанда, прилично је сузио поље напада и моћ немачких подморница; затим су летеће ескадре потапале или бар растеривале немачке бродове.

Моћ и значај немачких подморница Енглези и Французи за време рата нису подједнако разумевали. Енглези су их сматрали као најопасније оруђе, а Французи опет да су то могле бити. Француски адмиралли су веровали да би победа могла изгледати друкчије да су Немци радили друкчије. Да су Немци своје подморнице употребљавали да заједнички са воде, из ваздуха и из воде, нападају енглеску флоту — нарочито ону која је превозила код Калеа војску у Француску, рат би се свршио брже и повољније по Немце. Они су, место тога, и пре него су се довољно снабдели бројном снагом, почели још 1915. акцију противу теретних и путничких бродова. Радећи тако они су увели Америку у рат.

Нова немачка офанзива на Вердену.

После битке на Марни Немци су на Западном фронту мировали све до 1916. А тада пренесу трупе своје с Источнога на Западни фронт у намери да почну офанзиву. Они су изабрали опет Верден. Ово утврђено место првога реда у Лорену, које су Пруси раније два пута освајали, прво 1792. а после 1871., сметало је Немцима. И ту је започела историска битка 21. фебруара. Прва бујица је почела на утврђење Дуомон, које је било кључ читавога

система верденског утврђења. Никад толика артиљерија није била окупљена и у дејству као овде сада испред Дуомона. Генерал Петен је у једном тренутку морао ићи у помоћ верденској одбрани, јер је Дуоман под дотле невиђеном ватром почео попуштати. А Сер Даглас Хег, који је постао главни командант британских трупа у Француској, позван је да што пре почне офанзиву противу Немаца у области реке Соме.

Ова битка код Вердена била је друга велика битка, која је имала да одлучи о судбини Француске. Прва је била на Марни, коју су добили Французи. Нови шеф Главнога Штаба све војне немачке силе мислио је да ће моћи да сломи Французе на томе истакнутоме језичку у Лорену; он је био ту нагомилао толико трупа и топова да се могао месецима борити и за тај дуг рок освајати и освојити Верден. Али Французи су се ту одржали јуначки; „Овуда се не пролази“, рекао је њихов командант, и одржао је реч са браниоцима. Борба на Вердену је трајала у марту, у априлу, у мају, када је нападнуто и узвишење Мор Ом на левој обали Мезе. Бранилац Вердена је тражио да се што пре предузме на Соми контра-напад, а кад 7. јуна утврђење Во паде у руке Немаца, Французи опет позваше Енглеze да пођу напред. За 1. јули бејаше одређена контра-офанзива. Али у томе међувремену падоше Тиомон, а ускоро се очекивао и пад Флерија. Сад је почела дејствовати горе на Соме енглеска артиљерија, која није била више недовољна као 1915. Наук после пораза на Лосу, ради чега је смењен био и командант генерал Френч, упутила је Енглеze да не почињу борбу докле се не снабдеју и муницијом и трупам у озобиљу, и то за дужу периоду времена. Киченерова војска је сад била потпуно и добро спремљена. Неколико стотина хиљада војника имало је све што је модерној војсци требало у модерном рату; искуство из 1914. научило их је шта треба поред пушака, топова и митраљеза имати, на име: ручних и рововских бомби, аероплана и отровних

гасова. Енглеска је објавила обвезну службу у војсци за све Енглеze испод 42 године. Први покушаји су успели; ако нису сасвим на левом крилу, они су успели на десном. На десном крилу, уз помоћ Француза, на јужном делу Соме, направио се толики поремећај, да су Немци одмах попустили у јачини нападања на Верден, са кога су један део војске морали на брзу руку да одвајају и пошљу на Сому. Французи убрзо после неколико добрих, снажних налета повратише сва изгубљена утврђења код Вердена. Ова офанзива је била један нови пораз за Немце; тај пораз је платио шеф Главнога Генералштаба фон Фалкенхајн, кога су заменили Хинденбург и Лудендорф; први као шеф а други као његов помоћник.

Бивши немачки Кронпринц је писао о Верденској Битки не признавајући да је то био одлучан час у рату. „Верден је Немце стао скуп, врло скуп. И не говорим ја само о губицима у људству и у материјалу. Било је још нечега ту непоправљивог. На Вердену је било циновско предузеће на чији смо успех рачунали да свршимо победоносно рат; то предузеће је уништено, иако смо били до краја упорни и имали на расположењу готово неограничену снагу. И још нешто више, и то је најопасније било, — неуспех офанзиве код Вердена имао је за резултат да за дуго времена избије из руку немачке војске њену нападну снагу. Код Вердена су биле уништаване наше снаге, а нисмо их могли попуњавати. Свака наша дивизија коју смо употребљавали у паклу верденском, била је тако продесеткована да је требало много времена да се поврати и поново уводи у битку. Па ипак, Верден није био одлучан за рат; јер се немачки фронт, и поред руске офанзиве под Брусиловом, и поред страдања на Вердену, и поред повлачења на Соме, није много променио на крају 1916. Шта више Немачка је победила Румунију... Верденска Битка је подигла немачкога војника на висину јунака; по-

беда је мање важила него ли отпор људи који ће се пре саломити него попустити.“

Борбе, које су се наставиле до пред зиму ове исте године, нису донеле ни једној ни другој страни велике користи; сломљена је немачка офанзива, али није много успела ни британска; а и једна и друга страна положила је у гробове толики број људи колико никад дотле није било положено. Ново оружје, које је тада први пут уведено у борбу, танкови, учинило је неке услуге Енглежима.

Други фронтови.

Италијанска офанзива на Сочи била је пропала толико, да се Аустрија осмелила да предузме контра-офанзиву, и да покуша од Трентина у мају месецу да пресече везу италијанске војске на Сочи са њеном главном снагом. Италији је овога пута пошло за руком да одбије овај напад и пресече намеру, пре него су аустриске трупе сишле у долину Соче. Италијани покушаше нов напад, и 9. августа словенска Горица паде у њихове руке. Али, овај успех Италијана не би био сигурно постигнут, да нису Руси у то време предузели озбиљну офанзиву противу Аустрије. Докле су аустриске трупе зашле дубље у Трентин, генерал Брусилов поче силно нападати читав фронт од припетских ритова па до румунске границе. Аустриски фронт на југу бива разбијен и Руси узимају Луцк, Дубно, улазе у Буковину и у Источну Галицију. За две недеље пођоше Руси стотину километара напред. Многобројни војници Словени из Аустрије предадоше се тад Русима. На северу није ишло тако лако, а Немци напрегоше све силе да спрече даље надирање Руса на југу. Тамо се концентрисаше неки делови трупа са францускога, са италијанскога, са балканскога фронта, па чак и две турске армије. Море крви проливено је и на овоме фронту, али није коначно пробијена линија Централних Сила. И Верден, и Трентин, и

Сома, натопише се крвљу, као и овај фронт, а велика битка није била још завршена.

Савезници су имали неких значајних успеха у Малој Азији. Руси су у фебруару 1916., бришући све испред себе, поплавили Јерменску и у њој се утврдили. У Месопотамији су Енглези, после мањих успеха, били принуђени, и поред храброга отпора, да предаду Кут-ел-Амар у мају 1916. и у њој 2000 Енглеза и 6000 Индијанаца. Овај озбиљни неуспех био је донекле надокнађен отцепљењем Меке од Цариграда, и прогласом једнога дела Арављанске за независну државу. У мају је почела, после двеста и педесет година, права деоба Турске Царевине. Руси тада добише Ерзерум, Трапезунт, Ван, Битлис и Јужни Курдистан. Француска део обале Сирије, Адаљу и јужноисточну Малу Азију. Велика Британија јужну Месопотамију, Багдад и пристаништа Халифу и Акру. Александрета је постала слободно пристаниште, а Палестина јеврејска држава. Осим тога прогласи се и Хеџас засебном краљевином. У Јужној Африци генерал Смац је, уз припомоћ Португалије, која је у марту ушла у рат, освојио немачке колоније у Јужној Африци.

Румунија.

Најдоцније је ушла у рат Румунија. Њој су се удварали и Централне Силе и Тројни Споразум, читаве две године; нудили, давали, молили, претили, и најзад 26. августа 1916. догоди се и то чудо. Краљ Карол је био веран Хоенцолерн, а Браћану, његов шеф владе, и сувише обазрив и лукав да прими понуде ма с које стране. Овај последњи је лицитирао баш као и они у Софији; тражио и Ердељ и Бесарабију, и Банат и Буковину, али увек све неодређено, никад коначно. Крајем септембра 1914. Румунија је закључила с Италијом уговор да заједнички улазе у акцију. После неколико дана у Петрограду је закључен уговор са Русијом; по томе уговору Русија се обвезивала да ће дипломатски бранити целокуп-

ност Румуније, и признавала је право Румунима на оне земље где Румуни живе. Деоба Буковине била је остављена једној комисији од Руса и Румуна. Русија се даље обвезивала да издејствује пристанак Француске и Велике Британије за оно што буде Румунија урадила — за окупацију Ердеља, Баната.

Карол I није могао дуго да издржи ово мучење; срце му је препукло од жалости што је морао задату реч газити. У својим успоменама гроф Чернин, посланик аустро-угарски у Букурешту, који је предвиђао још од посете руског цара Николе у јуну 1914. у Констанци, да ће Карол I бити немоћан и усамљен у одсудном часу, оцртавао је овако стање код њега: „Последње недеље његова живота биле су право мучење за њега. Свака порука коју сам имао да му саопштавам деловала је на њега као шиба.“ Његов наследник Фердинанд, ожењен једном кнегињом чији је отац био војвода од Единбурга а мати велика руска кнегиња, пришао је Тројном Споразуму. У јануару 1915. дошао је зајам од 5 милиона фуната, али Браћану је још био неодлучан. Бојао се да не нападне Румунију Турци и Бугари с леђа, ако Румуни пођу у Ердељ. Кад је гроф Чернин тражио од краља Фердинанда да објави неутралност, он је одбио. Он у фебруару 1915. обнови споразум с Италијом за четири месеца, и у марту 1915. Фердинанд казује Чернину: „Ако уђу Италијани, улази и Румунија.“ Румунија је, као и њена латинска сестра, напоредодизала цену за своју неутралност; али један Словак а други Маџар, који је Румуне презирао, барон Бурријан и гроф Тиса, одбише да уступе и педаљ земље Румунима. Али, цена Браћанова била је много већа кад је разговарао са својим савезницима. Чим Италија уђе у савез, Браћано поставља ове услове: Банат до Тисе, Ердељ до Карпата, па до Прута и цела Буковина. „Па то је и много и врећа права национална других“, говорили су му Руси. Браћано је попустио у јужним Карпатима. Али за Банат није хтео да попусти, али ни Савезници нису

попустили у први мах. Кад Руси бише изгнани из Галиције, и кад Савезници дођоше у рђав положај, Румуни се повукоше, и више није било ни речи ни о њиховом уласку у рат, нити о њиховим збиља чудним и безобзирним захтевима. И не само то, него, чим Србија пропаде 1915., Румунија склапа корисне трговачке уговоре са Централним Силама, и продаје своја жита и стоку за исхрану војске.

А кад Брусиловљеве армије потресоше земљу дуж границе Румуније, она се опет окреће Тројноме Споразуму. Сад је ствар ишла озбиљније, Румунија улази у темељне преговоре и припрема се за рат. Аустрија је начисто да ће Румунија њу најдаље о јесени напасти, иако Немци дају савете да се Румунија купи, да се уступкама у земљи обезбеди њена неутралност. Русија није много задовољна румунским захтевима; а кад Сазанова доброг, лојалнога и разумнога дипломату, замени један непознати човек, Штјурмер, љубимац руских реакционара, Руси одбише захтев румунски „да се туку дотле, докле се сви румунски територијални захтеви не испуне.“ Штјурмер, кога је онај чудни поп Распућин предлагао и подржавао, поручивао је Румунима да ће дати Банат, али само да не румунизирају Србе. Онда се могло нешто још и тражити од Румуна, али кад Французи и Енглези не победише својом офанзивом на Соми, морало се друкчије говорити, морало се молити. Руска дипломатија даје и западни и источни Банат, даје цели Ердељ и Буковину све до реке Прута. Истина да се Петроград буну; али, кад Браћану припрети да ће дати оставку, онда и меки и попустљиви Никола II пристаје, те се 18. августа ствара један уговор са Великом Британијом, Француском и Италијом о војноме савезу са Русијом. После десет дана Румунија објављује рат Аустрији, а Немци, Турци и Бугари њој.

По споразуму румунска војска требала је ући у рат истовремено кад и Савезници на Солунском фронту. Али, нити је генерал Сарај могао да почне

напад тада, него тек 7. септембра, нити је Русија предузела обећану офанзиву на северу. Румунија је ушла у слабо браћену Трансилванију. Немци повере команду Фалкенхајну над овим делом фронта и он на брзу руку окупи велику снагу и брзо не само претера румунске трупе преко границе, него пође на Букурешт. Генерал Сарај сад пође у напад на Солунском фронту. Успех није био никакав; Срби су повратили Битољ али даље, на север, нису могли. Бугари, који су били везани за Солунски фронт окренуше на Добруџу, уђоше у њу, прешли су чак и Дунав, не наишавши на никакав отпор. Румунија, између две ватре, би за врло кратко време прегажена. Влада румунска и краљ са породицом склонише се у Јаш; а 5. децембра уђе непријатељска војска у Букурешт.

Г р ч к а.

Грчка се држала све више непријатељски према Тројноме Споразуму. Њу је сад водио, према своме нахођењу, краљ. Кад је једнога дана одговорио на питање Константиново „А шта ћемо, ако наиђемо на Немце?“ — са „Непријатељи наших пријатеља биће и наши непријатељи“ — Венизелос се морао раставити са краљем и поћи другим путем. Он је мислио најпре на „збацивање Константина,“ Французи су на то пристајали, али Енглези у први мах никако. Због тога је Венизелос морао ући у улогу обичнога опозиционара. У Грчкој су ствари ишле све горе. Јавно мишљење је било подељено на двоје, војска и официри уђоше у политику, нови избори доведоше већину краљеву, немачке подморнице су потапале грчке бродове на путу за пристаништа савезничка. У часу када су Савезници имали највише мука на фронтовима и Западноме и Источноме, влада Скулидисова предаде утврђења рупелска, тај кључ од долине Струме, Бугарима. Бугарске трупе са пристанком Главнога Грчкога Штаба, после уласка у рупелски кланац, уђоше без отпора у Серез,

Кавалу, у Маћедонију и у Тракију, а рупелску посаду, — једну грчку дивизију, — интернираше у Немачкој. На ово Французи и Енглези блокираше грчко приморје, француски морнари се искрцаше у Пиреј где ће их Грци после, у заседи, дочекати и многе побити. Венизелос се мучио скоро годину дана да разбије намере грчкога краља. Грчка се у ово доба изделила на два дела; стара Грчка је била уз краља, а острва и нове маћедонске земље, добивене 1913., уз Венизелоса. Демобилисани грчки војници створише „лиге епистрата“; оне су биле извршиоци краљевих жеља. У јуну 1916. нови избори доведоше опет А. Заимиса на владу. Венизелос је био при крају своје снаге. А кад краљ Константин одби позив Румуније да ступи у рат противу Бугарске, онда се Венизелос реши на последњу меру, да крхаштап над Константином. Једнога септембарскога дана, око три сахата изјутра, укрца се на брод некога свога пријатеља и оде у Солун. Докле су Венизелосову кућу и у њој једнога човека маскираног као Венизелос чували дворски полицајци, дотле он стиже у своје рођено место на Крит. Ту се Венизелос врати на своје старо занимање — револуционара. Њему одмах приступише Крит, Митилена, Хијос; он организова револуционаре и дође у Солун, који је био први уз њега. У Солуну га дочека генерал Сарај, главни командант савезничких трупа. Венизелос ту образова владу народне одбране и позва под заставу војнике, и убрзо састави војску од 60.000 војника са потребним бројем официра. Његова влада би призната од Енглеза и Француза као законита, а атински митрополит на свечан начин анатемиса на Божић 1916. Венизелоса као „велеиздајника“ и „издајницу над издајцима“. Што је углед његов у току времена растао у Тројноме Споразуму, углед Константинов је све ниже ишао. Он се, најзад, приближавао одлуци или да попусти Савезницима или да иде из Грчке. Убијање француских морнара на путу Пиреј—Атина у децембру 1916. одлучило је његову судбину. Ако га нису уклонили

још тада, то је зато што су се противили руски цар и италијански краљ. Руски цар, јер су на двору Константинову биле две велике руске кнегиње, Олга, мати краља Константина и Јелисавета супруга брата краљева Николе. Италија зато, што се бојала Венизелосове сувише велике Грчке. Слично расположење трајало је до лета 1917. Царевина руска је тад пропала, а тиме је за савезне и удружене државе опасност ојачала на читавоме Источноме фронту, а нарочито на Солунском. Требало је са краљем Константином свршити. Крајем маја 1917. у Лондону би решено: да се он позове одмах да се одрекне престола, а да се круна не понуди његовоме наследнику престола, који је по расположењу био што и отац, него његовом млађем брату краљевићу Александру. Савезничка војска је имала доћи у Тесалију из Солуна, а затим посести Пиреј и Коринт. Савезници упутише у Атину Шарла Жонара као комесара. Докле је Жонар пловио за Саламину на оклопници „Истине“, дотле су Италија и Енглеска покушавале да спасу сиромаша „Тина“, нећака краљице Александре и руске царице-мајке. Жонар се не осврће, већ ради да што пре сврши посао. Кад је све уредио, чак и са неким министрима краљевим, он упућује влади Заимисовој ултиматум у коме тражи да краљ Константин у року од 24 часа абдицира. Заимису, који долази у Саламину да тражи одлагање или ублажавање ултиматума, Жонар одговара: „Моје родно место, Арас, бомбардован је и уништен без оправданог разлога, њега су Немци систематски порушили. Знајте, ако треба, ја ћу од Атине урадити што Немци од Араса.“ Чим је сишао А. Заимис плачући са „Истине“, Жонар наређује савезничкој војсци и бродовима да се примакне Атини, да се трупе искрцају. Претња је имала дејство — још истога вечера (11. јуна) Жонар је добио од Заимиса поруку: „Њ. В. Краљ Константин, бринући се као и увек само за добро Грчке, одлучио је да напусти земљу са наследником и да означити као свога наследника краљевића Алексан-

дра.“ Сутра-дан је краљ са породицом и причевима оставио Атину; после две недеље Заимис је дао оставку, а 27. јуна Венизелос опет узима власт у руке.

Прве понуде за мир.

Необично брзо попуштање и пропаст Румуније било је велико разочарење за Савезнике. Енглески министри, а нарочито Лојд Џорџ и Сер Едвард Греј, после румунскога слома, дадоше изјаве које су у ствари биле нове претње Немцима. Лојд Џорџ, најпре у јавности а после у Доњем Дому, поручио је њима да сви војници и сваки савезник морају задати последњи ударац, а Асквит је обећао пред Парламентом да Савезници не могу стати на по пута. „Борба се не може свршити тек онако, каквим таквим пазаром. Циљ Савезника није да се свете или да нешто узму, него да траже репарације за учињено и сигурне гаранције за будућност.“ А стари миротворац, сер Едвард Греј, изјављивао је тада ово: „Годинама пре овога рата живели смо под притиском и у страху од прускога милитаризма, који се ширио не само у Пруској него захватао и читаву Европу. И зато не може бити мира све дотле докле се не утврди мир који ће обезбедити свима живот без бриге и страха од тога великога зла... Неутралне државе треба да раде свима силама да се постигне споразум међу народима како се не би могао више поновити овакав рат. Да су неутралне државе биле сложне у томе да, у јулу 1914., све одлучно траже да се спор изнесе пред једну конференцију или пред Хашки Суд и да се мора чувати неутралност Белгије, не би било рата.“

Ова значајна изјава сер Едварда Греја, учињена 23. октобра 1916. у Лондону, у којој је изражена идеја о Лиги Народа, коју ће он доцније најозбиљније заступати, начинила је у Берлину дубок утисак. Немачки канцелар, који се није заносио много победама војничким и прекомерним прохте-

вима немачких пангерманиста и представника тешке индустрије, још је у 1915. почео да говори о могућности мира. Прво је покушао да придобије цара за овакве покушаје са ратујућим странама, а у лето 1916. решио се да иде даље. Немачки цар у једноме писму упућеном јавности позива ратујуће стране да се мире. Фрања Јосиф је пристајао на ову ствар увек кад су му је предлагали и други, али је свакад желео да то буде са пристанком и у пуном споразуму са Немачком. Аустриски канцелар је ишао и даље, он је предлагао да се објаве и услови мира, и у томе духу је наваљивао на Бетмана Холвега. Барон Буријан је тражио за мир ово: „*Аустрија* мора бити очувана у целости сем неких граничних исправака према Русији и према Италији. *Србија* да уступи један већи део своје територије Бугарској, Арбанији и Аустрији и да уђе као царински савезник у круг Аустрије. *Арбанија* да остане аутономна под протекторатом Аустрије.“ Немачка влада није пристала да се објављују ови услови, али се сагласила да се представници противне стране позову на разговоре о миру чим Немци уђу у Букурешт.

И доиста, недељу дана доцније, после пада румунске престонице у руке Немаца, Бетман Холвег упућује једну кратку ноту владама енглеској, француској, јапанској, италијанској, руској, румунској и српској. У тој ноти Немци кажу ово: последњи догађаји утврђују да је снага Централних Сила несаломљива; али оне не траже да сруше и униште своје противнике и зато предлажу преговоре. Ово што предлажу може служити као основа за обнову дуготрајног мира. Ако не би и поред ове понуде за мир друга страна њу примила и хтедне продужити борбу, онда ће Немачка, Аустро-Угарска, Турска и Бугарска ићи до краја, отклањајући свечано одговорност пред човечанством и пред историјом. Ова понуда је саопштена немачкој војсци, али њу је помоћник маршала Хинденбурга, генерал Лудендорф, тако удесио да је изгледала пре као нови

позив на срчану борбу него на умиривање. „Војници! Свесни победе коју сте однели Владари Савезних Сила понудили су мир. Ми ћемо видети да ли је циљ постигнут. Међутим, ви ћете са божјом помоћи стајати чврсто против непријатеља и победити га.“

Бриан је одмах објавио поводом ове понуде да је ово само маневар да се подвоје савезници. Руска влада је одбила са презрењем немачку понуду, а барон Сонино је позивао Италијане да се не одвајају од својих савезника у часу када долази овај подмукли напад од непријатеља. Енглези су одговорили оборивши владу пипавога Асквита, а доведавши на њен врх Лојда Џорџа. Овај лукави политичар из малене земље Галске створи Ратни Кабинет, и преузе у своје руке вођење рата, основавши нарочиту канцеларију око себе од стручњака, који ће уклањати сметње што свака бирократија ствара. „Ући у разговоре са Немачком, која себе проглашава победоцем и не говори о условима за разговоре, то то би значило ићи у маглу. Пре него савезници, тако је говорио овај пркосни министар, син једног малог обућара из Велса, уђу у разговор, треба да знају: пристаје ли Немачка на један једини и могући услов за мир: потпуни повраћај, пуна репарација и стварне гаранције. Каково је јемство да, ако радимо како се предлаже, да нећемо имати више муке са пруским милитаризмом него и данас?“ Предлог, који је Бетмен Холвег у једном говору објашњавао, схватио је Лојд Џорџ као одјек ратничких труба Хинденбургових легиона.

На сам крај године савезничке и удружене државе, Велика Британија, Француска, Италија, Русија, Србија, Белгија, Јапан, Румунија, Црна Гора, Португалија, пошљу један заједнички одговор немачкој влади. „Један обичан предлог, без излагања услова, за отварање разговора није никаква понуда за мир, стајало је у овоме одговору, — један мутан предлог, без стварности и тачности, пре би личио на једно ратно лукавство него на понуду за

мир. Понуда се заснива на тренутном стању у Европи, а не на стварној снази ратујућих страна. Мир под таквим условима био би само у корист нападача. Пустош коју је Немачка, објављујући рат, нанела са својим савезницима, захтева казне, репарације и јемства, а Немци о томе ни речи не говоре. Немачка понуда је у ствари само средство да се створи неслога међу савезницима, да се ободри јавно мњење у Немачкој, и да се јавно мњење у неутралним земљама поколеба. Савезничке владе одбијају да претресају понуду која је и празна и неукусна. Савезници још једном изјављују да нема мира докле докле не добију репарацију повређених права, признање начела народности, слободан живот малих држава, и једно решење којим би се учинио крај силама, које су биле стална опасност за народе.“

Кад је стигао овај одговор десет савезних и удружених држава, Кајзер је плануо, и упутио по диктату Лудендорфа овај борбени проглас војсци на суву и на мору: „Наши непријатељи су одбили нашу понуду. Они желе уништење Немачке. Пред Богом и човечанством непријатељске владе морају носити одговорност за даље страшне жртве које сам желео да вам уштедим. У вашем гњеву противу лакоумних непријатеља, у вашој чврстој вољи да браните оно што је нама најсветије, очеличиће се ваша срца. Наши непријатељи су одбили руку коју сам им ја пружио. Са божјом помоћи наше оружје примораће их да је приме.“

Једном пошле, ствари су се брзо развијале. После немачкога корака долази амерички. У почетку треће недеље децембра 1916. јавља се председник Сједињених Америчких Држава Вилзон с позивом ратујућим странама, да изнесу своје услове за мир о коме је далеко пре мислио него што су Немци правили свој предлог. На тај начин ће се знати сва чији захтев. „Можда је мир ближи него што ми мислимо; можда услови нису тако страшни као што се неки плаше, размена погледа може отворити

пут за конференцију. Председник не нуди мир нити своје посредништво. Он предлаже да се покуша нешто.“ Немци нису чекали да виде шта ће одговорити Савезници, и 25. децембра предлажу да се почну непосредни разговори између ратујућих страна у каквој неутралној држави, и изјављују да ће радо с Америком сарађивати на томе после рата да се будући ратови онемогуће. Немци су на тај начин у лепоме облику одбили да кажу своје услове. Савезне државе, противници Немачке, нису тако радили; оне су дале израђен одговор у јануару 1917.

Француска, Велика Британија и Русија биле су почетком септембра уговориле да неће једна без друге закључивати засебне уговоре. Доцније су то примили Јапан и Италија, али ни тада нису утврђени услови њихови за случај повољнога исхода рата. Приликом једног великога ручка у Општинском Дому у част новог лорда мера од Лондона, који се даје сваке године 9. новембра, Шеф Британске Владе дао је овакву изјаву: „Ми нећемо метнути наш мач у корице, који нисмо тек олако извукли: 1) докле Белгија, и додајем Србија, не поврате што је њихово било и више него што су жртвовале; 2) докле се Француска не обезбеди од нападања; 3) докле се права малих народности у Европи не обезбеде и уреди на необоривој основи; 4) докле се војно господарство Пруске потпуно и за увек не уништи.“ Французи су то примили као своје ратне циљеве, додавши да Француска не мисли да положи оружје докле се год Алзас и Лорен не врате Французима. Кад је дошао предлог из Вашингтона онда су Савезници морали да обезбеде једном циљеве ради којих су дотле пролили толику крв и поништили толика добра. Они су се слагали са планом о Лиги Народа, али о томе се могло говорити тек пошто се овај садашњи сукоб расправи. Мир који би гарантовао будућност, репарације и повраћај у старо стање, није био могућан у овоме часу. Господарство војничко, политичко и економско, над читавим светом, то је био циљ Централ-

них Сила. Њихово држање и њихов рад је био за време рата непрекидно против човечности и против цивилизације.

Савезници су у закључку свога образложе-нога одговора казали ово: „Савезницима није тешко одговорити на предлог. Цивилизовани свет зна да они пре свега траже обнову Белгије, Србије и Црне Горе заједно са одштетом за њих; затим евакуи-сање заузетих територија у Француској, у Русији и у Румунији, са праведном накнадом штете; осим тога тражи се реорганизација Европе, у којој би се учврстио један једном зајемчен режим заснован на поштовању народности и праву на пуну слободу и безбедност за несметано привредно развијање, и на међународним територијалним уговорима и спо-разумима који ће, и на суву и на води, онемогућити неправедне нападе. Поред овога: повраћај оних по-крајина које су одузете од Савезника или силом или противу воље становника; ослобођење Итали-јана, исто тако Словена, Румуна и Чехо-Словака, од туђега господарства; ослобођење народа који стењу под крвавим турским режимом; удаљавање из Европе Отоманске Царевине као државе која је страна западној цивилизацији. Намере Рускога Цара у погледу Пољске већ су показане у његовој про-кламацији руским војскама. Није потребно овде напомињати да, ако је намера да се скрши сурови пруски милитаризам, није никад била намера Са-везника да истреби и политички збрише немачки народ.“

Из овога одговора видело се јасно да Турску треба поделити и из Европе уклонити, али о судбини Аустрије није било све тако јасно. Што се тиче „ослобођења“ Италијана могло се знати да ће Ита-лија анектирати све земље у којима Италијани живе, али за Југословене, Румуне и Чехо-Словаке могло је да се разуме да ће они добити само аутономије.

С одласком Асквита са положаја шефа бри-танске владе, отишао је и Сер Едвард Греј, који се од свих министара иностраних дела у новијој

историји ове државе најдуже задржао, једанаест година, на томе положају, — а дошао је Балфур. — Овај конзервативац је одмах упутио вашингтон-ској влади једно обавештење о захтевима савезнич-ким. Он разлиже зашто се Турска мора поделити, и тврди да се мир може постићи само кад се до-бије победа. Председник Сједињених Америчких Држава је сад имао у рукама неке ратне циљеве Савезника, али мир зато није био ништа ближи. У јануару 1917. год. Немачка и Аустрија упу-тише неутралним државама ноте, којима оптужују Француску и њене Савезнике за наставак крвопро-лића. Али, то није још умањило жељу Вилзонову да добије мир. Он затражи од Немаца да и они кажу своје циљеве рата, да их одреде. Немци од-говарају: Они су тако умерени да готово личе на слабост! — Па ви тражите више, одговарају им на то из Беле Куће, само да се добије полазна тачка.“ По наредби председника Вилзона, пуковник Хаус, пријатељ и поверљиво лице његово, позива 19. јануара немачкога посланика да се почну пре-говори о томе, казавши му да не треба звати нај-пре конференцију ратујућих страна, како је пред-лагао немачки кабинет. У то, за савезнике Енглеске и Француске тешко доба, изгледало је, да је Аме-рика више полагала на јемства да се спрече будући ратови него нови распоред територија. На једноме банкету у берлинској трговачкој комори, амерички посланик Церард, тих дана, држао је говор у коме је било и ово место: „Наши односи нису били ни-кад бољи него данас, а да ће ти односи трајати јемство ће бити људи као што су Бетман Холвег, Хелферих, Цимерман, Хинденбург и Лудендорф; докле су они ту, дотле ће тако остати.“ Речи по-сланика Церарда су изненадиле свет по срдчности тона иако се то од њега могло очекивати. Али, слатке речи овога америчкога дипломате нису прим-љене како се можда надао; одјек је био чувен у Вашингтону. Нови државни подсекретар за спољне послове, човек кога је похвалио Цимерман, заме-

ник фон Јагова, обавештава немачкога посланика у Америци, да Немачка, иако је готова да разговара о средствима противу рата, не би желела да Америка посредује. Немци су објашњавали да је то зато да непријатељи не би мислили да Немачка из страха тражи мир. „Ми смо убеђени да ћемо победити. У вашем разговору са председником Вилзоном, — тако су гласила берлинска упутства, — ви морате бити неодређени у погледу наших услова за мир. Можете му рећи да ће бити врло умерени. Ми не желимо анексију Белгије, али о Алзасу и Лорену не можемо дискутовати.“ После овога корак у Вашингтону, на седници Крунскога Савета у Плесу, Бетман Холвег је дао пристанак да се почне изнова неограничена акција немачких подморница. Тога дана, 1. фебруара 1917., није више могао бити нико, па ни Кајзер, ни неодлучни и млаки канцелар Бетман Холвег, противан безобзирноме рату подморница. Чим је прочитан говор Л. Џорџа да одбија понуду за мир, Лудендорф је телеграфисао цару да је уверен, да треба почети са пуном снагом поново борбу подморницама противу непријатеља. Ову одлуку је немачки народ дочекао с одушевљењем очајника противу кога се дигао цео свет. Још 1916. у пролеће тадашњи шеф немачкога Главнога Генералштаба, фон Фалкенхајн, тражио је од адмиралитета да се почне борба, а глава његова фон Тирпиц је говорио да ће за пет месеци довести Енглеску силом за зелени сто. Хиндербург је пак јавио да не одговара за држање Западнога фронта 1917. ако се не почне рат са подморницама. За ову борбу били су и војници у аустро-угарскоме Генералноме Штабу, иако су противу тога били цар Карло и његов министар гроф Чернин. На њихову примедбу да ће онда и Америка ући у рат, одговорили су Лудендорф и његови официри, да Америка и иначе даје и шаље Савезницима неограничено ратни материјал, а Немачка је довољно спремна и за тај случај. Бетман Холвег је уверавао Чернина да је то „наша последња карта,“ а кад је на Крунскоме Савету у Плесу донета од-

лука, он је телеграфисао Хелфериху: „Коцка је бачена.“ Да је тада дао оставку можда би урадио добро, јер је његов углед пао, а војници су захтевали да иде зато што је био помирљив и што је био слаб. Том приликом је и Кајзер „бачен у засенак пред човеком деспотске воље и гвоздене руке, генералом Лудендорфом.“

Ова одлука је једно време била остала у тајности, а у Вашингтону су били вођени и даље разговори између Немаца и Американаца о миру. Председник Вилзон је имао само једну мисао да се непријатељи измире, и зато је преклињао Немце да нарочито не почну борбу подморницама и потапањем бродова као раније. Вилзон је тврдио посланику Бернсторфу да је Немачка неосвојива, после слома Румуније, и да ће Тројни Споразум, иако је дао онај манифест, пристати на споразумни мир. Али, место свега другога посланик добија наредбу да извести вашингтонску владу 31. јануара „да ће од сутра почети неограничена акција немачких подморница.“

У једноме чувеноме писму америчкоме Сенату, Вилзон је 22. јануара 1917. изложио све шта је радио за повраћај мира, успех који је постигао, и мисли које су га побудиле да тако ради. Он је рекао, даље, да су ближе коначноме претресу за мир него досада кад и уређењу међународнога споразума, који има да дође после рата. Обе стране су објавиле да им није циљ једни друге да униште; а то значи да треба добити мир без победе. „Победа значи мир наметнут побеђеном. Побеђени ће га примити под притиском, понижени, а у њему ће остати увек рана, мржња, и горко сећање; и мир, који би се под тим погодбама закључио не би остао стално него би био као на живоме песку. Само мир равнот са равним може трајати. Мир нити може нити мора трајати, ако се не утврди да владе црпу своју снагу из добре воље и пристанка свих грађана и да право постоји да народи буду равноправни...“

Тако је Вилзон објавио своје становиште о

миру без победе, које је стекао далеко од Европе, из посреднога посматрања. Њему је, мислио је он, довољно размишљање и извештаји, које је добио са мишљењем од свога незваничнога саветника, пуковника Хауса. У доцнијим изјавама, а нарочито у познатих Вилзонових четрнаест тачака, налазе се ове мисли и Вилзона и пуковника Хауса, који је више пута путовао за време рата по Европи, у оба ратујућа логора.

После овога писма дошла је порука немачкој влади да одмах изложи и она своје услове за мир. На дан 26. јануара немачки посланик је читао препис Вилзоновога формалнога предлога, по коме се он нуди као посредник за мир по споразуму. Одмах телеграфише у Берлин: „Вилзон сматра услове Тројнога Споразума за немогуће и износи Сенату своје услове. Он очекује сада и немачке услове за мир који би могли бити објављени. Ако почне акција са подморницама, онда он сматра да је то шамар у лице, и рат ће бити неизбежан“. На дан 29. јануара Бетман Холвег одговара, да би он примио ову понуду за посредовање, али да немачки пристанак мора бити чуван у највећој тајности. „Ми не смемо објавити наше услове после оних које су наши противници у децембру објавили, јер, ако то учинимо, рећиће нам се да смо на невољи“. Сад већ готово сломљени канцелар Холвег саопштава приватно услове Немачке за мир. Ти су услови били ови: „Немачка пристаје да поврати Француској један део Алзаса дотле окупираног; Немачка тражи једну стратешку и економску зону која би њу и Пољску одвојила од Русије, Немачка тражи да јој се поврате колоније и обезбеди се толико других колонија колико одговара броју њенога становништва и привредним интересима; Немачка пристаје да врати Француској окупиране пределе, али под неким стратешким и привредним погодбама и финансиским накнадама; Немачка пристаје да врати Белгију под извесним гаранцијама за безбедност Немачке; Немачка тражи да се привредно и фи-

нансиски заједнички обнове упропашћене ратне покрајине; Немачка тражи одштету за приватна оштећена лица; Немачка тражи да јој се не чине више економске сметње за редовну трговину; Немачка тражи слободу мора на сигурној основи.“

Било је доцкан. У часу, када је Бетман Холвегову поруку извршавао његов посланик у Вашингтону, предавајући је пуковнику Хаусу, у том часу је спремао ноту за Белу Кућу, у којој се саопштава одлука Немачке да почне 1. фебруара неограничену акцију са подморницама по мору. — „Па то значи рат!“ узвикнуо је Вилзон, кад му је секретар за спољне послове, Лансинг, прочитао 31. јануара немачку одлуку. Два дана доцније прекинути су дипломатски односи између Америке и Немачке. „Немачка је сама себи изрекла смртну пресуду, каже пуковник Хаус. Жалосно је што је немачка влада објавила неограничену акцију својих подморница и то у часу када смо били тако близу мира.“ Два месеца доцније дошло је до објаве рата, који је Немачка опет изазвала, покушавајући да подигне Мексико противу Северних Америчких Држава. После читаве серије разних шпијунских афера и покушаја противу сигурности државе и трговине, Америчани открију једну шифровану преписку са Мексиком. Ову је водила берлинска влада, — нађене су депеше Цимермана, министра спољних послова, — ради побуне и припрема за рат. Велики Миротворац Вилзон огласи 2. априла рат; ни речи више не помиње о миру без победе. А сутрадан по објави рата припремљени су уговори о војничкоме савезу и финансиској помоћи Америке.

1. Крај Руског Царства.

Улазак Северне Америке у савез било је сада добро дошло, јер је Русија почела да се љуља. Под притиском тешкога рата и његових недаћа и свакојаким утицаја на вођење унутрашњих послова и рата, племство и царство су водили земљу пропасти. Мекушни а добри Никола II, окружен најгорим реакционарима, све је дубље падао, а јаз између њега и јаднога рускога народа бивао је све дубљи, постајао је провалија. Први знаци овога срљања Русије у пропаст показали су се у лето 1916., када руски мрачњаци оборише Сазонова, који је имао пуно поверење Тројнога Споразума и важио као човек либералних идеја. И поред представке британскога посланика, Сер Џорџ Бјуксиена, и францускога, Палеолога, цар постави за министра иностраних дела Штјурмера, чије држање према Тројном Савезу није било сасвим сигурно. Али, после три месеца Штјурмер је морао ићи; Дума га је толико и то јавно изобличила да је морао да се уклони са положаја. Цар и царица, чија је исправност у погледу Савезника била потпуна, попустио је али је задржао Штјурмера, који је некад имао глас мушки лепог човека, без великих других особина; задржао га је као дворскога министра. Штјурмер је у ствари био оруђе једнога необичнога попа, „страника“ Распућина, који је умео да делује на царицу, и да тако утиче на послове Царевине. Царица Александра, жена сујеверна и побожна, веровала је у молитве и пророчке речи Распућина, он јој је био увртео у главу, преко царици блиске пријатељице Ане Вирубове и других, да само ње-

гове молитве могу наследника престола, великога кнеза Алексија, спасти од тешке болести, сталнога крволипења. Сибирски сељак Распућин је тим путем мењао и цареve одлуке и наводио га на њих. Ова два три изватка из царевих писама царици расветљују ствар.

„Пишеш ми, — одговара цар царици 23. фебруара 1917., недељу дана пред револуцију, — да будем чврст и господар; имаш право. Буди уверена да нећу заборавити; али зар треба тако? Једна мирна згодна реч или одговор често су довољни да човека метну на своје место...

„Захваљујем ти из свега срца на порукама пријатеља (Распућина). Мени се чини да је Протопопов добар човек; али он има много посла са фабрикама и другим стварима. Роздјанко (Председник царске Думе) одавна ми је предлагао Протопопова за министра трговине. Треба да размислим о томе, јер ми је дошло изненада. Мишљења нашега пријатеља (Распућина) понекад су чудновата као што и ти знаш — у свакоме случају треба бити врло обазрив, нарочито кад је реч о високим звањима. Утицај Распућина је био толики да су сви савети и представке и царице мајке, и велике кнегиње Јелисавете Сергејевне, сестре царичине, и других царевих рођака, биле узалудне. Крајем децембра 1916. сви велики кнежеви позивају цара преко великога кнеза Николаја Николајевића, да се отресе злога духа Распућина. А кад некога од великих кнежева и у изгнанство послаше, онда се царев зет, кнез Јусупов, велики кнез Димитрије Павловић, и посланик Пуришкевич одлуче да Распућина силом уклоне са света. Завера је извршена 31. децембра 1916. Распућин је убијен на двору кнеза Јусупова, па онда бачен у Неву. Руски народ је дочекао вест о томе са радосћу, а руска царска породица са дубоком потресеношћу. Погреб Распућинов је свршен у Царском Селу, на начин као да је Распућин био неки ближи царски рођак.

Цар и његова слаба природа предаје у руке

Протопопова власт, којег сматрају као највећег мрачњака у руској историји. Овај човек, за време своје тромесечне владавине, довршио је дело које су мрачњаци руског племства припремали давно. Он је цару световао најоштрије мере против незадовољника у Русији. Узалуд ће цару говорити и британски посланик, и изасланици британске и француске владе, да је у његовом интересу, да бира владу из Думе, међу слободоумним посланицима, Никола II их неће послушати. Он ће слушати своју жену и њене саветодавце, Штјурмера, Протопопова, и друге, и доводити топове са фронта да туку његове поданике, народ који је био гладан и већ заморен и режимом и ратом. Цар и царица били су глуви на пријатељске речи и савете. Судбина је имала да се изврши.

Руска царска зграда била је трошнија него што је ико мислио. Марта 1917. почела је да се руши. 8. марта радници у неким фабрикама пресекоше сваки рад, а 11. марта једна митраљеска чета одрече послушност, није хтела да пуца на штрајкаче. Председник Думе Роздјанко телеграфише цару да је у Петрограду буна. Цар одговара одлагањем Думе. Дума неће да се разиђе. Сутрадан, 12. марта, и друга чета војника не само неће да пуца на гомилу, већ поубија све своје офицере. А кад са фронта дођоше нове трупе, оне се придружише штрајкачима, и зачас је Петроград био у побуни. Јуче Петроград, сутра Москва. Узалуд је цар наређивао команданту трупа генералу Иванову да иде на Петроград; сад су већ и команданти армија били за револуцију.

На дан 14. марта 1918. стижу вести у руску Врховну Команду од Председника Думе, да је стари министарски савет свргнут, а да је власт у рукама привременог одбора Думе. Из Москве опет: да су војници пришли побуњеницима; Кронштат се побунио, са балтичком флотом није у реду. Цар узнемирен овим вестима полази заобилазним путем у Псков. Осам сахата је; у дворскоме возу, у зеле-

ним царским колима, цар миран и нешто блеђи, очекује Председника Думе Роздјанка. Са њим за столом неколико генерала; вечерају, али залогаци их даве; понека реч пада, али никако о главном предмету, о буни. После вечере стиже депеша од генерала Алексејева из Главног Штаба, преклиње цара да повери владу Роздјанку и пошаље проглас на руски народ. Цар је најпре мислио да Роздјанко образује владу, лично њему одговорну. Али се предомислио и решио да влада Роздјанка буде одговорна Думи. Цар је мислио да ће бунтовници, чији се број повећавао из часа у час, бити с тим задовољни, па је наредио генералу Руским да говори одмах са Роздјанком.

Сутрадан, око три сахата ујутро, почео је преко телеграфа историски разговор између генерала Рускога, главног команданта војске, кога ће после снаћи, крајем 1917., страшна смрт од руку болшевика, — и Роздјанка, који није могао доћи у Псков цару, јер су биле разне сметње на путу.

— Цар ми је наредио, јављао је Роздјанку генерал Руски, да вам понудим владу. Примате ли?

— Цар не зна шта се у Петрограду догађа. Страшна буна; анархија је таква да смо Дума и ја покушали да узмемо власт у руке, да би спречили распад Царевине... По несрећи, — откуцавао је телеграф слово по слово речи Роздјанка, — нисам успео. Народ пламти; трупе су распуштене, убијају своје офицере. Мржња према царици иде до крајности. Да би се избегло проливање крви, допуштено је да се затворе министри у Петро-Павловск. Очекујем исту судбину; све се окренуло противу помирљивих. Ваши предлози су недовољни, династичко питање је сад отворено. Не верујем да се може избећи пропаст.

— Па шта предлагате за спас Отаџбине, — одговарао је готово сломљени генерал Руски, — како да се реши династичко питање?

— Мржња према династији, — одговара Роздјанко, — је на врхунцу, али сви војнички кругови одлучни су да се води рат до победе. Гарнизони

у Петрограду и у Царском Селу пришли су Думи... Тако је свуда; трупе су са Думом и народом. Они траже цареву абдикацију у корист царевића, под намесништвом Михаила Александровића... Не шаљите трупе против народа; експедиције као оне са генералом Ивановим не вреде, војска неће противу народа; те жртве су узалудне.

Врховна Команда је била истог мишљења:

— Цар мора абдицирати; интереси Русије и династије то траже.

Цар је, око 10 сати изјутра, примио генерала Рускога који му је поднео телеграфску пантљику на којој је био разговор са Роздјанком. Кад је прочитао, он прије прозору и онда стаде гледати у даљину. Неколико минута тешкога ћутања, цар се обрну Рускоме и поче говорити о предлогу Роздјанка. У по разговора донеше телеграм из Ставке. У њему је било изложено исто оно што је Роздјанко говорио те ноћи о стању у војсци и у позадини. А као решење абдикација царева. „Другога решења нема. Неопходно је да се спречи распадање војске, настави борба на фронту, спасе независност Русије и судбина престола,“ завршавао је генерал Алексејев излагање, додајући да је о овоме тражио мишљење свију главних команданата на фронтима.

Сад су почели стизати извештаји. Најпре је дошао извештај да је царева гарда прешла на страну бунтовника, и да тражи од Думе хапшење официра, који неће да се придруже њима. Друга вест је била да је и велики кнез Кирил Владимировић, један од данашњих кандидата за царски престо, тражио да ступи у преговоре с Извршним Одбором. За овим извештајима, — који су на цара особито утицали, — дошли су одговори од Николаја Николајевића команданта кавкаског фронта, од генерала Брусилова команданта јужноисточног одреда и генерала Еверта са западног фронта. Сваки од команданата на свој начин предлагаше цару да прими предлог председника царске Думе. Шеф Главног Штаба Алексејев

је молио цара у истоме духу; а и доцнији извештаји од команданта на румунском фронту и од команданта балтичке флоте потврђивали су што и други: абдикацију цара Николе.

Цар је блед, лице неиспавано, међу очима дубока бразда. Ни генерал Руски не изгледа боље кад излаже и објашњава цару све извештаје, па завршава, да другога излаза нема.

— Шта ће рећи народ с Југа, па Козаци? пита цар, сећајући се како су га једни одушевљено скоро дочекивали а козаци из телесне гарде издали.

— Питајте и друге, Величанство...

Цар дође блеђи. Окрену лице прозору, иако су завесе биле спуштене. Лице се грчи око усана; цар се мучи са собом, па се онда окреће генералу Рускоме:

— Решио сам... да абдицирам у корист мога сина Алексеја.

То је цар изговорио одлучно и прекрстио се... Пришао је Рускоме, срдечно га загрлио, и ушао у своја друга кола.

После неколико тренутака цар се вратио на траг носећи две депеше. Једна је била за Роздјанка и гласила: „Нема жртве коју не бих учинио у интересу и за спас Русије. Готов сам да абдицирам у корист мога сина, под условом да остане до пунолетства са мно ма да мој брат Михаил Александровић буде намесник.“ Друга је за Алексејева: „Мислећи само добро и за спас моје драге Русије ја сам готов да абдицирам у корист мог сина. Тражим од свих вас да га верно служите.“

Оба телеграма нису била послата одмах; јер су се јавила два изасланика, Гучков, члан Царствујућег Савета и Шуљгин, члан Думе. Обојица су била монархисти, иако Гучкова нису на Двору гледали добро што је био непријатељ Распућининов... Цар је слушао делегате Извршног Одбора мирно, па је у по говора прекинуо Гучкова:

— Ја сам решио данас у три сахата да се одречем престола: Остајем и сад при том. У почетку

мислио сам да предам владу моме сину; али сад сам се предомислио и сад се одричем престола у име мога сина, а у корист мога брата Михаила... Желео бих да задржим сина поред себе. Ви ћете разумети, — завршио је цар, а глас му је подрхтавао — зашто то чиним...

Цар је оставио делегате, и прешао у друга кола.

Измењена царева одлука није била правно јака, али за овај случај није о томе могло бити ни разговора. С обзиром на дотадашње прилике на Двору, мислили су Гучков и Шуљгин, боље је било. Наследник би стајао под утицајем царице, коју нису волели нигде, и царево одступање не би променило много стање у Русији.

Цар је дотерао проглас војсци и народима у Русији, према захтевима Гучкова и Шуљгина; написа два указа, један којим означава В.К. Николу Николајевића, за врховног команданта војске, а други којим кнеза Лвова поставља за председника новог Министарског Савета... У поноћ без четврти, 15. марта 1917. престао је да влада Русијом, којом је неограничено располагао двадесет и три године.

Сутра-дан, дошла је хитна молба Председника Думе и Извршног Одбора да се не објављује царев манифест о одрицању. Све трупе су се побуниле у Петрограду; буна је узела оштар облик. Бунтовници би још и примили да је царевић остао цар, али неће ни да чују за Михаила Александровића као цара. Улицама петроградским крећу бучне гомиле народа и вичу: „Земљу и Слободу“, „доле Романови.“

Сад је било све доцкан. Цар је отишао у „Ставку“ — у Врховну Команду, одакле ће настати његова трагична одисеја са читавом породицом до Тоболска и Екатеринограда.

Његов брат, најмлађи син Александра III, Михаил Александровић, владао је неколико дана, па се и он, слаб и нерешљив, под утицајем околине, одрекао престола за који је, у овим данима, требала друга природа.

Нова влада старца Лвова била је одмах са-

стављена. Чланови те владе су били Павле Миљук, професор, публицист и научник, за Спољне Послове; Гучков, вођ партије октобриста, либералан и енергичан човек, за Војску и Морнарицу; Керенски, вођа социјалиста и добар говорник, за Правду. Коалициона влада је делила власт са првим Совјетом, одбором састављеним од војника и радника. Руски савезници, међу којима је било политичара који се још нису пред историјом оправдали да нису револуцију у Русији помагали, веровали су да ће подмлађена Русија моћи да буде сад још чвршћи савезник. Они су се надали да ће под командом Николаја Николајевића моћи Источни фронт појачати и ослабити непријатељски притисак свуда. Рачун није био сигуран. Руски сељак је био већ заморен од рата. Руска револуција није била само пропаст царскога самодржавља него и крај даљег учешћа Русије у Великом Рату.

Пред абдикацију цареви, између Русије и Савезника вођени су преко Сазонова разговори о будућим границама. „Иако су још прерани разговори о томе, писао је Сазонов рускоме амбасадору у Паризу Извољском, у марту 1916., ми смо готови да признамо Француској и Енглеској потпуну слободу да уређују према Немачкој границу како мисле да је за њих најбоље, под условом да признаду нама право да и ми уређујемо наше границе са Немачком и Аустријом како налазимо за сходно. Ми искључујемо Пољску из међународних разговора, и тражимо да она не долази под контролу Сила.“ Кад је после годину дана, као изасланик владе, Думер преговарао са Русијом, он је тада предлагао ово: Французима Алзас и Лорен, нарочити положи у долини реке Саре, а „Рајнску Област одвојити од Немачке. Цар је у начелу примио под условом да има слободне руке на његовим западним границама, као и право утврђивања на утврђењима у Аландским острвима.“ О овоме споразуму, који је нотама био утврђен, Енглези нису ништа знали и са њим се у оно време сигурно не би слагали. Али

и руско-француски споразум није вредео дуго, само две недеље после његова закључења цар је напустио тристагодишњи престо Романова.

Нова коалициона влада кнеза Лвова дала је одмах једну изјаву о својим тежњама у спољној политици.

„Слободна Русија не жели да влада другим народима нити да им одузима њихову народну земљу, нити тражи туђе покрајине. Њена је жеља да се мир заснује на начелу слободнога самоопредељивања народа. Руски народ је скинуо окове са Пољске. Влада ће чувати права Отаџбине и извршиваће обавезе са којима су наши Савезници ушли у рат.“ Другим речима, ако неће Руси више да пролевају крв за проширење своје отаџбине, онда у толико мање ће моћи да се тражи од њих да се туку за своје савезнике. У половини маја велики пријатељ велике словенске Русије, а нарочито бугарских територијалних тежњи, Миљуков, мораде да одступи, а за њим одмах и Министар Војске Гучков. Влада пређе у руке левице, иако је била мало социјалистичка; Керенски поста Министар Војске, а Чернов, присталица национализације зиратне земље, са још двојицом социјалиста уђе у владу. Керенски се умео сналазити пола године, и доста је вешто кривудао између совјетске моћи и верности Савезницима.

Још није био господар Петроградски Совјет: али бољшевици су радили све могуће да униште сваки ред, и да оборе привремену владу и припремају своју. Они су вешто искоришћавали сујетне демократе који су веровали да ће дуго владати у Русији, и пуштали су их да раде шта хоће. А шта су могли и радити? Све је било пољуљано из темеља; војска се топила, са фронтва су несметано одлазили војници, незадовољни, тражећи неред, забуну. Русија је била узаврела, исхрана војске и становништва у позадини немогући. Централне Силе с једне, Турци с друге стране настављали су

нарочито хемиским ратом да онеспособе Русију за отпор.

У половини априла 1917. Немци се одлуче на једну очајну ствар. После неограничене борбе подморницама, које су потапале и болнице и трговачке и путничке бродове, дошли су отровни гасови, ватрене бомбе, бомбе са клицама заразних болести, и најзад Лењин. Немци га пропустише кроз Немачку из Швајцарске у запечаћеном вагону, као неку кужну клицу, како каже Черчил, и он дође 16. априла у Петроград. Немци су знали шта раде; у Лењину је била снага; Карл Маркс је био теорија, вера, а Лењин је дело, акција. Лењин је био оруђе, слуга вере, њен заточник; он је направио план комуниста за борбу, он издавао наредбе, он пуштао крилатице, он зазвонио на буну, он водио војску. Лењин је био осветник. Син једнога чиновника малог племства, исправнога чиновника, и брат једнога револуционара, кога су чиновници обесили због учешћа у неком атентату, прешао је брзо из једне у другу атмосферу. Кад су му брата обесили било му је 16 година, дакле у доба када се осећа, а Лењин је умео осетити и оком обухватити цео свет, његову историју, патње, глупости, бестидности и неправде. Он је умео као ретко који човек да разуме и осети све то скупа. Крв његова брата начинила је да све то гледа кроз црвену призму. Кроз крв је мислио да поправи свет, да побољша стање несрећних људских створења. И крв је потекла у Русији какву ниједан азијатски владар није запамтио. Немилоствито, без поговора, падале су жртве. Најпре у пространој Русији, па онда по Европи. На стотине хиљада владика, свештеника, лекара, учитеља, полицајаца, интелектуалаца, официра, радника и земљорадника разне врсте платило је главом ради остварења опште светске револуције. Лењин није веровао ни у Бога, ни у цара, ни у отаџбину, ни у морал, ни у уговоре, ни обавезе, ни у обичаје, ни у законе, ни у структуру човечанства па, најзад, — пише један енглески историчар — ни у

себе. Он је опорекао и свој систем, он је тврдио да је пропао у примени у најважнијим његовим тачкама.

Совјети су 30. маја позвали Западне Силе да своје ратне циљеве ревидирају. На то нису добили никакав одговор; осећало се у Паризу и у Лондону да је револуција у Русији једна будућа опасност, и да се Русија не може више повратити на оно што је била 1914.

Исто тако, на позив вође холандских социјалиста, друга Трелстра, кога су помагали совјети, па и сам Керенски, да се састане једна конференција представника социјалиста из свих земаља, у Штокхолму, да већа о миру, владе у Лондону, Паризу и Риму, само су се насмејале. Овај предлог су били примили делегати Тројнога Споразума Алберт Тома за Француску, Вандервелд за Белгију и Хендерсон, данас британски Министар Иностранних Дела, за Енглеску, који су, одмах после цареве оставке, били упућени у Петроград. Хендерсон, социјалистички представник у Ратној Влади Лојда Џорџа, реферисао је својој влади да треба повратити веру у циљеве рата ако се хоће да руски народ остане у редовима Савезника. Лојд Џорџ је одобравао овај план, али други су били противни, те су владе Тројнога Споразума одбиле да визирају пасоше вођама социјалиста. На конференцију у Штокхолму су били дошли социјалисти из Централних Држава, Швајцарске, Холандије, Скандинавских Држава, Шпаније; али како нису дошли представници Тројнога Споразума то је и цела ствар пала у воду. Керенски је, међутим, уз помоћ генерала Брусилова, — који је заменио Алексејева у Врховној Команди — покушао последњи напор да удари на непријатеља. Прикупљена војска имала је да освоји Лавов. Јуна 29. поче битка, али после три недеље напредовања устави све генерал Макензен, и, да га нису Румуни задржали, он би сигурно ишао и даље. То је био последњи напор руске војске. Немци пређоше на

северу преко Двине, уђоше у ришки залив и искрчаше трупе на обалу на домаку Ревала.

2. Судбина цара Николе II.

У затвору у Царскоме Селу царска породица је провела 145 дана, од 22. марта до 14. августа 1917. год. Одлука о хапшењу њеном, први указ Привремене Владе, није садржавао разлоге зашто се то чини. Разлози које су давали председник Привремене Владе Лвов, министри Керенски и Миљуков, били су двојаки. Њихова правдања су више мање истинита.

— Ми смо морали ухапсити Николу II и Александру Фјодоровну, каже Керенски. То је захтевало расположење војске у позадини и радништва у Петрограду и у Москви. Од мене су тражили да казним цара. Ја сам то одбио; ја нисам хтео да будем други Павле Мара; само један непристрасни суд могао је да суди Николу II. Раздражена гомила није мрзела њега, она је у њему гледала омрзнуту царизам... Хапсећи цара и царицу, Привремена Влада је у исто време обезбедила њихове животе. То је био један разлог. Други разлог је био у томе што су све грађанске партије, — интелигенција, буржоазија, виши официри, — гледале у царевој политици, а нарочито у политици царице и њене околине, праву погубао за земљу. Њима се приписавала намера да направе засебан мир и савез са Немачком. И зато је Привремена Влада хтела да иследи целу ту радњу цара, царице и њене околине. Једна нарочита изванредна комисија имала је да извиди какву су улогу цар, царица и њена околина имали у свима државним пословима.

Керенски је у Привременој Влади био све и сва. Он је свуда стизао, па и да уреди живот царских хапсеника у Царском Селу.

Према његовој уредби, царска породица и дворани морали су бити потпуно одвојени од света. Царска породица се није нигде могла мицати сама

ни изван Царскога Села ни у њему. У парку су била одређена нарочита места за њено ходање, а служба божја могла се вршити за њу само у двору. Цар и његови могли су излазити у шетњу до сумрака, никога нису могли виђати без пристанка Керенскога, никоме нису могли без цензуре писати писма. Њихова шетња је била под стражом.

Па ни у саоме двору није било слободнога кретања. Један одан човек Керенскога, пуковник Коровиченко, пратио је у стопу свачије кретање у двору. Нигде се нико није смео макнути а да га не прати стражар.

Цару су одузели били све његове хартије, тражећи у њима доказа за његово издајство према Русији.

Неко време цар је био одвојен чак и од царице; могао ју је виђати само за време обеда и у присуству деце и дворана. Било му је, шта више, забрањено да говори о другом чему до о обичним стварима.

— Ја сам ту меру предузео, каже Керенски, у намери да подвргнем испиту и цара и царицу. Цару сам ја то лично саопштио, а Коровиченко царици. Та мера је трајала месец дана; после је дигнута.

Керенски је о првој посети у Царском Селу био врло нервозан, сув, крут, смешан. После тога, на другим посетама, збрисао је први рђави утисак. И царска породица се била навикла на њега; он је омекао у начину опхођења и поступања према цару и царици.

Керенски објашњава донекле сам ово своје држање. Он је мислио да ће у Царском Селу наћи неке документе који ће цара компромитовати. Пред фебруарску револуцију много се говорило, да је цар, под утицајем царице Александре, преговарао са Немачком о засебном миру, и Керенски је веровао да ће наћи доказа за суђење царево. Керенски је био увртео себи у главу да је он Сен-Жист, или Фукије Тенвил, и друге велике судије краљевске

породице Луја XVI из доба прве Француске Револуције. Кад није ништа нашао у царској архиви, он је тек онда тобож пустио. Из ислеђења која су се водила и докумената која су се нашла у Тоболску после убиства царске породице, излазило би да је Керенски био дволичан. Докле је у Царском Селу био мек и учтив, дотле је он спремао план да царску породицу удаљи из Петрограда, и то далеко. Његову изјаву, да је он Николу II и његову породицу преместио у Тоболск да буде мирнија и да буде у већој сигурности него у Петрограду, данас нико не узима озбиљно. Утврђује се уверење да је то он учинио више ради сигурности своје владе, а у тајној намери, можда у уверењу, да ће се цара и царице моћи једнога дана отрести лакше у Тоболску него у Петрограду, где је непрестано врело. Најпре у Сибир, у прогонство као некада руске нихилисте, па онда у смрт, као што се многим политичким осуђеницима догађало у доба царства, нарочито у доба Николиних претходника.

Разлози којима се руководила Привремена Влада, да промени овај затвор за онај у Сибиру, нису сасвим јасни. Они које су давали чланови те владе нису сасвим искрени. И Лвов, и Керенски, приликом испитивања која је учинио Н. Соколов, иследни судија адмирала Колчака, изјављивали су да су царску породицу испратили у Сибир из разлога личне сигурности цара и царице. Влада је била непрекидно узнемиравана захтевима Петроградскога и Кронштатског Совјета да се царска породица и њена свита баце у тврђаву Св. Петра и Павла. Совјети су чак и претили, а једном су преко совјетскога изасланика Масловскога, покушали да на своју руку изведу цара и његове из Царскога Села. Због тога је влада Керенскога послала два човека у Тоболск, да припреме све за премештај царских хапсеника у кућу гувернерову.

Керенски није, међутим, желео да се царска породица метне на сигурно место. Јер, постојале су

две могућности, у прво време бар, да се цар спасе. Једна је била да он отиде у Енглеску, где је био позват од краља Енглеске. Друга је била да га пошаљу на Крим или у јужну Русију, где су већ били неки чланови царске куће, који су се доцније сви спасли смрти. Пут кроз Русију за Крим, — где је цар желео да буде затворен, — био је сигурнији него путовање за Тоболск, где је требало вршити неколика претоваривања. Керенски је морао имати друге намере, иако он то пориче. Ако није била његова задња мисао да редовним путем суди и осуди цара, као што су радили сви револуционари из великих револуција, оно је сигурно намеравао да држи цара и царицу као таоце, као јемце за сигурност своју и своје владе, на случај какве контра-револуције, било монархистичке, било бољшевичке.

На дан 14. августа 1917. кренула су два воза из Царскога Села; у једном је био цар са породицом, један део дворскога особља и нешто војске, а у другоме слуге и други део војске. Уз цара је пошло, које дворског особља које слугу, око шездесет лица. Путовање је било дуго, досадно, али без икакве сметње. На једној станици, у Званки, радници су хтели да знају ко је у „међународним колима“; кад су чули да су ту цар и његова породица, сви су се удаљили.

Железницом је пут трајао четири дана до станице Тумен. У Тумену се цар укрцао на брод „Рус“ и петого дана у вече стигао је у Тоболск. Тек 26. августа је цела породица ушла у нови затвор, у гувернерову кућу.

У Тоболску је царска породица живела месец и по дана. Живот је био сваки дан све гори и гори. То је трајало до 26. априла 1918; тога дана су цар и царица са ћерком Маријом премештени у Екатериненбург, где је учињен крај њиховом мучењу.

Историја одласка царева и царичина из Тоболска није сасвим расветљена. Али, по свој прилици, да је цар био поведен да би га одвели у

Немачку, у иностранство. У Тоболск је дошао један совјетски комесар, Јаковљев, који је радио опрезно да цара изведе из Тоболска. Он је у томе послу имао велике муке. Трбало је најпре издржати борбу са царицом: она није хтела никако пустити цара сама. — „Моја је дужност да оставим децу и да са њим идем!“ говорила је царица, мислећи да ће цара водити у Брест-Литовск да потпише мир са Немачком, или у Москву да га суде. У то време царевих је био озбиљно болестан од повреда у ногама, које су, као и увек, изазивале стални одлив крви. Кад је то било свршено, требало је издржати борбу са уралским и сибирским совјетима, који су се противили одласку цареви из Тоболска. Јаковљев је, најзад, успео да изведе цара, царицу и велику кнегињу Марију из Тоболска, и да их доведе до Екатериненберга. Комесар Јаковљев је изводио како тако своју намеру. У Екатериненбергу месни совјети спречили су га да је потпуно изврши. После једне свађе и борбе између њега и црвене војске, он је морао предати на реверс цара, царицу и велику кнегињу Марију совјету из тога места. На зиду између прозора у соби царичиној, која је била означена као затвор, руком царичином био је забележен датум 30. април 1918. као дан њихова уласка у кућу Ипатијев, где је доцније над њима, сурово, и убиство извршено.

Тако је пропао покушај комесара Јаковљева да цара изведе преко Омска и Екатериненберга у Европу. Јаковљев је по свој прилици радио целу ствар за рачун Немачке. Немачка је хтела да спасе цара. Она га је хтела спасти, али не да добије потпис његов за мир у Брест-Литовску, него да га поново врати на престо и да склопи са њим још за време рата савез. Међутим, према сведочанству свију, цар је казао кад се помињала та могућност: — „Пре ћу дати да ми руку одсеку него да потпишем издају!“

Основа мржње противу цара и царице у Русији означена је у речима: „Цар и царица су издајници“.

У руском народу пред револуцију био је раширен глас да је „Немка“ мрзела Русију и Русе из дубине душе. Међутим, царица Александра Фјодоровна била је по рођењу Немица а по срцу Енглескиња. Иако васпитана у Енглеској од стране краљице Викторије, која је била опет сва под дубоким утицајем свога мужа, кнеза Алберта, царица је мрзела Немце, а презирала Виљема II. — „То је глумац, лицемер, за презирање“, говорила је царица својој деци. Приликом бављења српске мисије у Царском Селу 1916. чуло се од царице неколико реченица такве врсте на рачун Немаца. Ова поносита, али не охола владарка, у својој мржњи према немачком цару ишла је тако далеко да је поклоне, које је он слао или давао о свечаним приликама „својој драгој рођаци Алиси“, она раздавала слугама.

Соколов, у својој истрази о убиству цара и царева породице, историчар Жилиар у своме делу *Трагична судбина Николе II и његове породице*, дворска дама Ана Вирубова у својима *Мемоарима са руског двора*, Сер Џорџ Бјуканен, енглески амбасадор у Петрограду у својим *Мемоарима*, слажу се да је царица више мрзела Немце него Никола II. Она је из свога живота чупала све што је немачко. Царевић Алексије није знао ни речи немачког језика; царица није хтела да он учи тај језик.

Кад је, за време револуције, први пут било речи о томе да цара и његову породицу превезу у иностранство, она се противила; она је волела Русију као своју отаџбину. Она је врло чврсто веровала да су просте народне масе њу разумевае и биле са њом, да су њу и њих везивала верска осећања. Она је толико веровала у народ и веровала народу да је често долазила у сукоб са својом околином кад би ова тврдила да она народ руски не познаје и да је народ „рита као и свугде“.

Цара су оптуживали да је био под утицајем своје жене; он је то несумњиво и био. Од првога дана њиховога заједничкога живота, царица Александра је овладала њиме, па убрзо и државним

пословима. Њен утицај је растао сваким даном. Последњих дана његове владавине она је потпуно преовладала: цар је радио што је она хтела. А царица је хтела да Никола II влада само по милости божјој, да буде „самодржавни цар“.

Али, ако је царица владала Николом II, над царицом је имао утицај један сибирски мужик, Распућин. Како? То је само донекле загонетка.

Царица је волела безгранично свога мужа, али је волела и „Богом дану“ власт. Та власт није била чврста доклегод она није имала мушкога чеда, наследника; и, докле се није родио царевић Алексије, за Александру Фјодоровну то је било стално мучеништво. Колико је лекара и професора прошло кроз Царско Село да би томе нашли лека? Једна за другом рађале су се четири кћери. Најзад, и кад је дошао давно жељени наследник, лекари утврдише да није здрав. На царевића је прешла болест хемофилија, од које су умирали царичини мушки сродници. (Хемофилија је излив крви који се не да зауставити кад се при најмањој повреди јави). Право мучеништво је тек сада настало. Алексије је могао свакога часа умрети, при његовој најмањој необазливости. За царицу то је било доста. Никој ту више није могао помоћи, ни лекари, ни околина; помоћ је могла доћи само од Бога, који је њој могао заповедати. Вера је била једино прибежиште за царицу када је сазнала да је циљ њеног живота неизлечивом болешћу њенога сина потпуно промашен. И тако се, верујући да јој сада може само Бог спасти сина од болести, сва предала молитви. Па и то је било узаман; њене молитве и служба Богу нису изливале благослов божји на главу царевића. Једнога дана, у тренутку врло тешком за болеснога царевића, нашао се Григорије Распућин, и помолио се Богу за царевићево здравље. Молитве су помогле; царица је нашла човека.

Од тога дана, од побожне жене, изданка једне исцрпене немачке кнежевске породице, у којој је

болест хемофилија била наследна, постаде царица права богоугодница. Све је потчинила, и околину и живот свој, једноме: да ли је ово или оно грех или није? У томе је тајна Распућинова утицаја. Царица је веровала да његове молитве Господ услишава. Искрпеној борбом, и њој је требала помоћ. Наука јој је није могла дати; дао јој је Распућин, тобожњим исцељењем њенога сина. Сем тога, у Распућину, сибирском сељаку, царица је гледала још нешто: израз народне мисли. Руски народ је, по мишљењу царице, веровао да је царска власт царевима Богом дана, а Григорије Распућин је био из срца народа и подржавао ту идеју нервно слабе Александре Фјодоровне.

Распућин је имао пресудан утицај на царицу. Он је тај утицај показивао, мешајући се у унутрашње послове царева, често и најситније. Његовим утицајем постављен је за министра унутрашњих дела зло познати Протопопов; а пред његовим вратима чекало је свакога дана по неколико стотина лица свакога положаја. Долазили су генерали, министри, сељаци, жене, трговци, чиновници, ђаци, са молбама и тужбама, често само да му учине подворење. Живом речју, грубим писмима и телеграмима, он је често приморавао цара да мења своје одлуке. Такав је био случај, на пример, кад је цар хтео променити министра Штјурмера 1916. и заменити га Треповом; свој указ о томе сам је цар променио под утицајем Распућина.

Распућин је први пут био представљен у двору великога кнеза Николаја Николајевића и Петра Николајевића; њихове жене, Стана и Милица, кћери краља Николе црногорскога, биле су предане спиритизму. У њиховим кућама су „асталчићи“ и „духови“ били редовна забава. Пре Распућина, „видовитога старца“, био је један Француз, Д-р Филип, онај који је, на дворовима великих кнегиња Стане и Милице, разгађао снове и призивао духове.

Распућин је, чим је био неколико пута на двору, осетио с ким има посла. Хистеричном женом

је лако владати. Иако незналица, простак, ограничен чак, он је разумео одмах ситуацију. Царица је имала сву власт над царем и у царевини, а над њом задобити власт било је лако, јер је она била сујеверна и побожна, као каква сељанка, а жудна да неизлечиви царевић живи.

Распућин је био распусник, проводио је разблудни живот у пићу и сладострашћу. Одан пићу и разблуду, Распућин се ипак никад није заборавио пред царицом и њеном женском децом да што непристојно рече или тражи. Радећи тако, Распућин је успео да царицу увери да ће царевић Алексисије живети докле и он буде живео. Једном је царици и припретио: „Пазите шта радите: моја смрт биће и ваша смрт!“

Његов убица, кнез Јусупов, који га је добро познавао, каже за њега ово: „То је био један необразован сељак, који се умео врло вешто увлачити под кожу. Он је често изгледао безазлен. Он није био божји човек ни у ком случају. Пoboжност и вера биле су маска, иза које су се криле лаж и каљуга. У њему је био неки бес који му је давао огромну снагу да другима влада. Његова жилавост у последњим часовима показала је да је он имао у себи неку надчовечанску моћ.“

Распућин је управљао царем и царицом, али су други управљали њиме. Распућин је често говорио цару и царици: „Не треба даље ратовати. Доста с ратом, доста је било крви!“ „Да ме није ударила ножем Гусева, рата не би за Русију ни било.“ (Једна жена, Гусева, пре рата, подговорена од других, покушала је убити Распућина.) Из тих изјава и других података, које је влада Хвостова имала, излазило би да је Распућин био оруђе немачко. У стану Распућина скупљали су се многи незнани људи, и то обично у време кад је Распућин требао да иде у Царско Село или када би се отуда вратио.

Распућин је био оруђе у рукама немачких агената, Јевреја. Један је био Манусевић-Мануилов,

авантуриста високога стила, у служби полиције, поверљива личност грофа Вите, Штјурмера, помоћник Распућина у борби против владе Хвостова, која је прва повела и утврдила везе Распућина са немачким агентима. Други је био Јевреј, Дмитри Рубинштајн, „прика Мита“, који је давао обавештења Немачкој о кретању војних транспората, и спречавао брзу изразу муниције. Није осуђен благодарећи Распућину. — Трећи је био секретар Распућинов Арон Самуилович Симановић, трговац диаманата, милосник Распућинове кћери Матроне.

Помоћу ова три човека он је имао веза унутра и споља, веза за које није знао да су средиште имале у немачком Главном Генералштабу. Незналица и мужик, Распућин није разумео игру ова три Јеврејина, који су вешто искоришћавали његов утицај на двору.

Ето, од таквих је људи зависео опстанак царева породице и управа читаве Русије.

Руска царевина је постојала триста година. Од Петра Великога па до Николе II било је разних владара, добрих и рђавих. Цареви су чинили добра и зла народу и људма. Руски народ, руска војска, а нарочито царева гарда, дуговали су понешто царевима. Претходници цара Николе су имали присталица и пријатеља, који су се за њих у даноме тренутку залагали. Цар Никола II није имао никога. Пре него је дошла абдикација, њега је била напустила сва његова родбина, од царице мајке па до удаљених рођака Романова. А чим је пао, њега су напустили чак и најближи дворани, као што смо раније помињали.

Кућа Ипатијева за све време тамновања царева носила је име „кућа за нарочито опредељење“, а царски хапсеници „становници куће Ипатијева“. Затвор су чувале две страже, једна на првом спрату, друга на пољу, тако да су сви отвори, врата и прозори били чувани. Сви излази из куће, а нарочито врата од одаја царева породице, били су чувани као код најстрашнијих злочинаца.

Живот царске породице у кући Ипатијева био је несносан. Ни јело, ни пило, ни легло, не бејаху како треба. Оно што је била собом понела из Тоболска царска породица, то су чувари и стражари готово све покрали. Јело се са једне синије, без довољно ложица и виљушки; пило се из једнога бокала; храна је била оскудна, а спавало се на патосу. Чувари и стражари су били груби, певали су скаредне песме, правили прљаве цртеже по ходницима и по зидовима, често отимали из уста и оно мало хране што су совјети цару давали, задиривали женскиње због Распућина, натеривали велике кнегиње да свирају свакојаке песмице.

Почетком јула 1918. овај режим се знатно изменио. Стара стража је замењена новим, „сигурнијим људма“. Место правих Руса доведени су стражари разних народности. Ту је било Летонаца, Немаца, Мађара, Калмука, Кинеза. Шефови нове страже била су два Јеврејина, Голоचेкин и Јуровски, оба бољшевика, оба крвожедна, нарочито Јуровски, који је и убио цара Николу II. Уз њих је био и трећи, Бјелобрадов, Уралац, незналица и суров револуционар. Они су састављали по злу познату „Чеку“, (Чрезвичајку), која је ширила терор по целој Русији.

Јуровски, Голочекин и Бјелобрадов су морали променити режим у кући Ипатијева, јер су се бојали да се стража, која је чувала царску породицу, не умилостави. И доиста, било је знакова да су се стражари, Руси, иначе заковани бољшевици, гледајући цара и његову породицу изближе, почели мењати. Гледајући доброћудно лице царево, а нарочито његове благе очи, слушајући њега и децу како говоре, војници и њихове прве старешине кривили су се постепено у мржњи према, „највећем капиталисти и непријатељу радника“. Њима се чинило да је цара требало судити, али не и убијати.

Људи као Јуровски, Голочекин и Бјелобрадов, који су раније прогањани у Русији као револуционари, а прва двојица још и за злочине обичне врсте,

говорили су да револуција неће победити сведокле цар и његови најближи буду живи. Њима је стварно мање било до победе револуције, колико до њихове личне сигурности и одмазде читаве једне расе, одавно и крваво прогањане у православној Русији. Живи цар је увек једна опасност за њих и за главе совјета у Москви. Руски народ би сјутра, да цар дође међу њега, могао поново завладати Русијом. Због тога су журили да се што пре ослободе цара. Њихов режим у кући Ипатијева до 17. јула 1918., када је царска породица побијена, био је прави терористички режим. Цар и царица више су пута, за то време, пожелели пре и смрт него даљи живот под онаквим условима.

Последње две три недеље пред смрт, цар и његова породица су добили допуштење да им се служи служба божја. Цар је тражио од комесара писменим путем то право. Комесар Јуровски је то право са тешком муком дао. Свештеник из Саборне Цркве у Екатериненбургу је служио с једним ђаконом велику службу. Служби су присуствовали сви чланови породице. Царевић је био у постељи, блед, сух, као лице које је при крају живота. Царица је имала изболовано лице, а цар и његове четири кћери били су ведрa чела, али су се на њиховим лицима видели трагови страдања. По тврђењу свештеника, који је читао молитве, њихова лица су била измучена, а само су очи биле живе и светле. Цар је изгледао најведрији; обрастао у браду, носећи увек кратку руску војничку блузу, опасан обичним војничким кајишем, с крстом Св. Ђорђа на прсима, Никола Романов гледао је благим очима свакога и све, право и отворено.

Последња служба божја је била 1. јула 1918. по старом календару. Служби су присуствовали сви; царевић је био у наслоњачи. Цела царева породица је била расположенија него иначе. То су приметили и свештеник и ђакон који су служили. Приликом ове последње службе догодило се да је ђакон почео певати: „Мир душама твојих светих...“ По

обредословљу, ова се песма при служби никад не пева, него се само чита; пева се само при опелу или на парастосу. Цела царева породица је, кад је ђакон запевао, пала на колена дубоко погрожена. То је било њихово опело за живота. Да ли је цар имао откуда неке вести да се приближује добар крај његовим патњама; да ли је предосећао и рђав крај, тешко је утврдити. Цар и његова породица су били толико уверени да се ништа без божје воље не догађа, да су сигурно и најгору судбину очекивали са мање страха него сви остали смртни.

На дан њихове смрти ништа нарочито се није примећавало у кући Ипатијева. Сведоци последњих царевих дана тврде да се ништа није могло опазити ни на цару ни на његовој породици, па ни код његових тамничара, да је то последњи дан, да ће те ноћи бити побијени. Дан је протекао као и обично, по правилу тамнице, које је прописао Керенски, а бољшевички комесари, Јевреји, после изменили...

Ноћу између 16. и 17. јула 1918. убијени су цар и царева најближа породица.

Сви сведоци овога дела слажу се у главном да је убиство извршено на овај начин.

Око седам часова увече, 16. јула, Јуровски, комесар, одузео је целој стражи револвере. Било је дванаест стражара са Нагановим револверима. Кад је помоћник Јуровскога разоружао стражаре и предао револвере Јуровском, овај је онда само њему казао: „Данас ћемо стрељати целу породицу!“

Стражарима је наређено, око десет сати увече, да се не мичу са својих места баш и ако буду чули у кући пуцњаву.

Око поноћи Јуровски избути цара и његове. Сви усталоше, обукоше се и изађоше из својих соба. Сви су били мирни, као да нису очекивали смрт. Сиђоше на први спрат; цар је носио наследника Алексија. Уведоше их у крајњу собу, и до-неше три столице. Цар, царица и наследник престола седоше. Остали су стојећи, уза зид: велике

кнегиње Олга, Татјана, Настасија, Марија, а поред њих царев лекар, дворска собарица, један собар и кувар, и Татјанин пас.

У собу уђе Јуровски и још десет помагача, од којих седам Летонаца. Како су ушли, Јуровски је пошао цару, извадио неку хартију и прочитао:

— Никола Александровићу, ваши људи су покушали да вас ослободе, али њихов покушај је пропао. Морамо вас стрељати.

Цар није разумео одмах, али царица и њени јесу, јер се прекрстише. У томе тренутку припуцаше из револвера и оборише све редом. Јаук и страх био је кратак. Последњи умре царевић, њега је Јуровски дотукао са последња два-три метка.

Кад је злочин свршен, онда су све жртве бачене на носила, направљена од неких старих саоница и чаршава, а затим смештене у камион-аутомобил. Пре него што су мртва тела потоварили, поскидали су им накит. Накит је узео комесар Јуровски, а од тога и другог остале убице. Овај мртвачки камион однео је у зору побијене Романове у гроб, који је раније био одређен у рудокопу изнад Врх-Исет, недалеко од Екатериненбурга.

Све до 20. јула стражарили су Летонци у кући Ипатијева, да би свет мислио да је царева породица још жива.

Сутра-дан по убиству царске породице у кући Ипатијева у Екатериненбургу, побијени су велики кнез Сергије Михаилович, велика кнегиња Јелисавета Феодоровна, царичина сестра, кнежеви Јован, Игор и Константин Константиновић, и син великог кнеза Павла Александровића.

Ови чланови царске породице доведени су у Алапајевск (гувернија пермска), крајем маја 1918. Јула 18. месна „чрезвичајка“ је инсценирала један напад „белих трупа“ на школу, где су чланови царске породице били затворени. На први пуцањ, њих су извели из школе, одвели их у оближњу шуму и побили. После убиства, њихова тела су бачили у једно рударско окно. Тек у октобру месецу

1918. године пронађени су и лешеве побијених царевих рођака и депеше, из којих се јасно види како је ово убиство било намештено. Народу је објављено да су „бели војници“ успели да изведу из затвора све затворенике и да их одведу у непознате пределе.

Међу затворенима у Алапајевску налазио се и зет краља Петра, кнез Јован Константиновић, син великог кнеза Константина Константиновића. Са њим је била и његова жена, кнегиња Јелена, која је остала до јуна 1918. у затвору, па је онда била пуштена својој деци. И кнез Јован Константиновић и други његови несрећни другови, били су, како је то секцијом утврђено, просто премлаћени, па бачени у рудокоп код места Сињачиха, у непосредној близини Алапајевска.

Велики кнез Михаил Александровић, брат цара Николе II и његов наследник у царству за неколико дана, убијен је у Перму, на месец дана пре цара, готово на исти начин као доцније и његов брат.

3. Пред крај Аустро-Угарске.

Слом Русије и улазак Северне Америке у рат требали су да имају одлучни утицај на рат. Али, у току 1917. он се није осећао на Западном фронту. Почетком 1917. Немци су се са обала реке Соме повукли са такозване Хинденбургове линије; то је јако обеселило Савезнике, али то није још значило много. Немци су скратили свој фронт и боље га осигурали.

Енглези, иако су 1916. претрпели својом офанзивом неуспех, предузеше нову офанзиву. Офанзива је почела 9. априла код Араса, старог ратишта у покрајини Па-ди-Кале, око којег су се некада тукли Шпањолци и Французи између себе. У овоме нападу одликовали су се нарочито Канађани својим сјајним нападом и освајањем Вилм-Рица.

Нови начелник француске Врховне Команде; генерал Невил, који је, после одбране Вердена, дошао на место „чича Жофра“, веровао је да би један

снажан ударац на реци Ени, између Соасона и Шампање могао да одбаца Немце на исток. Генерал Невил је био толико сигуран у свој успех да је веровао да ће још првога дана узети Лаон. Невилу није веровао, сем председника владе Пенлевеа, ни генерал Петен ни Даглас Хег, енглески командант војске у Француској. Невил поднесе због тога оставку, коју му не уваже, а он почне своју офанзиву 6. априла. Фронт је представљао дужину од 90 километара. И, да није непријатељ за времена видео тај план, можда би и успео; али, сазнавши за ово, Немци су се спремили и офанзива је за два дана и две ноћи пропала. По несрећи и време је било врло рђаво. Овај пораз, који је био већи него онај из 1915. познат под именом битка код Шмен де Дам, изазвао је толико незадовољство да је у десет дивизија било нереда међу војницима. Генерала Нивела замени сада генерал Петен, коме буде придодат као помоћник генерал Фош. Французи 1917. нису више предузимали никакву офанзиву, сем код Вердена. Ни Енглези нису боље пролазили са својом офанзивом; ако су код Ипра нешто били и добили по скупој цену око Пашандила, они су плаћали скупо жртве, као код Канбреа у новембру. Чекало се сада на Америку, која се полако сремала за рат.

Уз ову нерешену борбу дошла је још и акција подморница. Немачки подморски бродови показали су велики успех, оправдали су очекивања, а испунили страхом Савезнике. Енглески бродови су потопани из дана у дан; број немачких подморница је растао, а средства за одбрану од њих нису била довољна.

Успеси у Месопотамији су били нешто светлији, те су њима поклопљени неуспеси на Западу. Предаја генерала Таушенда у Кут-ел-Амару је уплашила Енглеze да неће моћи узети онако олако Багдад, и зато су се добро припремили за тај напад у јесен и у зиму 1916. год. У децембру су Енглези пошли уз Тигар, Кут-ел-Амар би повраћен,

Багдад би у марту заузет, а у априлу уће британска војска у Самару, на неких 140 километара северно од Багдада. Али сви ти губици нису још сломили Отоманску Царевину. Рано почетком 1917. Сенуси покушаваше да уђу у Мисир, те и ту британске трупе очистише читаву Синају. А кад су пошли у Палестину, наиђоше на отпор у Гази. Ту су се Турци били ушанчили и почели нападати. Напади су ти били одбијени. Откако је генерал Аленби примио команду ствари пођоше набоље. У новембру Газа пропаде, а 9. децембра предаде се и Јерусалим.

Савезници су били сада мирнији. Они, иако нису имали такве војничке успехе који би рат закључили, ипак су имали јачу физичку снагу; нове материјалне изворе; и оно што је најважније: време је било на њиховој страни.

Овако као савезници из Тројнога Споразума мислили су и Аустријанци. Али, то исто нису мислили у Берлину. Иако је био предлог Централних Сила за мир одбачен онако охоло од Тројнога Споразума, нови аустриски цар Карло тражио је мир за своју пострадау државу. Сутра-дан по смрти свога стрица, најзад угашенога Фрање Јосифа, у новембру 1916., Карло упуту народу проглас подвукавши у њему да ће се старати да међу народима престане рат, који он није изазвао. Народима дато обећање, он је одмах почео испуњавати. Пре него су Силе Тројнога Споразума предале јавности своје услове за мир, цар Карло је тражио од Виљема II да се приступи акцији за преговоре. Карло је најпре отпустио Конрада фон Хецендорфа, и променио многе од старих саветника свога стрица, који су довели својим радом до рата. А затим поче самосталну акцију за мир. Његова ташта, војвоткиња од Парме, почетком децембра, позива свога сина кнеза Сикста Бурбонскога, који је служио у белгиској војсци, да дође одмах њој у Швајцарску. Ту се мати и син састају са знањем белгискога краља, и она му саопштава да је цар готов да се

тајно помири са Русијом. „Аустрија оставља одрешене руке Русији у Цариграду, пристаје на уступање Алзаса и Лорена Француској, на рестаурацију Белгије, прима да се оснује југословенска краљевина у коју би ушле Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Арбанија.“ То је било 29. јануара 1917. г., а 5. марта кнез Сикст Бурбонски предаје Председнику Француске Републике једну дипломатску ноту Чернинову са тајним писмом цара Карла. Поенкаре одговара да је Чернинова нота сувише неодређена, а да писмо царско много више оставља наде за мир. Одговор ће доћи тек пошто упозна све савезничке владе и руског цара и енглеског краља. Што се тиче Италије она ће бити сметња, вели Поенкаре, али ће се и то уредити. У то време је Италија тражила помоћ од Француске због аустриског притиска на фронту.

Кнез Сикст пише цару 16. марта, да ствари иду добро и тражи да што пре пошаље писмо у коме ће бити ове четири тачке: Алзас-Лорен, Белгија, Србија, Цариград. После тога, овај брат аустријске царице посети свога зета цара Карла у Лаксенбургу. На томе састанку цар му је казао да је Кајзер уверен у победу и неће попустити, али да ће он, — Карло, — ако не буде Немачка хтела примити разумне услове за мир, правити засебан мир, јер није рад да упропасти Монархију. Падом руског цара олакшава се положај, јер се не морају руски захтеви за Цариград држати. И царев министар гроф Чернин је био истога мишљења, да се мора прекинути савез са Немачком ако она не пристане на разумне услове за мир. Кнез Сикст остави Лаксенбург 24. марта задовољан, носећи собом царско писмо, о коме Чернин није знао ништа. У томе писму је речено ово: „Ја вас молим да поверљиво и незванично саопштите председнику Поенкареу да ћу ја подржавати свима средствима, и употребити сав мој лични утицај код мојих савезника, да се праведни захтеви Француске у погледу Алзаса и Лорена остваре. Србија ће бити обнов-

љена као суверена држава, и ми смо готови да јој дамо излаз на Јадранско Море као и друге широке економске концесије. Аустрија тражи да Србија укине свако удружење, које ради на расцепу Монархије. Белгији се мора потпуно вратити пуна сувереност.“ Ово писмо је предато 31. марта Поенкареу, и Рибо, који је био заменио Бриана, показа га Лојд Џорџу. Оба шефа владе, и Рибо и Лојд Џорџ, одлуче да се преговори наставе.

На састанку који су имали цареви Карло и Виљем у Хамбургу, коме је био присутан и гроф Чернин, аустријски цар и његов министар изјаве 3. априла да они не верују у победу, и да, ако Немачка одбије разумни мир, Аустрија неће моћи даље од јесени да ратује. Мир мора дати Алзас и Лорен Француској, а Аустрија уступа Галицију као накнаду Пољској, која би дошла у сферу утицаја Немачке. После повратка из Хамбурга, Карло упуту Кајзеру, преко Чернина, једно писмо. У том писму цар Карло је пророчки изложио ствари. „Наши војни извори се ближе крају. Ми морамо почети преговоре пре него наши непријатељи сазнаду да смо исцрпени. Нова зимска ратна кампања није ни под каквим условима могућа. Ово што кажем заснива се на осећању да ће бити буне. Терети који притискују моје народе неиздржљиви су. Ствар је тако затегнута да може сваки час прснути. Не треба мени говорити како су монархиске идеје тако дубоко укорене у Берлину и Бечу да монархије не би биле срушене. Овај рат не познаје свога парњака у прошлости. Ако монарси не буду за два-три месеца закључили мир, њихови народи правиће мир преко њихових глава, а онда ће таласи револуције збрисати све за што се данас крве наши синови. Немачке наде у подморнице су узалудне. Ми можемо чекати још неколико недеља и видети да ли се може штогод учинити са Петроградом и Паризом. Ако не, онда ми морамо бацити своју последњу карту у zgodном часу.“ На ово писмо Кајзер одговара весело да он верује у победу, а што се тиче мира, који би имао

да да жртве, он би довео династије у велику неприлику. Уз ово писмо Виљем II је приложио један извештај Бетмана Холвега о томе како акција подморница успева преко очекивања, да треба бити уједињен и веровати у успех, а да треба Русију помоћи да направи мир.

Кад су се Лојд Џорџ и кнез Сикст Бурбонски видели у Паризу, онда му је шеф британске владе рекао: „Ми бисмо се радо измирили с Аустријом, ако она остави Немачку, али Италија је огорчена противу ње; Италија је поред тога и наш савезник. Ми не можемо правити мир без ње“. На састанку у Савоји, у Св. Јовану Меријенском, ово питање је било покренуто. Барон Сонино је примио обећање за Смирну, али је одбијао мир са Аустријом. На своме повратку кроз Париз Лојд Џорџ се опет састао са кнезом Бурбонским 20. априла, и казао му ово: „Оно што је наше разговоре с Италијом отежавало то је што ми барону Сонину не можемо да саопштим о цареве непосредне предлоге. Италија не може закључити посебан мир докле не буду њени ратни циљеви остварени. Ниједна влада не би се могла одржати ни једнога дана ако би примила „бели мир“, а револуција би збрисала краља. Италија тражи Трентин, Далмацију, сва далматинска острва, Трст. Апсолутно је потребно да Аустрија дадне нешто Италији, али у писму царевом ништа се не помиње Италија. Аустрија ће бити принуђена да попусти, јер ми нећемо никад престати с нашом борбом. Ако ми не можемо званично ући с Аустријом у преговоре нека Аустрија буде готова да уступи Трентин и острва далматинска, па ћемо почети разговоре са њом“. Кнез Сикст Бурбонски обећа да ће саопштити цару што је чуо, а Лојд Џорџ га позва у Лондон за даље разговоре. Одговор Француске на писмо цара Карла био је у истоме смислу.

Аустриски цар је био задовољан преговорима, и веровао је у успех њихов. Он је одговорио да не мисли да ће га Немачка напасти, а ако то уради

онда ће знати да се држи како треба. Мир је нуђен Аустрији виша пута, пет пута, у 1915., а нарочито од Русије, а сад је и влада кнеза Лвова понудила примирје. Трентин се може дати Италији, а граница на Сочи се може исправити. Ако Аустрија закључи мир, за њом ће поћи Турска и Бугарска. У почетку маја састају се шурак и зет опет у Лаксенбургу, по жељи Карловој, који шурака журно позива на састанак. Пре три недеље, казао је цар, један италијански пуковник предлагао је мир на бази уступања Трентина Италији. Официр је изјавио да говори у име шефа Врховне Команде Кадорне и краља Виктора, и обратио се немачкоме посланику у Берну, а овај га је упутио аустриском посланику. Цар је одбио, јер је хтео да разговара са Италијом преко њених савезника. Цар је готов да уступи италијански Трентин, али у замену зато тражи, на пример, какву италијанску колонију. Цар је дао и друго писмо за Савезнике своме шураку, у коме захваљује Француској и Енглеској што се са њим слажу у свему изузевши учешћа Италије, која је тражила мир на бази уступања Трентина. Он одлаже своју одлуку докле не добије одговор Француске и Велике Британије на неке тачке, које се налазе у писму његова министра Чернина, који је објашњавао да Аустрија не може уступати своје покрајине без накнаде на другој страни и без јемства за целокупност осталих делови царевине. Карло је ишао и даље; он је послао предлог у Париз и Лондон да се пошље у Швајцарску један пуномоћник, који би потписао мир у половини јуна 1917. Његов министар позове Бетмана Холвега у Беч и 13. маја га извести, да су Француска, В. Британија и Италија понудиле засебан мир, замену за Трентин и далматинска острва. Гроф Чернин није помишљао да је ту био кнез Сикст Бурбонски посредник, додавао је да такав мир не би морао много оштетити Немачку; он би јој чак био од користи; једном закључен мир могао би да ослободи аустриске трупе с италијанскога фронта. Ослобо-

ђене трупе би могле да иду на руски фронт, са кога би се ослободиле немачке трупе и могле пренети на Западни фронт. Осим тога, Јадранско Море би било деблокирано и преко њега би долазила храна за Немачку. Бетман Холвег је одобрио да се разговори наставе.

Кнез Сикст је наставио свој посреднички посао са жељом да помогне и сестри и Тројном Споразуму, чији је био официр. Маја 20. се састао са Поенкареом и предао му два писма. Поенкаре му је рекао да је тешко од Италије извући какве накнаде, и питао га шта би тражила, коју колонију италијанску. На то је кнез Бурбонски одговорио: Сомалиланд. Председник владе Рибо се жалио да се нигде не помиње Румунија, и додаје да Савезници не могу тражити од Италије да се одрекне онога што јој је обећано. Он је изјавио сумњу, даље, да је онај италијански пуковник, који је нудио мир са знањем италијанског краља и Шефа Главног Генералштаба, радио без знања барона Сонина. Рибо је предлагао да се пита сам краљ Виктор, који је требао да дође и обиђе фронт у Француској, да се види са енглеским краљем и са шефовима владе Француске и Енглеске. Кнез Сикст оде у Лондон, где га Лојд Џорџ приведе краљу, а Ђорђе V одобри план за сретање у Француској. Барон Сонино, преко кога је рађено на састанку, одбије позив, и тако се овај састанак не оствари. Французи и Аустријанци наставише и даље чисто информативне разговоре у Швајцарској, преко својих делегата у особи грофа Армана и грофа Ревертера, али ствар пропаде. Карло је морао натраг у руке свога немачког савезника и господара. Маја 17. они потписаше нови уговор у Крајднаху, по коме нити жртава нити поковавања непријатељу. Аустрији је дато право да анектује Балкан, да задржи део окупиране Румуније у својој сфери интереса. У погледу Курландске и Литванске закључено је да иду Немачкој, а Аустрија је имала да се одрекне кондоминијума у Пољској. По споразуму од 8. јуна пољска вој-

ничка организација прешла је у немачке руке. Ово је био покајнички пут аустриског цара, који није ништа исправио. Савезник савезнику није више веровао.

4. Немачка колебања.

Кад су цар Карло и његов помоћник Чернин потрзали питање о миру путем споразума, они су представљали у ствари мишљења многога човека и у Немачкој. Још почетком пролећа 1917., баварски принц Рупрехт почео је да говори Кајзеру и његовим саветницима да је време за мир. Неограничена акција немачких сумарена, говорио је овај популарни баварски принц, увела је Америку у рат, а није бацила на колена Велику Британију. Јавно мњење је разочарано и данас малаксава. У јулу 1917., на једној тајној седници центрумашке партије, претресано је стање на фронту и иначе. Ерцбергер је у Франкфурту, пред Извршним Одбором, прочитао препис Чернинова меморандума предатога Кајзеру у априлу 1917. Вођа католичке партије је говорио да се рат не може добити, и зато би добро било да се Немачка још сад одрекне јавно свих жеља за анексијом туђих покрајина. Кад се чуло шта овај човек и вођ тражи запали се цео свет у Немачкој. „Ерцбергер који је тражио мир победом и мачем, сада први од конзервативних вођа тражи оно што су тражили Шајдеман и другови социјалисти? То значи да ствари не иду добро,“ шапутало се по Немачкој. Ствари су се развијале и даље, те је тако дошло до оставке Бетмана Холвега 10. јула. Аустријанци уложе озбиљно протест противу тога, и противу повраћаја кнеза Билова на положај канцелара, што су тражили Хинденбург и Лудендорф подржавани од Народне партије. Оставка није уважена, али не за дуго. Противу Бетмана су били утицајни војнички кругови, није им био довољно јак и одлучан; противу њега су били сада и национални либерали и центрумаше. Кад су Хинденбург, Лудендорф и другови за-

претили да ће дати оставку, ствар се решила противу Бетмана. Његов заменик је постао Михаелис, један мало познати високи пруски чиновник, и то пошто је баварски председник владе Хертлинг одбио да прими тај положај. Сад је у Немачкој узела у руке све војска; војну управу је имала, а сад је добила и грађанску. Први пут је од рата Виљем II, горди и „богодани“ Кајзер, дошао у запањак, и он је само слушао наредбе Врховне Команде.

Немачки Рајхстаг, међутим, није био зато. У Немачкој, колико год да је изгледало друкчије, и у ово доба било је праве демократије која није много и радо гледала војничку превласт. На дан 19. јула Ерцбергер побеђује са својом резолуцијом, која је гласила овако: „Рајхстаг тражи мир по споразуму и стално измирење међу народима. Са таквим миром не поклапају се насилно одузимање туђих територија и политички, привредни и финансиски јарам. Рајхстаг одбацује сваки предлог за мир којим би се стварале после рата царинске препреке. Слобода мира мора бити обезбеђена свима. Доклегод непријатељске владе прете Немачкој и њеним савезницима да ће им узети земље и уништити их, немачки народ ће се борити дотле докле се његова и његових савезника права на живот и развијање не обезбеде.“ Ерцбергер је победио са 212 гласова противу 126; за његову резолуцију гласали су центар, социјалисти и либерали, а били су противу ње конзервативци, национални либерали и независни социјалисти. Нови канцелар Михаелис је примио ову резолуцију; он је налазио да су у њој скупљени циљеви рата, независност Немачке и јемство да неће бити за њу у будуће привредних препрека. „Ми не можемо поново нудити мир, али ако непријатељ одустане од своје жеље за освајањем и потчињавањем других па жели да преговара, ми морамо саслушати са расположењем за мир.“ Ерцбергер је мислио да је овом одлуком Рајхстага окупио све оне Немце који су сада били за рат ради одбране. Војници и њихови људи су

тврдили да је Ерцбергер ослабио положај Немачке и појачао њене непријатеље.

И Света Столица је почела сада да ради на миру. Баш уочи самога одступања Бетмана Холвега са канцеларскога положаја упутио је Папа једно лично писму цару Виљему. Ватикан је тражио од Немачке њене услове за мир. Канцелар, који је гледао на ствари у томе часу с извесном очајном клонулошћу, одговорио је одмах: Немачка ће да прекине с оружањем ако се и други престану оружати. Она је готова да врати у Белгији првобитно стање под условом да не буде под војничком и финансиском влашћу Француза и Енглеза као дотле.

— А јесте ли готови да учините неке уступке у Алзасу и Лорену?

— Ако је Француска готова на споразум, — одговорио је немачки канцелар на питања папскога посланика у Берлину Пачелија, — ту не би била сметња. Нека обе стране исправе своје границе па ће бити у реду. Али, у погледу источне границе, сад мир није могућан.

Овога мишљења је био и Виљем II, а веровало се тада да је овај Папин корак потекао од сила непријатељскога логора, или бар да је учињен са њиховим знањем.

Папа је желео неко измирење народа. Он је 1. августа поднео један колико одређен толико и практичан предлог, како је бар он мислио. По томе, мир је био могућан ако у будуће све државе: смање наоружање, прибегавају међународним изборним судовима, одреку се сваке ратне одштете, поврате окупиране покрајине. Што се тиче спорних питања, а то су питања између Немачке и Француске, између Аустрије и Италије, питања о Јерменској, о Балкану, о Пољској, она се могу решавати у помишљивом духу, водећи рачуна о народним аспирацијама.

Папа је позивао ратујуће стране да престану

с овом узалудном борбом, с непотребним убијањем људи. Његова је мисао, као и председника Вилзона: мир без победе, стање какво је било пре рата. Одговори Савезника били су сви учтиви, али и одречни. Председник Вилзон је одговорио да су немачки властодршци још несаломљиви и да им се не може веровати. Белгија је рекла да јој нису признали право на накнаду, као што је Папа тражио.

„Британска влада, одговара њен министар, није могла досада да се споразуме са својим савезницима, па не би могла ни рећи да ли би одговор послужио каквоме корисноме циљу, а ако и би, онда какво обличје да се томе одговору дадне. Јер, докле су Централне Силе признавале да су криве у погледу Белгије, то ипак оне никад досада нису нигде јасно казале да ће пристати на потпуни повраћај Белгије у првобитно стање и на накнаду за штете које су јој причиниле. Доклегод Централне Силе и њихови савезници званично не објаве на који начин мисле да изврше репарације и обећају одштету, докле не објаве своје ратне циљеве, докле не изнесу своје намере у погледу јемства да се неће поновити ови ужаси који су опустошили свет, Влада Британска мисли да је узалудна свака нада да ће се прићи миру.“

Око овога одговора водио се разговор између Гаспарија, државнога секретара Свете Столице и британскога посланика Салиса, некадашњег посланика на Цетињу. Кад му га је предао Гаспари је рекао:

— Па Немачка је изјавила своју намеру да обнови Белгију.

А кад му је гроф Салис одговорио да званично није речено, државни секретар за спољне послове у Ватикану је одговорио:

— Па Рајхстаг је донео одлуку за мир без анектирања.

— Рајхстаг не влада у Немачкој...

— Ја ћу тражити званични одговор од Немачке у погледу Белгије...

— Ја желим да ви не схватите оно што ја кажем као неко подстицање немачке владе на разговоре...

Французи су се били узбунили због овога Папиног корака и 26. августа упућују британској влади један мемоар: „Доста је што је казано, али даље да се не иде; може се отићи даље него што се жели“, тако је тражила француска влада. После два дана Енглеска је обавестила своје представнике на страни, да нема потребе за даље одговоре пошто је она дала одговор на Вилзонову ноту о ратним циљевима Савезника.

Папа се није дао овим обесхрабрити; наставио је. Он је саопштио одговор Велике Британије и предложио Берлину да се да коначно обећање о независности и о одштити за Белгију; то би био, по његову мишљењу, важан корак унапред за преговоре. Овај Папин предлог је био претресан у Крунском Савету; Адмиралитет је тражио белгиску обалу, а Врховна Команда Лијеж. Крунски Савет је одлучио да се Белгија поврати у првобитно стање и у сва суверена права. Немци су даље у одговору Папи казали да су разговори могући само на бази да нико није тучен, и да нема користи и од објаве циљева рата. На ово су пристали и Аустријанци, којима је у ово доба већ горело под ногама. У писму, које је о овоме послато из Рима у Лондон, кардинал Гаспари 28. септембра каже да овај одговор оставља отворена врата за разговоре. „Света Столица је готова ако се силе Тројнога Споразума слажу, да, на своју руку, тражи и даља обавештења и одређеније одговоре о појединим питањима, која би била постављена.“

Немци се нису задовољили овим Папиним покушајем; у лето 1917. су они тражили додира са Паризом и Лондоном. Најпре је чињен корак преко барона Ланкена, директора политичке управе у Белгији. Он је најпре у јуну, преко грофице де Мерод, чинио поруке Бриану, који је тада одступао; а после у августу преко барона Копеа. Обе поруке су

гласиле: Кајзер је расположен за мир. Бриан је одговорио да Француска може разговарати споразумно са својим Савезницима, и ако се претходно испуне ови услови: евакуација све окупираних области, повратак Алзас-Лорена Француској, да се унапред одреди одштета за пустош учињену ратом. Белгиска влада је била мишљења да би Бриан требао да иде у Швајцарску на састанак са бароном Ланкеном, и сам је Бриан хтео, али председник владе Рибо није дао; он се бојао неке замке Централних Сила. После ових покушаја дошао је други. Шпански посланик у Белгији Вилалобор, пријатељ Немаца, по жељи њиховој, позвао је да покуша у Лондону преговоре за мир на бази одржања немачке целокупности, одрицања ратне одштете, обавеза да се Немачка неће привредно бојкотовати. Преко мадридске владе одмах дође у Лондон службена порука, да би Немачка врло радо сазнала услове под којима би В. Британија ушла у преговоре. На конференцији савезничких министара, коју је одмах сазвао енглески министар, решено је да се цела ствар сматра као нови покушај да се Савезници разједине. Одговор мадридскоме посреднику био је овај: британска влада је готова да прими свако саопштење немачке владе и да га са својим савезницима проучи.

Право расположење Аустрије и Немачке било је донекле изнето у говорима њихових министара иностраних дела. Пред делегацијама говорио је 2. октобра гроф Чернин. Он је рекао да је Двојна Монархија непобедива, али је још више развијао горњу тему. Он је био за потпуно разоружање међу државама на суку и на мору, за принудно изборно суђење и за слободну економску утакмицу међу народима. Са таквим јемствима, тврдио је он, Аустрија не би тражила присвајање туђих покрајина. Али и гроф Чернин је морао да пропарадира са претњом непријатељима: „Нека се нико не вара да ће овај миротворни, одмерени програм бити увек једнак и исти. Ако нас непријатељи принуде да наставимо рат, онда ћемо га наставити и тражити

накнаду. Ја сам уверен да ће идуће године наш положај бити несравњено бољи!“ После недељу дана нови немачки министар иностраних дела, Килман, одговарајући на Асквитов говор о повраћају Алзаса и Лорена исто толико важном као и ослобођење Белгије, рекао је јавно да се не води рат око Белгије. „Предмет око којег се парби Европа постепено се претвара у спор о будућности Алзаса и Лорена. Ми имамо само један одговор на питање: Може ли Немачка уступити Француској Алзас и Лорен? Не! Никад! Донде док и једна немачка рука може држати пушку целокупност Немачке не може бити предмет за какве преговоре. Оно зашта се ми боримо то нису измишљена освајања, већ за целокупност царевине. За мир нема друге сметње него жеља Француске да узме Алзас и Лорен.“

5. Први уговори о миру.

И гроф Чернин и Килман могли су донекле овако чврсто говорити, јер су те јесени силе Тројнога Споразума дочекале на фронтovima неколико пораза. Најпре је Русија пропала, а за њом су Италијани претрпели на Кобариду-Капорету један страشان пораз.

У јулу је Керенски заменио кнеза Лвова као шефа владе; Керенски је био добар говорник и доста јаке воље, али то није било довољно. Социјалној буни следовао је пад старог руског режима; а земљорадници пограбише земљу приватних лица и сву државну својину. Десно крило владе се повукло, а савети дођоше у руке бољшевика, који су спречили јулску офанзиву, а чију су буну у Петрограду угушили. Коалициона влада није могла више рачунати на војску; у септембру је дошло до сукоба између ње и Корнилова, који је дошао после слома на место Брусилова за врховнога команданта војске. Брусилова су сумњичили да хоће да се прогласи за диктатора. Коалициона влада је мислила да позове Савезнике да се на једној кон-

ференцији разговоре и постигну споразум на основи начела које је објавила руска револуција. Један руски делегат добија упутства да се нови савезнички уговор мора уредити тако, да не буде ни анексије ни одштете, а да сваки народ располаже својом судбином. Али Савезници нису показивали велико расположење за такав разговор. Место тога, Савезници у октобру траже од Русије да што пре врати војску у стање за борбу. У почетку новембра бољшевици оборише Керенскога; владу узима Лењин, глава бољшевичке партије, који постаје Председник Савета народних комесара, а Троцки постаде министар спољних послова.

Прва жеља Лењинове владе била је да направи мир. Конгрес Совјета позове 8. новембра савезујуће стране да почну преговоре за мир без анексије и накнаде штете, позивајући нарочито разумне раднике Енглеске, Француске и Немачке. Нота Лењинова позвала је све савезујуће стране да обуставе даља непријатељства. Из Лондона и Париза није дошао никакав одговор, и онда се Троцки обраћа Централним Силама. Пре но што је примирје потписао, Лењин остави још седам дана Савезницима Русије да дадне времена да и они приступе разговорима. Одговор им није дошао и зато 22. децембра почињу преговори.

На дан католичког Божића Троцки, Чернин и Килман закључише претходне услове за мир. Аустро-Немци су примили руске услове: мир без анексије и ратне одштете, но под условом да се добије признање Енглеске, Француске, Италије и њихових савезника. Ствари се затим одложише до 4. јануара 1918. да би Троцки покушао да придобије Енглеску, Француску и Италију за општи мир и да не би ишло до одвојенога мира. Троцки је више претио него што је апеловао на Савезнике. „Ако буду хтели да изјаве своју готовост да примају мир под безусловном обвезом признања начела самоопредељења народа у свима државама, ако буду одмах почели давати права потлаченим народима у

својим границама, тиме би створили такво расположење да би Немачка и Аустрија морале попустити под притиском народа. Одвојени мир, поручује Троцки Савезницима, — биће несумњиво тежак ударац са Савезнике. Русија је увек радила на општем миру. Ако Савезници и сада одрекну да приступе преговорима за мир, јадни народ ће онда бити принуђен да истргне власт из руку оних који не могу или неће да даду мир народима. Ми обећавамо свима редом радницима у свакој земљи сваку помоћ ако хоће да устану против својих народних империјалиста, шовиниста и милитариста.“

Преговори Русије за мир почели су 20. децембра 1917. године у Брест-Литовску. Бољшевици су били сад у пуној сили. Њихови делегати били су: Јофе, Камењев и госпођа Бизенко, револуционари тек пуштени из Сибира. Госпођа Бизенко је убила у своје време генерала Сахарова по осуди социјалиста. Делегати Немачке: генерал Хофман и Килман, Аустро-Угарске гроф Чернин. Руски делегати су били мишљења да се мир има закључити на темељу најширега самоопредељења народа, никаква одштета, никакве анексије. Њихово је, дакле, мишљење да мора доћи најпре до светске револуције, па онда до општег помирења међу народима. Противнички делегати су им одговарали, да је, ако они мисле свуда правити револуцију, боље прекинути одмах разговоре и да иде сваки својим путем. Разговори се отежу, час су ту Руси који траже за Литванију и за Курландију народно гласање; час су ту Бугари, који траже да се из уговора о миру са Русима изузму Источна и Јужна Србија и да се не сматрају као анектиране земље као ни Добруџа; час су ту Турци који траже јемство да се бољшевици неће мешати у унутрашње ствари Турске, и да у Кавказу имају одрешене руке; час су ту Немци који не примају напуштање територија и онога што су узели као ратни плен. Једини Аустријанци као да хоће мир без накнаде, да сачувају своју кожу, и да се колико толико обезбеде

од унутрашње револуције. Али, докле руски уједињени Совјети траже да се прекину преговори у Брест-Литовску и да се пренесу у Штокхолм, дотле они почињу у Брест-Литовску преговоре са Украјинцима, а задржавају себи право да по потреби и сами са Троцким преговарају за мир. Они не траже много: старе границе између Русије и Аустро-Угарске и немешање са стране Руса у њихове унутрашње неприлике које су се у јануару 1918. у велико и свуда осећале. Сви политичари угарски тражили су мир што пре, многи само у друштву са Немачком. Глад и општи распад били су на прагу. Мађари су већ у погледу исхране почели занемаривати Аустрију, коју је почела захватати малаксалост и равнодушност за судбину земље. Немачка је и сама своју порцију исцрпла, и она је чекала на нову жетву, која је била несигурна. Нова совјетска Украјинска Република тражила је од Аустрије да одвоји источну Галицију у одвојену област *Нова Украјина* обећавајући да дадне изгладнелој Аустрији сву потребну количину хране у неких 30.000 вагона разнога жита. Аустриски и мађарски политичари били су на муци, јер је то значило унутрашње несугласице и спорове између Пољака, Немаца и Мађара. Ипак, Аустријанци су закључили мир са Украјином 8. фебруара и то је први „најлепши дан откако сам узео пуну бригу владу“ телеграфише цар Карло своме министру Чернину у Брест-Литовск. Цар је био искрен, јер су чак и у Бечу почели нереди због глади и дуготрајнога рата. Због тога су и Француска и Енглеска одложили већ почета испитивања за одвојени мир с Аустријом. И немачки Кајзер је био сад зато, да се пожури са преговорима за мир тражећи, да се присаједини Немачкој Курландска, Литванска, Естонска и Летонска. Троцки неће да чује ништа, неће да потпише мир; рата нема, али нема ни мира. Троцки је добро обавештен да су у Бечу почели немири због глади и да ће ти немири да се прошире на читаву Аустро-Угарску. Он зна тако исто да, због тога не мисле

да почињу намеравање преговоре ни Французи из страха да не праве политику на темељу онога што се догодило у Русији. Најзад, развлачећи разговоре у Брест-Литовску, под разним изговорима, Троцки је видео да се Аустро-Угарска и Немачка не слажу у погледу циљева мира. Немачка је хтела да узме неке земље, а Аустро-Угарска је осећала да се до мира повољнога за њу може доћи само без анексије туђих земаља. Под притиском глади Аустро-Угарска је закључила мир с Украјином, али у другом није могла успети.

Троцком није много помогло ово развлачење преговарања под овим или оним изговором. Немци не примају његове предлоге, пођу на Петроград и 3. марта су Совјети морали да потпишу уговор о миру. Од Русије су, по овоме миру, одвојене Пољска, Литванска и Украјина. Немци потписаше нарочити одвојени уговор са Финском. Тако су се завршили почети разговори у Брест-Литовску.

У питању мира са Румунијом постојале су код Централних Сила несугласице. Аустрија је хтела мир који јој је био преко потребан. Она није смела тражити казну за издајство, као што су тражили Немци и Мађари. Ови последњи су тражили казну у облику тешких обвеза, а нису видели пред собом да им се приближава рђав крај. Они су заборављали да су Румуни били још доста јаки; битка код Маракеша, коју су Макензенове трупе скупо платиле, показала је то јасно. Аустријанци су се обратили непосредно краљу и понудили му разговоре за мир, у уверењу да ће се преко њега најбоље уредити ствар. Први разговори су показали одмах тешкоће око Добруце. Генерал Авареску је од Добруце правио питање даљих преговора о миру — један део Добруце су, међутим, Централне Силе одавно обећале Бугарској; то је био услов за њен улазак у рат. — О старој Добруци — оном делу који су Румуни 1913. од Бугара добили, — још се којекако могло разговарати, али о целој Добруци није могло да буде ни речи. А Бугари су тражили цело ушће Дунава, што

би Румуне за увек одбило од Црнога Мора. После једнога састанка између краља Фердинанда и грофа Чернина, министра аустрискога, нашао се излаз да се преговори почну. Краљу је обећано да ће Румунија задржати излаз на море и да ће у замену за Добруцу добити Бесарабију. На предлог овог аустрискога дипломате образована је влада Маргиломана, која је примила услове аустриске у погледу Добруце и у погледу исправке граница према Мађарској. Немци су тражили, међутим, да Румунија уступи све изворе нафте, домене и железнице намачким друштвима, а у исто време да своје финансије стави под контролу Немачке. Немачка Врховна Команда ишла је и даље, она је тражила да се очува над Румунијом нека врста војничке контроле за дуг низ година после закљученога мира. Немачки захтеви су сведени на половину и Букурешки Уговор се могао закључити после других опирања Бугара и Турака. Чак и Турци су тражили Добруцу на основу етнографских односа, и на основу тога што су се у Добруци борили и два турска корпуса војске противу Руса и Југословенског добровољачкога корпуса. Румуни су изгубили Добруцу, али су добили Бесарабију, иако је нису први пут хтели као бољшевизмом окужену.

6. Италијански пораз и стање код Тројног Споразума.

Победа над Русима и Румунима охрабрила је немачке генерале. Они су веровали да је дошао час да се на пролеће зада на Западном фронту удар Савезницима пре него буду стигле спремане америчке трупе у Европу. Да би Савезнике одвојио од опасне за Немце тачке, Лудендорф је гледао да нешто уради другде. Он је бацио око на Италију; ова је већ две и по године тапкала у месту; две и по године, и то са великим жртвама, Италија је једва узела Горичку и ништа више. Свет је у Турину већ почео показивати да му је доста рата; и у другим

местима је тако нешто било. Карст је био сметња да се не сиђе лако до Трста; трупе на левој обали Соче биле су већ заморене. Немци пребацише трупе у половини октобра на италијански фронт први пут; а 24. октобра ударише неодољивом снагом на Кобарид—Капорето и пробише недовољно затворени фронт. Чим је попустило северно крило, одмах је морала да се повлачи и трећа армија на Карсту. Италијански команданти нису никако предвиђали могућност да ће удружене аустро-немачке трупе напасти италијански фронт. Они нису веровали да ће Немци скидати пукове са других фронтова па ударити на њихове линије, и зато нису ништа ни спремали за такав случај. Они нису на Капорету имали довољно муниције, артиљерије, стоке, а и оно што су имали нису пребацили у позадину на време. Нападаци су за неколико дана пробили фронт, потисли војску чак до реке Пиаве, на четрдесетак километара од Млетака. Италија је била у страху који није дуго гушио Италијане, јер су француске и енглеске чете одмах преко Ломбардије дошле у помоћ. Аустро-Немци морадоше да се уставе, а Италијани дођоше к себи, иако се од овога ударца никад не дигоше. На Капорету су они изгубили плодне млетачке њиве; 250000 људи је било заробљено са 1888 топова, и пропао је велики ратни материјал.

Француска и Енглеска су се показале овога пута као прави савезници. Они нису оклевали да пошљу војску, као оно 1915. кад је требало по обећању слати Србији помоћ.

Иако су се силе Тројнога Споразума показивале врло храбре и оштре према непријатељу, пред европском и својом јавношћу, иако су одбиле да се састану на конференцијама са Немачком, улазак у четврту зимску годину и никакво побољшање на фронту, утицало је на расположења и код Савезника. Битка код Канбреа би повод да лорд Ленсдаун, бивши члан владе Асквитове и један од

оних који је одлучио Асквита да уђе у рат уз Француску, и велики заточник пријатељства англо-францускога, објави једно писмо, које је оставило мучан утисак у енглеској и француској јавности. „Ми нећемо изгубити, — пише он у „Дели Телеграфу“ 28. новембра 1917., — али ако се рат настави он ће порушити цео цивилизовани свет. Безбедност ће бити од неизмерне вредности за свет, који има животну снагу да се њоме користи, а колике би тек биле благодети мира за оне исцрпљене народе који једва дижу руку да их траже! И ако се приступи окончању рата и спречи светски слом, то ће бити зато што обе ратујуће стране осећају преко својих народа да је рат сувише дуго трајао.“ Лорд Ленсдаун, који је највише 1903. радио на реформама у Мађедонији, мислио је да ће се у Немачкој народ приволети миру, ако се буду савезнички ратни циљеви поново претресли.

Почетком децембра 1917. британска влада шаље генерала Смаца, представника јужно-афричких насеобина, у Швајцарску. Он се тамо састаје са бившим аустро-угарским послаником у Лондону, грофом Менсдорфом, и светује му да Аустро-Угарска прави засебан мир. Лојд Џорџ, који је увек најжешћи био у питању ратних циљева и вођења рата, сад је мекши. У једном говору у јануару 1918. пред Радничким Удружењима, излаже он ратне циљеве В. Британије; он тада мирно, скромно, али много одређеније него икад, казује шта Савезници желе.

„Британци не иду за тим да униште или распарчају Немачку, и не ратују да измене или униште устав царства, до данас је само војничка превласт била опасност. Прави демократски устав био би најбољи доказ да је стари дух војничке надмоћи нестао, и олакшао би склапање широкога, демократскога мира. Први захтев, који су британска влада и њени Савезници изнели, и од увек држали, јесте пуна политичка, територијална и привредна обнова независне Белгије и она одштета, која би обновила њена опустошена поља и порушене гра-

дове. Други захтев јесте обнова Србије, Црне Горе и окупираних покрајина Француске, Италије и Румунске. Ми мислимо да стојимо до смрти уз француску демократију у захтеву да се поново претресе велика неправда учињена 1871. Ми немамо намере да пролевамо крв за бољшевице. Ми бисмо били поносни да се боримо раме уз раме са новом руском демократијом, али ако данашњи руски управљачи иду другим путем, сем оних којим Савезници данас иду, ми немамо начина да спречимо Русију од пропасти у коју она данас сигурно срља. Русију може спасти само руски народ. Ми верујемо да је једна независна Пољска, у коју би се скупили сви Пољаци који желе уједињење, неопходна потреба за учвршћивање Западне Европе. Распарчавање Аустрије није у нашим ратним циљевима; али морају се широке самоуправе обезбедити оним аустро-угарским народностима које су их одавно желеле... Међутим ми сматрамо да треба неодступно задовољити праведне захтеве Италијана за уједињење са браћом исте крви и језика... Ми мислимо да треба задовољити и Румуне исте крви и језика у њиховим оправданим тежњама.“

Попуштања су, дакле, била на свима важнијим питањима ратних циљева. Код удружених малих држава изазвао је неповољан утисак овај завијени и неодређени говор највећег адвоката малих, потлачених народа. То није било све. Лојд Џорџ је говорио и о Турцима и о Босфору. „Ми се не боримо да Турској одузмемо њену престоницу нити богате и познате земље у Малој Азији и у Тракији чије је становништво у главном по раси турско. Мореузи, ипак, треба да буду међународни и неутрализовани. Арабљанска, Месопотамија, Сирија и Палестина, имају права да буду одвојене националне јединице. У каквој облицији ће то бити, за сваку од њих, то ће се тек видети; али се оне свакојачко не могу вратити њиховом првобитном господару.“

Лојд Џорџ није заборавио ни немачке коло-

није; он је њих ставио на расположење конференцији чија би одлука одговарала жељама и интересима домородаца. Главна је брига да се њима управља тако да их не експлоатишу само европски капиталисти и владе.

У погледу ратне штете, шеф британске владе није могао заборавити да каже како се морају тражити одштете за све повреде међународнога права како на суву тако и на мору. У погледу сировина, најпре ће бити снабдеване оне државе и њени пријатељи у чијем подручју њих има, а кад се прилике промене и то се може променити. Најзад, мора се наћи неки начин да се учини крај ратовима, да се сукоби између држава решавају друкчије. За постојани мир потребна су три услова: први је да се поврати светиња уговора; други је да се територијално уређење држава изведе на праву самоопредељења, или са пристанком управљаних народа; трећи је да се установи једна међународна организација која би ограничила оружјање и умањила вероватноћу за рат.

Мекши тон Лојд Џорџа говора у Немачкој се осетио одмах, али Немци сад нису хтели у томе да виде искрену намеру ни озбиљну вољу да се до мира дође. За њих је војнички положај био бољи него икад, те су сад тражили од Савезника да још умање своје ратне циљеве. Они нису хтели да чују за уступање Алзаса и Лорена; Белгија им, казивали су они кроз уста немачкога канцелара, није никад ни била предмет за дискусију, јер је никад нису мислили присаједињавати Немачкој. Доклегод Савезници не оставе Алзас и Лорен дотле ни Немачка неће оставити Белгију. Овој изјави се придружио и гроф Чернин у име већ пољубане Аустро-Угарске.

7. Вилзонових четрнаест тачака.

Пре ова декларација него говор Лојд Џорџа изазвала је нерасположење код свих малих држава,

а нарочито код Србије. А кад је још, после три дана, и Вилзон изашао са својих четрнаест тачака за мир, онда је то било заплашило све Савезнике. Тада су наши службени кругови на Крфу мислили да треба и од циљева ранијих одбити доста. Вилзонових четрнаест тачака имале су своју улогу и доцније при решавању питања о миру. Главне његове тачке су биле:

1.) Јавни уговори који су јавно склапани и закључени.

2.) Пуна слобода пловидбе по морима, како за време мира тако и за време рата; ова слобода се може ограничити само међународним споразумом и ради поштовања међународних уговора.

3.) Отклањање колико је могућно више препрека за привредно ширење народа (слобода привредне утакмице).

4. Сигурна јемства да ће се оружјање свести на најмању меру, на меру за унутрашњу безбедност држава.

5.) Непристрасни распоред свих колонијалних захтева на основи интереса народа, који морају бити равни интересима влада које их постављају.

6.) Евакуација руских територија и слободно самоопредељење за политичко развијање и народну политику.

7.) Белгија се враћа у територијалне границе потпуно слободна и независна.

8.) Окупиране земље Француске морају бити ослобођене а и обновљене, и исправљене неправде, које су учињене 1871. с Алзасом и Лореном.

9.) Исправка италијанске границе има се извршити по јасно одређеној линији народности.

10.) Народи из Аустро-Угарске, чије се место међу другим народима жели, морају првом приликом добити независност.

11.) Румунија, Србија и Црна Гора, треба да буду евакуисане, а окупиране покрајине повраћене; Србија мора добити излаз на море, а односи међу

балканским народима да се утврде на историски утврђеним линијама националности.

12.) Турској треба утврдити сигурне границе; али народностима у Отоманској Царевини морају се обезбедити живот и потпуно право на самостално развијање. Дарданеле треба отворити слободном пролазу трговачких бродова свих народа под међународном гаранцијом.

13.) Независна Пољска, у коју би ушле само оне покрајине, које су несумњиво Пољацима насељене, има бити створена. Њој треба дати сигуран излаз на море, а међународним уговорима треба њој обезбедити територијалну, политичку и привредну независност.

14.) Удружење Народа мора бити створено, да би се међусобним гаранцијама обезбедиле политичка независност и територијална целокупност како великих тако и малих држава.

Ових четрнаест тачака су претресане свуда код ратујућих страна и код неутралних држава. Никад више него тада ходаху миротворци, озбиљни и неозбиљни по Европи, да нагађају ратне стране. Швајцарска је била земља у коју су највише упадали изасланици њихови, овлашћени или не, за разговоре о миру. Енглези, Французи и Аустријанци, Немци и Белгијанци, воде их у Берну или у Женеви. Меша се и краљ Данске тражећи од Немачке да каже своје ратне циљеве. Ти разговори нису сметали Хинденбургу и Лудендорфу да спремају последњи удар Савезницима на францускоме фронту. После рускога слома, ова два господара Немачке веровала су у победу Аустро-Немаца. Савезници су били обавештени о томе, па су у Версаљу 4. фебруара 1918. год. донели закључак да се престане са преговорима са непријатељима.

Врховни Ратни Савет Савезника објављује да су изјаве немачкога и аустрискога канцелара недовољне за закључивање мира, а Брест-Литовски Уговор испољава намере освајачке и пљачкашке. И зато је Врховни Ратни Савет Савезника утврдио да је

његова прва брига да војничким напором настави докле се не промене ова расположења код непријатеља. Оваква декларација је била обновљена приликом отварања енглескога Народнога Представништва, кад је Лојд Џорџ казао да Аустро-Немци не пристају на услове о целокупности савезничких територија. Ова одлука Савезника је појачана, поред војничкога припремања, и пропагандистичком акцијом у Лондону. У томе граду је створен центар за пропаганду (Кру-Хаус) у Немачкој, у Аустро-Угарској и у неутралним земљама. На челу ове установе стојао је власник „Тајмса“ и још неких листова, лорд Нортклиф, који је, уз живу сарадњу неколико добрих пријатеља Југословена, професора Ситон Ватсона, директора политичкога листа „Тајмса“ Викем Стида, ректора универзитета лондонскога Бароса, Сер Артура Иванса, председника Академије Наука, и других, покушавао да све Словене у Аустро-Угарској приволи за ствар Савезника и да ублажи борбу њихову против Италијана, да доведе у склад јужнословенске интересе с империјалистичким прохтевима Италије.

8. Последњи напори Немачке.

Немачкој Врховној Команди се, наравно, журило да каквом већом битком реши рат на западу. Крајем марта ударила је великом силом на британски део фронта код Сен Кентена на реци Соми. Тај део је био најслабији; ту је мислила да ће најбоље разбити француски фронт. Борба је трајала две недеље; то је била најстрашнија битка у Светском Рату; њу Немци нису добили иако ће овде под вратима Амијена заробити 90.000 Енглеза и 1300 топова. Ово је у ратној историји енглеске војске највећи пораз, али изведен без срамоте за њене вође и њене војнике. Овај сектор је био највише растегнут, а прве линије нису заштићаване другима у позадини. Лојд Џорџ је одмах телеграфисао Вилзону у Америку да жури с изашијањем трупа; а

300.000 војника, који су чувани у Енглеској из страха од инвазије, испратише у помоћ Дагласу Хегу. У исто време позвахе Енглези под заставу све људе до 50 година. То су биле прве мере, али не и најважније. Са свих страна се наметало јединство команде као најважнија мера. Чим је у новембру 1917. дошао за председника владе Клемансо, он је тражио да се Врховни Ратни Савет изјасни хоће ли јединство фронта и команде. Клемансо, који је дошао да ојача пали дух и веру у победу Савезника, предлагао је да се за врховнога команданта узме Фош. У марту 1918. у Компјењу, на састанку британских и француских државника, Стари „Тигар“ тражи јединство команде.

Две главне мисли енглеских војничких кругова биле су 1914.—1915. руководне: сваки енглески војник вреди за три француска војника; енглеска војска не сме бити никада под туђом командом. Отуда су и тешкоће у вођењу рата на Западноме фронту биле велике. Сваки је водио како је знао, и Немци су имали јединство команде и фронта; било је сасвим природно да на Западноме фронту командује један француски генерал. Британски генерали су се тада држали теорије Клаузевица: Главни објект сваке војске у рату јесте најјача тачка непријатељева, и како је на Западном фронту ова најјача тачка немачка био фронт који су држали према Енглезима, то је и енглеска војска имала за задатак да уништи ту тачку. Све је друго споредно; одвајати војску за Солунски или Италијански фронт, то је био злочин. Ова теорија је изазвала Лојд Џорџа да каже у новембру 1917.: „Командант наших трупа у Француској изложио ми је Клаузевицеву теорију, а ја сам му одговорио: Ви освојисте једно село у Фландрији, а Србију покорише; ви и друго село узесте у Фландрији, оде Румунија; идуће недеље узехте можда и треће, па ће отићи Италија... Има Клаузевиц и другу теорију, о опсадном рату, а овај рат је то, а по тој теорији треба ударати на најслабију тачку

одбране. То би и ми требали да радимо баш у име Клаузевица.“

Крајем октобра 1917., три године после крвавих напора, Немачка је била готово господар на ратистима. Немање јединства у команди била је главна слабост Савезника. Зато се покушава стварање неке врсте једне савезничке Врховне Команде у Рапалу 1917. Ова нова команда имала је да се састаје свакога месеца у Версаљу; први чланови су били генерали Фош, Хенри Вилзон и Кадорна, а доцније и амерички генерал Блис. У децембру 1917. Фош је изабран за начелника савезничке Врховне Команде.

Сви Енглези нису били задовољни овим решењем. Разлози су били унутарњи и спољњи; унутарњи зато што Лојд Џорџ, у завади са шефом енглескога Главнога Штаба Сер В. Робертсоном, именована за британскога члана ове Врховне Команде Хенри Вилзона а не Робертсона, а Робертсон није добрим оком гледао на Х. Вилзона, који је био за јединство команде, усредсређене у рукама једнога францускога генерала, и за сталну офанзиву према Немцима. Поред тога и нови командант британских трупа у Француској Даглас Хег, нити је пристајао да одваја британске трупе и придаје их француским, нити је желео јединства команде. И тако, кад је овај Врховни Савет у Версаљу постао, заповедници британске војне снаге били су му противни.

Зима 1917. била је доба искушења за Савезнике; политичари и војници су ушли у право врзино коло; претило се великим променама, оставкама, пензијама. И кад је начелник Врховног Ратног Савета, Фош, спремао једну резервну армију за офанзиву 1918., армију која би била одвојена од других, спремна да се пребацује где затреба, он је наишао на велике тешкоће. Пре свега, шеф британскога Главнога Штаба, Сер В. Робертсон прекину сваку везу са Лојд Џорџом. Ни главнокомандујући британске војске у Француској, генерал Хег, ни чувени француски генерал Петен, нису били за то, и чак

су се решили били да, ако се устражи од њих један део трупа, да војску не даду. Њима се придружише и Италијани, одбивши да дају свој део за „Армију за маневровање“ коју је Фош мислио да употреби у часу кад Немци почну нову офанзиву код Канбреа или Ремса. Фош је на једном састанку у Лондону у марту 1918. о томе говорио и скренуо пажњу да може на некоме месту на фронту због тога бити сваки час несреће. На томе историскоме састанку генерал Фош је казао:

— Немци спремају незапамћену офанзиву. Ја знам шта смо ми и како смо дочекивали овакве нападе. Време је да радимо друкчије... На крају морам изјавити, да није ништа спремно да се овај напад људски дочека, и може бити лако негде катастрофе...

Катастрофа је дошла код Сен-Кантена, где су Немци уништили пету британску армију под генералом Гуфом. Овај пораз довео је у питање француску и британску војску; два противника Фошова плана морали су се повлачити један ка Паризу, други ка Ла Маншу. Немци су загрозили Амијену и енглеској војсци, и зато фелд-маршал Хег, признајући своју погрешку, позива одмах Лојд Џорџа у Француску и тражи сад сам да се створи јединство команде. Французи су то одавно тражили, Енглези су једва сад разумели потребу. Изасланик енглеске владе, лорд Милнер, кад је пошао у Француску ради тога, мислио је да се политичко и стратегиско вођење рата повери самом Клемансоу, а да му се као шеф штаба придода маршал Фош. Енглеско јавно мњење би радије пристало на Клемансоа него што би британски генерали пристали да буду под командом једнога францускога генерала. Вилзон, начелник британског Главног Штаба, био је мишљења да Фошу треба поверити команду свих трупа, или бар га опуномоћити да у име савезничких влада води рат. Лорд Милнер је примио то на путу за Дулан, где су се

26. марта имали састати министри и генерали француски и британски да о томе донесу своју одлуку.

У маломе граду, на домаку Амијена, 26. марта 1918. год. у 11 сати, Поенкаре, Клемансо, Петен и Фош говоре, саветују се, а кроз улице пролазе каљави, озбиљни, уморни енглески војници. Вести са ратишта слабе; грмљава топова се јасно чује, све јаче и јаче. Фош је миран, самоуверен, говори јасно: „Петен се спремао да се повлачи ка Паризу, Хег ка мору, — то значи отварање врата Немцима... Време је да се не уступи ни стопе. Ту смо где смо. Ако се чује и каже на коју се линију повлачимо пораз је готов... Треба се свуда тући, и непрекидно тући; тукући се не престано најзад ћемо их потући. Клемансо га слуша неданимице, дивећи се: „Чудна животиња!“ У по ове, само Клемансоу својствене оцене, појављују се лорд Милнер и генерал Вилзон. У пола један почиње саветовање. Лорд Милнер предлаже Фоша за команданта, управо за шефа за вођење операција; Клемансо привољева Петена да прими исто то. Кад Хег и Петен пристадоше Клемансо саставља наредбу: „Владе енглеска и француска предају генералу Фошу право да доведе у склад акцију француских и енглеских армија на Западном фронту.“

То није била пуна власт, али је опет било нешто.

— Ви ми дајете битку, која је већ изгубљена и тражите да је обновим, рекао је генерал Фош Клемансоу кад му је пришао. Примам, а ви верујете да сте ми нешто поклонили...

После два дана у Клермону, где је био главни стан генерала Фоша, дошао је командант америчке војске генерал Першинг и пред Клемансоом и Фошом изјавио: „Француска је у опасности; положај озбиљан; дошао сам и стављам вам се са свом својом војском на располагање.“

Првих дана, после састанка у Дулану, осетило се да се генералу Фошу морају проширити права. У најозбиљнијим тренуцима ићи од генерала до генерала и убеђивати га о потреби ове или оне опе-

рациије, место обичне заповести, задавало је велике тешкоће. Због тога су се савезни министри и генерали, Лојд Џорџ, генерал Першинг, на позив Клемансоа састали у Бовеу 3. априла и изменили првобитну наредбу. Фошу је „поверено стратегиско вођење рата“ и на тај начин су савезне трупе добиле јединство команде и једнога команданта.

Тога истога дана Фош је издао наредбу за напад на Немце код Мондидија и код Анкра, како би их одбацили од Соме и Оазе. Докле се извршавало потребно груписање војске, Немци изненада нападну фронт код Армантиера, разбију португалске трупе и узму Армантиер. Од 9. априла па до 25. положај савезника није био сјајан, Немци су се спремали ка Ла Маншу. Фош је у тим часовима стајао чврст, и наређивао да се брани свака стопа земље; његова мирноћа, одлучност и поверење у успех, победили су. „Северна битка“, једна велика нада генерала Лудендорфа, била је свршена. Месец дана доцније Лудендорф приређује трећи напад код Соасона. Овај напад је имао у први мах успеха, јер су савезничке трупе биле бачене до Марне између Шато-Тјери и Дирмана. Фош је био уверен да ће и тај напад пропасти, „треба само издржати“, понављао је Фош државницима чија се вера колебала. И доиста, после десетак дана, напади Немаца бивали су све слабији, али њихова последња офанзива није била још при крају. Лудендорф наређује и четврти напад у Шампањи 13. јула 1918. Овај напад пропада, а 18. јула код Соасона иницијатива прелази у руке Фоша; његова стратегија је победила; требало је само њене плодове побрати. После шест дана савезници почињу офанзиву са двојним циљем: да се ослободе жељезнички путеви за будуће слободно кретање у напред, и да се Немци одбаце из рударских предела и од близине Ла Манша. „Црни дан у немачкој историји“ је дошао, каже Лудендорф, код Амијена 9. августа. Амијен бива ослобођен, 20.000 заробљеника и 400 топова падају у руке савезника. Фош, именован војводом, наставља овако

сјајно започету офанзиву енергично и са тачношћу; два велика пута Париз—Мец су ослобођена, те су могући покрети на целоме фронту. И велики ваљак полази напред; 7. октобра 1918. чувена „Хинденбургова линија“ прелази у руке Енглеза. После тога полако, али сигурно, ваљак се кретао напред. Тешкоће су биле велике; војска, из дана у дан у борбама иако у напредовању, била је уморна од напора; а комуникације све теже, јер је непријатељ, повлачећи се, рушио иза себе све мостове, прелази и добре путеве. Фош је ипак ободравао да се иде напред докле се не поузимају положаји на Рајни; није веровао да су Немци исцрпени — а и кад је видео да је у немачкој војсци дух пао, и да је крај близу, Фош је гонио напред. Тек два дана пред потпис примирја он издаје наредбу војски и обавештава је да непријатељ на свима линијама попушта, да је услед напада савезника потпуно дезорганизован. Да генерали Хинденбург и Лудендорф нису тражили по сваку цену примирје и мир, Фош се спремао одавно са планом да 13. новембра 1918. удари са 20 француских и 6 америчких дивизија на Немце, да пресече и последњу одступницу, и да на тај начин, између Меца и Штрасбурга, приреди војнички пораз Немцима, који би био један од највећих у ратној историји света. Да се рат продужио „то би било, мисле и данас енглески војници, за славу Фошову велики лични триумф, али за човечанство нове реке крви“.

9. Услови примирја.

Сутра-дан по потпису мира многи су замерали Фошу што није уништио Немце и диктовао мир у Берлину. Фош се није много бранио, али је био мишљења да је војска учинила своје. Он је сматрао да је могао и то радити, ићи чак и до чешке границе, али шта би се добило више него што је добивено? Савезници би изгубили неколико десетина хиљада људи, заробили би неколико стотина

хиљада Немаца и топова, али ништа бољи услови за мир не би били постигнути. Фош је још 8. октобра 1918. упутио француској влади један нацрт примирја; у томе нацрту су били ови услови: напуштање за две недеље дана окупиране Белгије, Француске, Алзаса, Лорене, Луксембурга, и повраћај становништва на своја огњишта; окупација свих главних мостова на Рајни, који би служили као основа за почетак војничких операција, на случај да преговори о миру не имадну успеха; окупација територија на левој обали Рајне као залога за репарације; одузимање свега ратног материјала, провијанта, инсталација и т. д.; повраћај свега францускога и белгискога жељезничкога материјала, који су Немци узели... Окупација Рајнске Области јесте нека залога, али да ли је она довољна за ратну одштету? Ако би и била довољна треба знати — писао је Фош тадашњем шефу француске владе Клемансоу, некад противнику, а у ово доба најјачем помагачу за организацију победе, — шта ће се радити са том облашћу. Клемансо се љутнуо на ово Фошово писмо: „Гледајте ви ваша војничка посла, ратне операције, а све оно што се односи на мир, политику на Рајни и т. д., то је само наша и ничија више до наша ствар. Нећемо трпети ни један часак да се ви у то мешате.“ Фош је прогутао ову лекцију из уставнога права о подели власти, и наставио истом снагом да гони испред себе пометенога непријатеља. Он се није слагао са тим да војска и дипломатија треба да раде свака за свој рачун. Рат је једна а не две ствари. Савезници су у току рага учинили неколико крупних погрешака баш зато што су ствари радили војници без политичара, а ови без њих. Пример с Италијом, коју је, војнички неспремну, увукла дипломатија у рат и Румунија. „Кад се Румунија, каже Фош, после бескрајних преговарања најзад у лето 1916. решила да уђе у рат, никакве сарадње није било између војске и дипломатије. Дипломатија је до ситница одредила шта ће Румунија добити после победе приликом поделе земаља.

Она је продавала медвеђу кожу, пре него је медвед убијен. Пре плодова победе, требало је добити најпре победу. О војничким стварима се није много мислило, на врат на нос се нешто уредило. И није требало дуго чекати па да се осети та погрешка...”

Фош је наставио да спрема чисто војничке погодбе за примирје. Ту је имао неприлике с Енглезима. Ови су налазили да су услови сувише тешки; војници су налазили да их Немци неће никада примити. На седници команданата француске, британске и америчке војске, држаној у Санлису 25. октобра, ради утврђивања услова примирја, маршал Хег је, позивајући се на замореност војника и још недовољну спремност америчких трупа, изјавио да би се требало задовољити само повраћајем Белгије и окупирањем Алзаса и Лорена. Фошу, коме се чинило чудновато да командант енглеске војске, која је добијала тада победу за победом, која је пробила тврду Хинденбургову линију, тако малодушно говори, није успело убедити маршала Хега. Генерали Петен и Першинг су пристали уз Фоша, а затим и британска влада.

После две недеље Савезници су прешли Рајну, Немци су се предали на милост и немилост, а Савезници су били у положају, да за неколико дана преплаве Немачку.

Лудендорф је признао да је Фош водио добро своје ствари, али је додавао да је то било лако кад је располагао војском какву није имао никад нико у историји света: пет милиона људи. У часу наступања, Фош није имао толико војске колико Хинденбург; на дан 8. августа, кад је настао црни дан за Лудендорфа, број савезничких дивизија био је мањи од броја немачких; Фош је тукао мањим бројем већи, маневришући непрекидно, и не попуштајући никад од своје тактике: нападати, нападати и нападати. Пред Атињијем, за време првога повлачења са Марне, до које су Немци допрли, XI корпус под генералом Едуом се повлачи, Фош наређује напад и шаље у Главни Стан телеграм:

„Центар попушта, десно крило одступа, лево крило се колеба, ситуација одлична. Нападам.“ И Немци су заустављени. Под Амијеном Енглези попуштају, Французи не могу даље да издрже налет немачкога напада, хоће да се повлаче на другу линију, а Фош каже: нападају у Амијену, нападају позади Амијена. То је био цео Фош војник, за кога је садашњи помоћник францускога Министарства Спољних Послова г. Филип Бертело рекао нашем посланику у Паризу 1915. Веснићу: „Фош ће бити генерал победе Савезника.“

По мишљењу маршала Хинденбурга, рат се морао свршити у ово доба неповољно за Немце. Неколико ствари су давале Врховној Команди у Немачкој повода да се ствар тако сврши. Чим је 1916. била рђава жетва, чим је енглеска „гладна блокада“ у 1917. успела, победе није било очекивати. А кад је 1918. дошао напад америчке пешадије у Аргони, за Немце је јасно било да су рат изгубили. Битка у Аргони је ишла лагано и тешко; то је била стратешка битка. Дивизија за дивизијом је била избацивана из строја. На ову битку су Немци рачунали, држећи путеве Мец—Лонгоа, да се полако повуку из северне Француске. Али, тешко је било издржати налете и обнављање америчких свежих трупа, које су се полако увлачиле у рат, прилично научене и добро опремљене. Америчке трупе су поквариле рачуне немачкој Врховној Команди; она је рачунала да ће држати фронт у Аргони дуже времена. Она је нарочито рачунала на невештину америчких официра, на безбрижност војника, на непознавање терена; али, рачун је био погрешан. Битка у Аргони је потресла и последње основе вере Немаца у могућност повољнога мира. До ових битака, Немачка је могла рачунати на мир без победе, на пата карте; али од Аргоне, рат је ишао брзо крају. Ипак, склопљено примирје је ослободило Немце од уласка Француза у Берлин, чега су се ови највише бојали.

САДРЖАЈ

	СТР.
<i>Велики рат</i>	3
1. Пред сам рат	5
2. Немачке праве намере	11
3. Руске војничке намере	12
4. Београд као залога	16
5. Аустрија и Русија	20
6. Немачки ултиматуми	27
<i>Објава Свешког Рајха</i>	
1. Немачки цар	31
2. Белгиска неутралност	34
3. Француска	36
4. Енглеско држање	38
5. Италија ћути	43
6. Румунија	47
7. Турска, Бугарска и Грчка	49
8. Положај на дан почетка рата	51
<i>Западни фронт</i>	57
<i>Источни фронт</i>	60
<i>Српско-аустријске борбе</i>	62
<i>Оштоманска Царевина</i>	66
<i>Улога Италије</i>	72
<i>Пољски фронт</i>	76
<i>Балканске земље</i>	80
<i>Србија 1915.</i>	95
<i>Солунски фронт</i>	104
<i>Бишке на мору</i>	109
<i>Нова немачка офанзива на Вердену</i>	117
<i>Други фронт</i>	120
<i>Румунија</i>	121

Миб. Зр.
48776

	СТР.
Грчка	124
Прве понуде за мир	127
1. Крај Руског Царства	138
2. Судбина Николе II	149
3. Пред крај Аустро-Угарске	163
4. Немачка колебања	171
5. Први уговори о миру	177
6. Италијански пораз и стање код Тројног Споразума	182
7. Вилзонових четрнаест тачака	186
8. Последњи напори Немачке	189
9. Услови примирја	195
